

Lilianna Miodońska

Współczesny standard języka serbskiego

Bielsko-Biała 2006
Wydawnictwo ATH

Redaktor Naczelny: prof. zw. dr hab. Emil Tokarz
Recenzent: dr hab. Agnieszka Spagińska-Pruszek

Sekretarz Redakcji: mgr Grzegorz Zamorowski
Skład i łamanie: Janusz Rus

**Adres Redakcji – Editorial Office – Adresse de redaction –
Schriftleitungsadresse:**

Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej
43-309 Bielsko-Biała, ul. Willowa 2
tel./fax (033) 827 92 68

Druk: Wydawnictwo „Prasa Beskidzka” Sp. z o.o.
43-300 Bielsko-Biała, ul. Dubois 4
tel./fax (033) 819 39 58

ISBN 83-89086-24-7

Spis treści

Skróty	4
Wstęp	5
Rozdział I	
Obszar i położenie języka serbskiego	9
Rozdział II	
Historia i współczesność narodu serbskiego	17
Rozdział III	
Rozwój języka serbskiego do XIX w.	25
3.1. Początki słowiańskiego piśmiennictwa	25
3.2. Najstarsze zabytki średniowiecznego piśmiennictwa serbskiego	26
3.3. Serbskie ośrodki literackie w okresie niewoli tureckiej	29
3.4. Stara literatura sztukawska	30
3.5. Mówiony język ludu serbskiego - literatura ludowa	31
3.5.1. Liryczna poezja ludowa	31
3.5.2. Poezja epicka	32
3.5.3. Utwory prozatorskie w twórczości ludowej	34
3.5.4. Vuk Karadžić i jego rola w zgromadzeniu i spisaniu twórczości ludowej	35
3.6. Rozwój języka Serbów w XVIII w.	36
Rozdział IV	
Odrodzenie języka serbskiego w XIX w.	41
4.1. Vuk Stefanović Karadžić i jego działalność	41
4.2. Serbowie w ruchu iliryjskim	43
Rozdział V	
Tendencje unifikacyjne języków południowosłowiańskich po 1850 r.	47
5.1. Umowa wiedeńska w 1850 r. - ustalenie zasad nowego języka serbsko-chorwackiego	47
5.2. Polityka językowa w latach 1918 - 1941	49
5.3. Powstanie państwa NDH (Nezavisna Država Hrvatska), powrót do dawnych tradycji - puryzm językowy	51
5.4. Okres powojenny - lata 1945 - 1990	54
Rozdział VI	
Dezintegracja językowa Słowian południowych po 1990 r.	59
6.1. Rozpad języka serbsko-chorwackiego	59
6.2. Serbski standard językowy	62
6.3. Chorwacki standard językowy	63
6.4. Bośniacki standard językowy	65
6.5. Język czarnogórski	67
Rozdział VII	
Współczesny standard języka serbskiego	70
7.1. W zakresie ortografii i ortofonii	70

7.2. W zakresie fonetyki	89
7.3. W zakresie prozodii	95
7.4. W zakresie morfologii	101
7.4.1. Rzeczowniki	101
7.4.2. Przymiotniki	106
7.4.3. Zaimki	108
7.4.4. Liczebniki	109
7.4.5. Czasowniki	110
7.5. W zakresie składni	113
7.6. W zakresie leksyki	132
7.6.2.1. Polityka krajowa i zagraniczna	138
7.6.2.2. Technika	143
7.6.2.3. Gospodarka państwa i finanse	145
7.6.2.4. Nauka, oświata i kultura	146
7.6.2.5. Sport i turystyka	151
7.6.2.6. Żargon	152
7.6.2.7. Słowa obsceniczne, wulgaryzmy	154
7.6.3. Tendencje słowotwórcze we współczesnym języku serbskim	156
Uwagi końcowe	160
Bibliografia	163

Skróty

sch.	serbsko-chorwacki
chs.	chorwacko-serbski
ek.	wymowa ekawska
ij.	wymowa ijekawska
pl	liczba mnoga
sg	liczba pojedyncza
N,	nom. nominativus, mianownik
G,	gen. genetivus, dopełniacz
D,	dat. dativus, celownik
A,	acc. accusativus, biernik
V, voc.	vocativus, wołacz
L, loc.	locativus, miejscownik
I, inst.	instrumentalis, narzędnik
pf.	perfectum, czas przeszły dokonany
impf.	imperfectum, czas przeszły niedokonany
=	równy jest

WSTĘP

Niniejsza rozprawa dotyczy współczesnego standardu języka serbskiego.¹ Jego historia liczy około 200 lat. Wiąże się bezpośrednio z osobą Vuka Stefanovicia Karadžicia, który wydanym w roku 1818 słownikiem serbskim (*Srpski rječnik*) wraz z dołączoną do niego gramatyką, wprowadził język ludowy, oparty na dialekcie sztokawskim wymowy ijekawskiej jako język literacki. Zmienne były jego losy. Pierwotnie rozwijał się samodzielnie, odrębnie od języka Chorwatów, opartego na trójdiaktalnej bazie kajkawsko-czakawsko-szokawskiej. Jednakże wydarzenia polityczne XIX wieku i powszechny wzrost świadomości ci narodowej sprawiły, iż również Słowianie Południowi odczuli potrzebę wspólnoty językowej, czego wyrazem stało się podpisanie w 1850 r. Umowy wiedeńskiej, sankcjonującej powstanie wspólnego, serbsko-chorwackiego języka literackiego. Decyzja ta została oparta na przekonaniu, iż Serbowie i Chorwaci stanowią jeden naród, który powinien mieć wspólny język i literaturę. Powstanie unii językowej miało charakter nie tylko naukowy, ale było przede wszystkim aktem politycznym o dalekosiężnych konsekwencjach.

Uwowa wiedeńska zapoczątkowała formalną kodyfikację języka serbsko-chorwackiego, który nie posiadał jednego standardowego wzorca, gdyż sankcjonował dwa równoprawne warianty: wschodni – serbski oraz zachodni – chorwacki, a tym samym dualizm wymowy ekawskiej oraz ijekawskiej, jak również alfabetów – cyrylicy i łacinki. Stał się on językiem kilku narodowości oraz kręgów kulturowych, co utrudniało równoprawne funkcjonowanie wariantów. Początkowe zafascynowanie Chorwatów wspólnym językiem, czego wyrazem

---

¹ Pojęcie: „standard language” (język standardowy) zostało wprowadzone do lingwistyki z języka angielskiego. Bywa ono utożsamiane z językiem literackim, jednakże tak pojmowane, może wprowadzać pewne nieporozumienia. Możemy je interpretować jako język literacki, bądź też jako język literatury pięknej.

Na gruncie lingwistyki serbskiej i chorwackiej oba terminy są na ogół używane wymiennie. Najbardziej jednak trafną definicję języka standardowego (*standardni jezik*) sformułowali chorwaccy lingwiści M. Samardžija i A. Selak, według których oznacza on: „*autonoman viđ jezika, pretežitno svjesno normiran i politički funkcionalan, postojan u prostoru i gibak (prilagodljiv) u vremenu.*” (M. Samardžija, A. Selak, 2001, s. 651).

Takie sformułowanie pozwala na znaczne poszerzenie omawianego terminu w stosunku do języka literackiego o elementy, których nie obejmuje jego norma, a które zwłaszcza we współczesnym języku serbskim odgrywają ogromną i ciągle rosnącą rolę. Decyduje o nich przede wszystkim język dużych aglomeracji miejskich, obejmujący m. in. lokalizmy i żargonizmy, tworzące substandard językowy, wpływający na znaczące zmiany obowiązującej dotychczas normy językowej.

Według znanego językoznawcy serbskiego – M. Ivić: „*Jezicki supstandard nije prosto narodni dijalekat, (...). To je pojava tipična baš za grad. Ona gradu i daje, (...), sasvim specifičnu jezičku fizionomiju u odnosu na selo. Dijalekat je u gradu izrazito nepostojana kategorija: socijalni prestiž standardnog jezika je toliko veliki da sve prilušice sa sela nastoje da se što pre otresu svog lokalnog jezičkog obeležja koje najdrastičnije otkriva njihovo neurbano poreklo. Nije, međutim, lako usvojiti jedan nov i savršeniji medijum opštenja: iz neposrednog kontakta dijalekta sa standardnim jezikom i nastaje upravo taj neželjeni izdanak brzog razvoja urbane civilizacije – jezički supstandard.*” (M. Ivić, 1997, s. 159, 165-166).

było podpisanie wspomnianej Umowy, nigdy później się nie powtórzyło, a narastające z upływem czasu i w miarę kształtowania się polityki wewnętrznej, a tym samym narodowościowej państwa, konflikty, coraz bardziej pogłębiały różnice pomiędzy obydwoma wariantami. Koniec wspólnoty językowej nastąpił wraz z rozpadem federacyjnego państwa – Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, co było konsekwencją radykalnych zmian polityczno – społecznych w Europie w ostatniej dekadzie ubiegłego stulecia. Od tego momentu oba języki uzyskały status języków narodowych – język chorwacki od 1990 r., zaś język serbski został proklamowany takimż mocą zapisu konstytucji Związkowej Republiki Jugosławii w 1992 r.

O rozdzieleniu serbsko-chorwackiej wspólnoty językowej, podobnie jak o jej powstaniu i kształcie, zadecydowały względy pozajęzykowe. W nowej sytuacji politycznej, kiedy zrodziła się potrzeba identyfikowania narodu z językiem, najważniejszą stała się jego funkcja prestiżowa, dzięki której poszczególne narodowości nadają swojemu kodowi językowemu rangę oficjalnego standardu, podnosząc tym samym swój status, zwłaszcza na arenie międzynarodowej.

Procesy przemian językowych w państwach byłej federacji jugosłowiańskiej są bardzo głębokie i nie można ich sprowadzić wyłącznie do przemianowania języka i nadania poszczególnym jego wariantom nazw narodowościowych, ani też nie można ich nazwać promocją poszczególnych wariantów do rangi oddzielnych standardów językowych. Wprawdzie nowopowstałe standardy języków: serbskiego, chorwackiego i bośniackiego posiadają wspólną bazę dialektu nowosztokawskiego, co stanowi o podobieństwie leksykalnym, a równocześnie o stabilności ich struktury gramatycznej, fonologicznej, jak również o podobieństwie językowym, to jednak w aspekcie socjolingwistycznym znacznie się między sobą różnią.

Spśród powstałych standardów językowych jedynie język serbski zachował swoją kontynuację i w przeciwieństwie do pozostałych dwóch oraz walczącego o uznanie swej samodzielności języka czarnogórskiego, nie musi on podkreślać swej odrębności dla zaznaczenia różnic w stosunku do pozostałych.

W rozprawie zostanie przedstawiona tradycja historyczna, kulturowa i językowa narodu serbskiego, a jej celem jest próba charakterystyki języka serbskiego z uwzględ nieniem zmian, jakie w nim nastąpiły, zwłaszcza w okresie od zakończenia II wojny światowej do chwili obecnej. Zaistniałe w tym czasie przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze, jak również gwałtowny postęp technologiczny, wpłynęły na rozwój języka i na zachodzące w nim przeobrażenia. Można w nim zaobserwować dwa kierunki określane mianem europeizacji oraz równoczesnej balkanizacji, których elementy zostaną omówione w niniejszej pracy.

Rozdział I. Rozprawę otwiera opisanie obszaru językowego (*Obszar i położenie języka serbskiego*), na którym używany jest język serbski, z określeniem cech dialektów nowosztokawskich, śumadijsko – wojwodińskiego oraz wschodniohercegowińskiego, stanowiących podstawę dla rozwoju serbskiego standardu językowego. Podaje kryteria wyodrębniania poszczególnych dialektów, jest także próbą odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób kształtowały się i co zdecydowało o ich rozmieszczeniu, które wpłynęło na fakt ich niepokrywania się z granicami terytorialnymi państw byłej federacji.

Rozdział II (*Historia i współczesność narodu serbskiego*) jest przedstawieniem zarysu bogatej historii narodu serbskiego od jego najdawniejszych dziejów aż do chwili obecnej, z uwzględnieniem najnowszych wydarzeń politycznych, determinujących zjawiska społeczne, a także kulturowe, w tym również kwestie językowe.

Kolejny Rozdział III (*Rozwój języka serbskiego do XIX wieku*) prezentuje bogaty dorobek piśmiennictwa serbskiego, poczynwszy od pamiątek słowiańskich oraz średniowiecznych zabytków literatury serbskiej, do momentu upadku państwowości serbskiej w XV w., oznaczającym równocześnie koniec literatury serbskiej oraz jej właściwe odrodzenie się w XVIII w. w nowych warunkach politycznych, decydujących o zmianie charakteru powstających utworów literackich. Odrębna część rozdziału została poświęcona omówieniu bogactwa i różnorodności literatury ludowej – zarówno utworów lirycznych, jak i poezji epickiej, której język stał się wzorcem dla serbskiego języka literackiego. Zwraca również uwagę na rozwój języka Serbów w XVIII w., bezpośrednio poprzedzającym jego odrodzenie.

Rozdział IV (*Odrodzenie języka serbskiego w XIX w.*). Starano się w nim skupić uwagę na działalności wielkiego reformatora języka serbskiego Vuka Stefanovicia Karadžicia i jego walce o prawo języka ludowego do podniesienia go do rangi języka literackiego. Omawia on także znaczącą rolę odegraną przez Serbów w ruchu iliryskim, eksponującym obok hasel politycznych i patriotycznych, również problem językowy.

Rozdział V (*Tendencje unifikacyjne języków południowosłowiańskich po 1850 r.*) omawia cztery kolejne etapy procesu unifikacyjnego języka Serbów i Chorwatów, zapoczątkowane podpisaniem Umowy wiedeńskiej, rozpoczynającej formalną kodyfikację języka serbsko-chorwackiego i ustalającej jego dwoistość. Kolejno skupia uwagę na polityce językowej najpierw Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, przekształconego w 1929 r. w Królestwo Jugosławii, w którym opcja centralistyczna rzutowała na kwestie językowe, a następnie poprzez omówienie polityki językowej Niezależnego Państwa Chorwackiego i propagowanego przezeń puryzmu językowego, przechodzi do okresu powojennego, skupiając uwagę na narastających rozbieżnościach w podejściu do zagadnień językowych zarówno strony serbskiej, jak i chorwackiej.

W rozdziale VI (*Dezintegracja językowa Słowian południowych po 1990 r.*) starano się wyjaśnić przyczyny dezintegracji językowej – rozpadu języka serbsko-chorwackiego na odrębne standardy językowe: serbski, chorwacki, bośniacki oraz omówiono postęp prac nad kodyfikacją języka czarnogórskiego. Przedstawiono w nim pokrótce każdy z wymienionych standardów z omówieniem cech relewantnych dla ich językowej odrębności.

W rozdziale VII podjęto próbę nakreślenia zarysu opisu współczesnego standardu języka serbskiego w zakresie ortofonii i ortografii, fonetyki, prozodii, morfologii, składni oraz leksyki, z uwzględnieniem procesów rozwoju i przemian, które nastąpiły w omawianych dziedzinach w ostatnim sześćdziesięcioleciu, a szczególnie po roku 1990.

Rozprawa ze względu na ogrom tematyki, nie rości sobie pretensji do pełności i kompletności opisu omawianych zagadnień. Jest to bowiem obszar badawczy systematycznie penetrowany, gdzie czynniki pozamerytoryczne, często emocjonalne, przysłaniają racje naukowe. W pracy, przy omawianiu badanej problematyki, starano się uwzględnić najnowsze osiągnięcia w tym zakresie publikowane w Europie, a szczególnie w Serbii.

Praca niniejsza powstała jako rozprawa doktorska obroniona na Uniwersytecie Śląskim. Promotorowi Panu prof. dr hab. Emilowi Tokarzowi wyrażam głęboką wdzięczność za pomoc i opiekę naukową. Za wnikliwe i cenne uwagi dziękuję recenzentom: Pani prof. dr hab. Iwonie Nowakowskiej-Kempnej i Pani dr hab. Agnieszce Spagińskiej-Pruszk.

ROZDZIAŁ I

Obszar i położenie języka serbskiego

Słowianie południowi przybyli z północy Europy i osiedlili się na Balkanach około VI i VII wieku. W tym okresie nastąpiła całkowita zmiana mapy językowej kontynentu, do czego przyczyniła się oprócz wędrówki narodów słowiańskich kolejno kolonizacja w IX w. przez Franków wschodniej części dzisiejszej Austrii, a następnie przybycie do Panonii Madziarów. Równocześnie w X w. postępował proces romanizacji Słowian, który zaznaczył się na terenach ówczesnej Dacji. Wydarzenia te doprowadziły do bardzo ważnego zjawiska w dziejach narodów i języków słowiańskich, jakim było fizyczne oddzielenie Słowian zamieszkujących obszary północno-wschodniej Europy od południowych.

Wzajemne stosunki języków południowosłowiańskich są jeszcze ciągle niedostatecznie wyjaśnione. Najlepszym tego dowodem jest wiele kwestii spornych, do dziś definitywnie nie rozstrzygniętych, jak np. zagadnienie wspólnoty językowej południowosłowiańskiej, stosunki dialektów kajkawsko – chorwackich, timocko – przirenskich, macedońskich. Wystarczy porównać ze sobą prace ostatniego 30 – lecia tak znanych uczonych, jak Belić, van Wijk, Lehr – Sławski, Marguliés, Malecki, Ramovš, Lapunow, Kopečný, by się przekonać o głębokich sprzecznościach dotyczących najistotniejszych zagadnień.¹ Wiele sporów językoznawczych do tej pory nie zostało rozstrzygniętych. Do dzisiejszego dnia nie wyjaśniono kwestii okresu powstania cech różnicujących poszczególne dialekty słowiańskie z tej prostej przyczyny, iż nie zachowały się z tego okresu żadne zapisy. Nie potrafiono odpowiedzieć na pytanie, czy zjawisko to pojawiło się już w okresie pozostawania Słowian w ramach jednej wielkiej wspólnoty, czy też dopiero później, kiedy nastąpiło ich przemieszczenie w Europie. Naukowcy nie są również w stanie określić dokładnie szlaków wędrówki ludów słowiańskich. Mamy tu do dyspozycji jedynie dane lingwistyczne, które w postaci izoglos wykorzystuje dialektologia. Przyпуска się, iż Słowianie dotarli na Półwysep Bałkański w dwóch oddzielnych grupach, z których pierwsza wkroczyła poprzez przełęcz Dukielską i Tatarską, zaś druga przesuwała się Bramą Morawską i terenem Słowacji. Konsekwencją był długotrwały brak styczności pomiędzy obydwoma grupami, które znalazły się w obrębie oddziaływania innych kultur: wschodnia pod wpływem greckim i bizantyjskim, zaś zachodnia – rzymskim. Dodatkowo, oba obszary zamieszkiwane przez Słowian były pierwotnie rozdzielone szerokim pasem niesłowiańskim, co utwierdziło podział obecnego południowosłowiańskiego obszaru językowego, a grupa języków południowosłowiańskich do dziś posiada najbardziej wyrazistą wewnętrzną dyferencjację.²

Przyjmując za punkt wyjścia wiek X, w którym pojawia się większa ilość zapisów w językach słowiańskich, Ivić zwraca uwagę na dokonany już wtedy podział Słowian, który przetrwał

¹ F. Sławski, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Wyd. PWN, Warszawa 1962, s. 13.

² Zob. P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1986, s. 33.

z pewnymi modyfikacjami do czasów najazdów tureckich. W XII w. ustabilizowała się granica oddzielająca Słowenię i Chorwację. Występują tu wyjątkowo liczne izoglosy świadczące o pierwotnej bliskości chorwackiego dialektu kajkawskiego z językiem słoweńskim. Właściwym miejscem rozwoju dialektu kajkawskiego była średniowieczna Slawonia, która w omawianym okresie zajmowała nieco odmienny geograficznie obszar – od granicy słoweńskiej do linii łączącej Sawę z Drawą, wraz z obszarami na południe od Sawy i na południe od rzeki Kupy, aż do granicy z Chorwacją na Gvozdzie. Najprawdopodobniej występowały na obrzeżach gwary przejściowe – na wschodzie łączące się z dialektem sztokawskim, na południu zaś z dialektem czakawskim, obejmującym pierwotnie terytorium średniowiecznej Chorwacji, rozciągając się na wschodzie do rzeki Uny i Cetiny, na północy do Kupy i Sawy. Pewne cechy czakawskie odnajdujemy również na obszarach Bośni i Hercegowiny po rzeki Bosnę i Neretwę. Natomiast na ziemiach na wschód od granic terytorium czakawskiego i kajkawskiego rozpościł się obszar dialektu sztokawskiego. Jego centrum rozwoju stanowiła średniowieczna Serbia. Już w XIV i XV w. dochodzi do zróżnicowania w jego obrębie, do czego doprowadziła różnorodna wymowa dawnego *ě. W Rašce rozwinęła się wymowa ekawska, podczas gdy jekawska w Zecie oraz we wschodniej Bośni i na terytorium Humu po rzeki Bošnję i Neretwę. Na zachód od wymienionego obszaru rozwinęła się ikawska realizacja gloski *ě. Sytuację skomplikowało w obrębie dialektu sztokawskiego przesunięcie akcentu, co zbliżyło na terytorium Hercegowiny gwary ikawskie i jekawskie, oddzielając je od starych bośniackich i od zetskich, które zachowały pierwotny sposób akcentowania.

Na obszarze Bośni, będącej w przeważającej mierze sztokawską, zaznaczyły się również oddziaływania dialektów czakawskich, co wynika z jej położenia geograficznego pomiędzy terytorium serbskim i chorwackim. We współczesnej Slawonii na północ od Bośni, rozwinął się dialekt sztokawski o pewnych cechach peryferyjnych, z ikawską wymową w Posavinie i ekawską na terenie dialektów podravskich, co zbliża je do dialektów wojwodińskich. Obecna Wojwodina i część Šumadiji to obszar odznaczający się typowymi cechami sztokawskimi o wymowie ekawskiej. Natomiast na wschód od terytorium byłej Raški, w dolinie rzeki Południowej Morawy i na obszarach południowo – wschodnich kotliny Kosowa i Metohii rozwinęły się dialekty przejściowe, oddzielające grupę Słowian południowo – zachodnich od ich odlamu wschodniego. To dialekty timocko – prizreńskie, należące do grupy dialektów sztokawskich, które jednak nie zostały objęte wszystkimi typowymi dla nich przemianami.³

W okresie inwazji tureckiej w związku z ogromnymi migracjami ludności, pierwotne terytory dialektu czakawskiego i kajkawskiego zaczęły się zmieniać i kurczyć na rzecz terytorium dialektu sztokawskiego.⁴

Na terenach wschodnich od początku XII w. po wiek XIX panował język cerkiewnosłowiański redakcji serbskiej, który później pod wpływem języka rosyjskiego został w XVIII w. zmodyfikowany i przetrwał do reformy Vuka Karadžicia w postaci języka rusko – słowiańskiego z naleciałościami języka ludowego. Na zachodzie zaś od XII do XVI w. dialekt czakawski stał się

³ Por. P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1986, s. 33 – 48.

⁴ P. Ivić, op. cit., s. 54-55.: „Migracioni pokreti su ispremeštali više od polovine življa koji govori srpskohrvatski. Doduše, oni nisu zahvatili sve krajeve podjednako niti na isti način. (...) Najmanje doseljenika ima na krajnjem istoku i krajnjem severozapadu: u oblasti timocko – lužničkog dijalekta na bugarskoj granici i u predelima koji su nekad nazivani Banskim (ili Civilnom, ili Provincijalnom) Hrvatskom (između zapadne međe nekadašnje Vojne krajine i slovenačke granice). Dalmatinski otoci zauzimaju prelazan položaj: broj došljaka je znatan, ali starinci ipak pretežu. Svuda drugde širom područja našeg jezika preseljenici dominiraju. Tako je procenat starosedelaca sasvim nizak u celoj zapadnoj, severnoj, centralnoj i južnoj Srbiji, dok je kod Srba u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj taj procenat ravan nuli.”

chorwackim językiem literackim. Nie był on jednak pozbawiony wpływów sztokawskich, które nasiliły się wraz z rozwojem Dubrownika i powstającej tam literatury. Wszak zaplecze geograficzne Republiki Dubrownickiej było sztokawskie i dialekt ten był w powszechnym użyciu. Dokumenty z tego okresu (gramoty, nadania oraz korespondencja) wskazują, iż cyrylica stanowiła język urzędowy kancelarii dubrownickiej podczas całego okresu średniowiecza, zaś dialektu sztokawskiego używano już w XII w.⁵

Dialekt sztokawski obejmuje bardzo rozległy obszar, w skład którego wchodzi cała Serbia wraz z Wojwodiną, część Chorwacji, Slawonia, Dalmacja (część lądowa), Czarnogóra oraz Bośnia i Hercegowina. A. Peco⁶, opisując jego zasięg terytorialny, odwołuje się do granic określonych przez M. Rešetara w jego pracy *Der štokavische Dialekt* (Wiedeń, 1907), twierdząc, iż od tamtej pory nie zaszły w tym zakresie żadne poważniejsze zmiany, z tą tylko różnicą, że w jego ramy został włączony dialekt timočko – prizrenski, co nie znalazło się we wspomnianym opracowaniu.⁷

Ponadto wysepkami dialektu znajdują się również na obszarach czakawskich i kajkawskich, m. in. w północnej Istrii w zachodniej części Ćićariji (okolice Vodicy), we wschodniej Macedonii (okolice Pehčeva), jak również poza garnicami bylej Jugosławii – w Rumunii (okolice Temišvaru, nad rzeką Moriš, na południe od Rešicy), w okolicach Budapesztu oraz w południowo – wschodnich Włoszech koło Termoli, w prowincji Molise.⁸

F. Sławski wyróżnia następujące cechy dialektu sztokawskiego⁹:

- I) nowa akcentuacja (z konsekwentnym cofnięciem prasłowiańskiego miejsca akcentu, z dwoma nowymi akcentami rosnącymi, ze złaniem się prasłowiańskiej intonacji nowoakutowej z akcentem długim opadającym),

⁵ Por. F. Sławski, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Wyd. PWN, Warszawa 1962, s. 28.

⁶ Por. A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd 1989, s. 35.

⁷ *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 4, Zagreb 1960, s. 501.: Część zachodnia omawianego terytorium jest trudna do dokładnego określenia. Ogranicza je rzeka Drava, „S dravske krivine zapadno od Barča granica između kajkavskog i štokavskog dijalekta ide dalje u pravcu zapada. severno od varošice Pitomače. i krivuda u tome pravcu. čas na jugozapad čas na severozapad. obuhvata tako Bjelovar i u gornjem toku reke Čazme pravi jednu izbočinu na severozapadu do blizu Žabna. odakle se po širokim pojasom niz Čazmu spušta skoro do njenog ušća u reku Lonju. Ali se opet uz levu obalu Čazme nalazi po širok pojas kajkavskih naselja koja se na severu pružaju do okuke u gornjem toku ove reke. a u pravcu jugoistoka se kao oštar ugao usecaju niz reku Lonju i idu dalje sve do ušća Une u Savu. Odavde granica između štokavskog i kajkavskog dijalekta ide. ne mnogo, rekomb Savom uzvodno, da zatim ostane južnije od Save. ide od Stremena k Sunji, južno od Siska i dalje. sada južnije od Kupe čas se približavajući ovoj reci a čas se udaljavajući od nje: u istom pravcu prolazi južno od Karlovca do Srpskih Motavica. odakle skreće preko Velike Kapele na jugozapad i doseže do Mirkopolja. Granica. sada između štokavskog i čakavsko dijalekta. odavde ide Velikom Kapelom i Velebitom u pravcu jugoistoka. silazi na dalmatinsku obalu, na kojoj, samo u vrlo uzanim pojasevima. čakavskih naselja ima do Omiša u srednjoj Dalmaciji. Dalmatinsku obalu Jadranskog mora danas više naseljava štokavsko stanovništvo. A ono se ovdje – onde probilo i na dalmatinsku ostrvje od Šolte do Korčule. gde se inače govori čakavskim dijalektom. Južnu granicu štokavskog dijalekta. počevši sa zapada. od sredine poluostrva Pelješca i ostrva Mljet, gde se govori ovim dijalektom, čini prvo Jadransko more do ušća reke Bojane. a onda državna granica prema Albaniji, koja ide na sever do Skadarskog jezera. skreće ovim jezerom prema severozapadu do ispred Humskog blata da opet uzme pravac prema severu i severoistoku planinskim masivom istočno od Komova prema Gusinju i Plavu. odakle se penje na Prokletije. ide preko njih na jugoistok. prema Konjniku i Korabu, i izbija na Šar – planinu, koja čini južnu granicu štokavskog dijalekta prema makedonskom jeziku. Sa Šare ova granica ide preko Skopske Crne Gore i Kozjaka. uglavnom granicom između NR Srbije i NR Makedonije i izbija na bugarsku granicu negde u blizini Čustendila. Odavde ide na sever, opet uglavnom granicom naše zemlje i NR Bugarske. pa granicom između naše zemlje i Rumunije. A na severu mu granicu takode čini granica između naše zemlje i NR Mađarske.”

⁸ Por. F. Sławski, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Wyd. PWN, Warszawa 1962, s. 95-116.

⁹ Zob. Ibidem, s. 96-97.

- 2) rozwój prasłowiańskiego *q w *u* (już od X w.),
- 3) rozwój prasłowiańskiego *ъ, *ь* w *a* (od XIII w.),
- 4) trojaki rozwój prasłowiańskiego *ě w *e*, *ije* / *je*, *i* (od XIII w.),
- 5) rozwój *l w *u* (od XIV w.),
- 6) rozwój kończącego zgłoskę *l* w *o* (od XIV w.),
- 7) przejście prasłowiańskiego *ъ, *ь* w *u* (od XII w.),
- 8) rozwój prasłowiańskiego *tj w *ć* (od X w.),
- 9) rozwój prasłowiańskiego *dj w *d* (od X w.),
- 10) rozwój prasłowiańskiego *stj, *skj w *št*, a czasem w *šč*,
- 11) rozwój prasłowiańskiego *zđj, *zgj w *žd*, a czasem w *žd*,
- 12) typowa, wyłącznie dla dialektu sztokawskiego i nieznana dialektom czakawskiemu i kajkawskiemu, sekundarna palatalizacja spółgłosek przedniojęzykowych zwartych i wargowych + *j* (już od XVI w.),
- 13) typ *naći*, *nadem* (-*ć* < -*tj* < -*jt*; -*d* < -*dj* < -*jd*),
- 14) przejście grupy *čr*- w *cr*-,
- 15) zatrata spółgłoski *χ* lub zastępowanie jej spółgłoskami: *j*, *v*, *g*, *k*, *f* (już od XVI w.),
- 16) szereg innowacji w zakresie fleksji.

Trzy podstawowe grupy dialektów: sztokawski, czakawski i kajkawski, zostały wyodrębnione w oparciu o realizację zaimka pytającego *co*, który w wymienionych dialektach rozwinął się w *što*, *ča* i *kaj*. Natomiast dialekt sztokawski dzieli się na kolejne trzy grupy ze względu na różny rozwój prasłowiańskiego *ě: ekawską, ijekawską i ikawską.

W obrębie wymienionych grup można wyróżnić szereg dialektów wewnętrznych. Zgodnie z podziałem dokonany przez Ž. Stanojčića i Lj. Popovicia w pracy *Gramatika srpskog jezika* (Beograd 2000 r.) w dialekcie sztokawskim wydzielamy:

- dialekty wymowy ekawskiej: prizrensko – timočki, slavonski ekavski, kosovsko – resavski, šumadijsko – vojvođanski,
- dialekty wymowy (i)jekawskiej: zetsko – južno – sandžački, istočno – hercegovački,
- dialekty wymowy ikawskiej: posavski – ikavski, mlađi ikavski, istarski ikavski.

Przy podziale dialektów sztokawskich należy uwzględnić jeszcze jedno kryterium, którym jest rozwój akcentów oraz form gramatycznych. Pozwala nam to wyodrębnić dwie kolejne grupy dialektów: stare sztokawskie oraz młode tzw. nowosztokawskie.

Do XIX wieku w językach serbskim i chorwackim pozostawały w użyciu równoległe trzy dialekty: sztokawski, czakawski oraz kajkawski. Wtedy zostały określone podstawy współczesnego języka literackiego, który oparto na najbardziej rozprzestrzenionym terytorialnie dialekcie sztokawskim, ale wyłącznie na dialektach nowosztokawskich wymowy ekawskiej oraz ijekawskiej, tzn. na dialekcie šumadijsko – wojwodińskim i wschodniohercegowińskim.

Granice występowania dialektu šumadijsko – wojwodińskiego obejmują terytorium Wojwodiny (Baćkę, Srem, Banat wraz z przyległą północno – zachodnią częścią Banatu rumuńskiego) i północno – zachodnią część Serbii po Kraljevo. Mówi się nim także w kilku punktach wschodniej Sławonii, a poza granicami Jugosławii – w Rumunii nad rzeką Moriš (tzw. Pomorišje) i na Węgrzech – w koloniach sztokawskich koło Budapesztu. W jego obrębie należy wyróżnić gwary północnej Serbii oraz gwary Baćki, Sremu i Banatu. W dialekcie tym Sławski¹⁰ wyróżnia jako cechy charakterystyczne, różniące go od starszych dialektów sztokawskich:

¹⁰ Zob. F. Sławski, op. cit., s. 101.

- 1) nową sztokawską akcentuację – system czteroakcentowy, w którym spółgłoski długie nieakcentowane mogą występować tylko po sylabach akcentowanych (*jūnāk*, *rādīm*),
- 2) tendencja do skracania długości poakcentowych, szczególnie na obszarze bliższym granicy z dialektem kosowsko – resawskim. Nie jest to jednak zjawisko jednolite na całym obszarze objętym omawianym dialektem,
- 3) niejednolite odpowiedniki prasłowiańskiej gloski *ě – najczęstsza jest jej ekawska realizacja, pojawiają się jednak elementy wymowy ikawskiej (*guńzdo*, *lètiti*). Zdarzają się również przykłady hiperpoprawnej wymowy *e* zamiast *i* (*koleba* zamiast *kòliba*), a także częste na tym terenie pomieszanie przedrostków *pre-* i *pri-*,
- 4) zanik *χ* (*rāma*, *lèh* zamiast literackiego *hrāna*, *hlèb*),
- 5) zanik formy imperfectum, nieznanego prawie całkowicie w Wojwodinie, poza rzadkimi przypadkami w północnej Serbii,
- 6) nowa deklinacja rzeczowników z gen. pl na *-a* (*đākā*, *kūcā*) i z jedną formą dla dat., instr. i loc. pl zakończoną na *-ima* / *-ama* (*đacima* / *kućama*),
- 7) tendencja do upowszechniania końcówki instr. *-im* w loc. sing. deklinacji zaimkowo – przymiotnikowej w rodzaju męskim i nijakim. W związku z tym, iż loc. jest najczęściej równy dat., zatem końcówkę tę spotykamy również w dat. sing., aczkolwiek nie dzieje się tak na całym omawianym obszarze (przykładem zachodni Srem, gdzie końcówka *-ima* nie występuje),
- 8) ściąganie grupy samogłoskowej *-ao* w *o* (*pěvō* zamiast literackiej formy *pěvao*).¹¹

Dialekt wschodniohercegowiński występuje na obszarze środkowej i wschodniej Hercegowiny po średni i dolny bieg Neretwy, wschodnią część Bośni, zachodnią Serbię po Kraljevo, północno – zachodnią część Czarnogóry. Południowo – zachodnią granicę stanowi wybrzeże Adriatyku od ujścia Neretwy po Bokę Kotorską (występuje też na przyległych wysepkach i we wschodniej części półwyspu Pełješac). Poza tym zwartym obszarem dialekt ten spotykamy najczęściej u prawosławnych Serbów na dużych przestrzeniach na zachód od rzeki Bosny, a także na północ od Savy – w Slawonii i w Baranii. Charakteryzuje go nowosztokawska akcentuacja oraz rozwój długiego *ě w *je*, *i(j)e* (u Muzułmanów w okolicach miejscowości Maglaj i Tešanj w *e*), zaś krótkiego w *je*. Dzieli się on na dialekt właściwy wschodniohercegowiński oraz wschodnio – bośniacki, a w obrębie pierwszego z nich są gwary ludności prawosławnej i gwary katolickiego Dubrownika wraz z jego okolicą.¹²

W gwarach ludności prawosławnej zostały wyodrębnione szczególnie gwary południowo – wschodnie jako stanowiące najczystszy typ dialektu nowosztokawskiego, na którym bazował Vuk Karadžić, opracowując podstawy języka literackiego. Cechami wyróżniającymi tę grupę są:

- 1) akcent nowosztokawski,
- 2) w miarę konsekwentna druga palatalizacja, a jej skutkiem było pojawienie się dwóch nowych spółgłosek palatalnych *š*, *ž*, które nie zostały przyjęte w języku literackim,
- 4) zanik spółgłoski *χ* lub jej zastąpienie przez *j*, v. k, g,
- 5) ujednolicenie form dat., instr. i loc.

Grupę północno – zachodnią wyróżnia brak wielu powyższych innowacji, ponadto zanik imperfectum oraz odróżniania wspomnianych form przypadkowych.

¹¹ Zob. F. Slawski, op. cit., s. 101-104., Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd 2000, s. 9.

¹² F. Slawski, op. cit., s. 98.

Na kształtowanie się podstaw języka literackiego wywarły również ogromny wpływ gwary Dubrownika i jego okolicy, w którym w związku z jego pozycją bogatego miasta – państwa kwitło ożywione życie kulturalne, a tym samym piśmiennictwo. Językiem powszechnie używanym był dialekt sztokawski typu hercegowińskiego, wyróżniający się następującymi cechami:¹³

- 1) wydłużenie krótkiego akcentu rosnącego w wyrazach dwusylabowych przed sylabą krótką, np. *séstra* j. literacki *sèstra*, zaś w wyrazach trzysylabowych akcent krótki rosnący zamienia się w krótki opadający, np. *vruč'ina*, sch. *vručina*.,
- 2) skrócenie długiego *g*: *křv* > *křv*,
- 3) rozwój długiego *ā* w *ā*: *jā*^o, lit. *jā*,
- 4) przejście *-m* > *-n*,
- 5) przejście *lj* > *j*,
- 6) zachowanie spółgłoski *h*,
- 7) rozwój sekundarnego *ž*, zwłaszcza w sąsiedztwie *r*, *ježer*,
- 8) brak sekundarnej palatalizacji *tj*, *dj*, np. *djèvojka*,
- 9) brak iperfectum i aorystu,
- 10) bardzo silne wpływy romańskie w zakresie leksyki oraz składni.

W języku literackim, śladem gwar Dubrownika, jest przyjęcie wymowy bez sekundarnej palatalizacji typu *djèvojka*. *tjèrati*. a także nieznanej w większości dialektów sztokawskich spółgłoski *χ*.

Vuk Stefanović Karadžić w swym *Rječniku* oraz *Srpskoj gramatici* określił system współczesnego serbskiego języka literackiego opartego na gwarach wschodniohercegowińskich wymowy ijekawskiej, które były językiem jego rodzinnych stron. Był on rozpowszechniony na rozległym terytorium dialektu sztokawskiego, a ponadto istniała pisana nim bardzo bogata twórczość ludowa i wspaniała literatura dubrownicka. Z czasem Vuk wprowadził pewne zmiany do opracowanych przez siebie reguł językowych. Nastąpiło to po 1836 r. (...) *kada je glasovni sistem kujiževnog jezika upotpunio uvodenjem suglasnika h (iz govora Dubrovnika i jugozapadne Crne Gore): hljeb, orah - oraha (m. tršićkog ljeb, itar; ora, -oraa), odnosno kada je (od 1839) odustao od jekavskog jotovanja suglasnika d, t i počeo pisati: djevojka, djeca, tješiti, tjerati, kako je čuo u Dubrovniku i kod muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini*.¹⁴

Zaslugą Vuka Kradžicia jest również stworzenie podstaw serbskiej dialektologii. A. Peco nazywa go *rodonačelnikom* i *ove naše naučne discipline. Istina, i pre Vuka, i znatno pre Vuka, mi nalazimo u delima naših pisaca, leksikografa i gramatičara podosta dijalektološke građe, ali je činjenica da do Vuka mi nemamo sistematskijeg prikupljanja dijalektološkog materijala i njegovog publikovanja. Mada Vuk nije objavio, niti napisao, bilo kakvu raspravu iz ove jezičke discipline, mi i danas često pozajmo od materijala koji nam je on ostavio*.¹⁵

Peco w swej pracy podkreśla również wielkie zasługi znanego dubrownickiego komedio-pisarza Marina Držicia, który w swych utworach często dla zwiększenia efektu komicznego wprowadzał postaci z okolic miasta, posługujące się swym codziennym językiem, uwypuklając specyficzne, nietypowe dla języka dubrowniczana, cechy. Stąd odnajdujemy tam elementy dialektu czakawskiego, gwary hercegowińskiej i Kotoru.

¹³ Por. np.: F. Slawski, op. cit., s. 99-101., A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd 1989, s. 109-116

¹⁴ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 15.

¹⁵ A. Peco, op.cit., s. 28

Spostrzeżenia dotyczące różnic dialektologicznych można spotkać i u innych pisarzy, czy też w opracowaniach leksykograficznych, niemniej jednak dopiero Karadžić dokonał podziału dialektów i wyodrębnił pośród nich trzy podstawowe grupy. Jednakże jego spojrzenie na zagadnienie dialektologiczne zmieniał się w miarę wglębiania w niniejszą problematykę i poznawania cech relewantnych dla poszczególnych dialektów. W *Pesmarici* wydanej w 1814 r. Vuk wspomina wyłącznie dialekty hercegowiński i sremski, podając jako główną cechę różnicującą realizację gloski *ě oraz określa ich zasięg terytorialny. W *Pismenici* wydanej w tym samym roku zostaje wspomniany dodatkowo dialekt slavonski. Podobnie dzieje się w wydaniu *Rječnika* z roku 1818, w którym wymienia dialekty: hercegowiński, resawski i sremski, pomija zaś slavonski. Zmiana w podejściu do zagadnień dialektologicznych u Vuka zaznaczyła się dopiero po 1839 r. (*„Odgovori na sitnice jezikoslovne” J. Hadžića, Vuk daje novije nazive narečjima štokavskog dijalekta: istočno, sa e m. jata: zapadnje, sa i m. jata i južno. gde se jat izgovara „od više ruku” – ije, je, e, i (Skupljeni gram. I pol. spisi, III, 36-37). Ovu podelu štokavskog narečja, koja regionalne nazive zamenjuje opštegeografskim, prvi put nalazimo kod J. Grima i ostale u našoj nanci sve do naših dana. Značajno je da uvek sva ta narečja daje kao potpuno ravnopravna.*)¹⁶

Z opracowań opublikowanych przez Vuka St. Karadžića, do lat pięćdziesiątych XIX w. można wnioskować, iż nie były mu znane cechy dialektów czakawskiego i kajkawskiego, a sztokawszczyznę uważał wyłącznie za dialekt Serbów. Początkowe przypisywanie dialektów do określonego, posługującego się nim narodu, było nie tylko charakterystyczne dla Vuka, ale również dla innych językoznawców tego okresu, do których zaliczali się Kopitar i Miklošić.¹⁷ Karadžić zdawał sobie jednak sprawę z konieczności zmiany swego stosunku do zagadnienia języka literackiego i rozszerzenia zainteresowania o dialekty poza granicami sztokawszczyzny. Było to niezbędne, jeśli reforma językowa miała objąć całe terytorium serbsko – chorwackie, a okazało się również konieczne w okresie ruchu iliryjskiego dla znalezienia płaszczyzny porozumienia z jego chorwackimi przedstawicielami

Vuk opublikował wykaz cech relewantnych dialektu czakawskiego, który został przez niego uzupełniony w 1849 r. w artykule *Srbi svi i svuda*. Czytamy w nim: *„Iz svega ovoga što je ovdje kazano vidi se da se južni Slaveni svi osim Bugara po jeziku dijele na troje: prvi su Srbi, koji govore što ili šta (i po čemu se prema Čakavcima i Kekavcima mogu nazvati Štokavci) i na kraju slova imaju o mjesto l; drugi su Hrvati, koji mjesto što ili šta govore ča (po čemu se zovu i Čakavci) i na kraju slogova ne promjenjuju l na o, a u ostalom se vrlo malo razlikuju od Srba; treći su Sloveni, ili kao što ih mi zovemo Kranjci, koji mjesto što govore kaj (po čemu ih naši i Kekavci zovu), koji se i od Srba i od Hrvata po jeziku mnogo više razlikuju nego Srbi i Hrvati između sebe, ali su opet njima bliži nego i jednome drugome Slavonskom narodu.*”¹⁸

Zagadnienie zasięgu poszczególnych dialektów oraz ich narodowościowej przynależności było głównym problemem językoznawców drugiej poł. XIX w. Pracę Vuka kontynuowali Daničić i Jagić, który (...) je odmah na početku negirao učenje po kome dijalekatska pripadnost povlači za sobom i nacionalnu pripadnost, tj. negirao je učenje Miklošića i Vuka, ali on ide u jednu drugu krajnost i povezuje nacionalnost sa narečjem: ikavci su Hrvati, ekavci su Srbi, a jekavci su simbol „zdrženja i pomirenja” i zato taj izgovor treba primiti kao jedino književni.¹⁹

¹⁶ Ibidem, s. 29

¹⁷ Por. Ibidem, s. 30.

¹⁸ Loco cit.

¹⁹ A. Pecu, op. cit., s. 32-34.

Daničić również usiłował rozstrzygnąć, na czym polegała istota różnic pomiędzy językami serbskim i chorwackim, by ostatecznie w opublikowanym w 1867 r. artykule *Ć i đ u istoriji slovenskih jezika* dojść do wniosku, iż język obu narodów jest wspólny, stąd należy go nazywać *srpskim ili hrvatskim jezikom, odnosno hrvatskim ili srpskim*.²⁰ czego bezpośrednią konsekwencją był tytuł opracowywanego przez niego słownika.

Podsumowując, wiek XIX stworzył fundamenty rozwoju współczesnej dialektologii, a równocześnie rozstrzygnął najważniejsze, nękające naukowców problemy językowe, stwarzając tym samym uwarunkowania umożliwiające zawarcie w 1850 roku *Umowy wiedeńskiej* i zbliżenie języków serbskiego i chorwackiego, co zaowocowało powstaniem nowosztokawskiego standardu językowego.

---

²⁰ *Loco cit.*

ROZDZIAŁ II

Historia i współczesność narodu serbskiego

Słowianie stanowili obok Germanów i Baltów jedno z młodszych plemion indoeuropejskich, które najpóźniej zróżnicowały się językowo. Proces ten nastąpił najprawdopodobniej już po przybyciu ich do Europy, natomiast nasilił się w okresie wielkich migracji Słowian.¹ Zasiedlili oni w około 609 – 615 r. prawie cały Półwysep Bałkański i współdziałając z Awarami, dotarli aż do krajów Peloponezu i wysp Morza Egejskiego. Wspólnie też oblegali w 626 r. Konstantynopol.

VII wiek zakończył wędrówkę plemion słowiańskich, a na Bałkanach utworzyły się samodzielne terytoria plemienne, m. in. serbskie. Terytorium serbskiego związku plemiennego obejmowało tereny tzw. Zagorja, tj. obszar pomiędzy Górami Dynarskimi, Šar Planiną i Skopijską Czarną Górą, a Sawą i Dunajem na północy, a także Dalmację Górną, tzw. Primorje. Osiedlili się w niej Neretljanie, którzy w drugiej połowie VIII w. opanowali bizantyjskie wyspy: Brač, Hvar i Korčulę. Obszary w dolinie Neretwy i półwysep Pelješac aż po Ston zamieszkiwali Zahumljanie, których terytorium od XV w. zostało nazwane Hercegowiną. Najdalej na południe dotarło plemię Duklan, którzy najpierw, tj. od VI w. zajęli antyczną Diokleję, nazwaną od XI w. Zetą, a od XV w. Czarnogórą. Na południu Zahumlje graniczyło z ziemiami Trebinian oraz z niewielkim terytorium Konavljjan.

Serbowie zamieszkujący Zagorje utworzyli związek plemienny, który rozpadł się z chwilą przekształcania się związków plemiennych we wczesnośredniowieczne księstwa słowiańskie. Największym z nich było państwo serbskie, obejmujące swym terytorium Zagorje, którego pierwszym znanym władcą panującym w VIII w. był Vičeslav. W IX w. powstał w Serbii Kościół łaciński, ustanowiony najprawdopodobniej przez misjonarzy z Chorwacji Dalmatyńskiej.

W okresie pomiędzy X i XI wiekiem ścierają się tu wpływy bułgarskie, chorwackie i bizantyjskie. Pojawia się też nazwa Raš jako rezydencja wielkich żupanów z rodu Tihomila. Gród ten był położony w dolinie rzeki Raški, skąd w XII w. nazwa całej krainy położonej w dorzeczu Tary, Pivy, Limu, Zachodniej Morawy i Ibaru. Właśnie tam rezydował biskup Serbów zagorskich i tym samym Raš stał się administracyjnym centrum kościelnym ziem serbskich. W X i XI w. ośrodek polityczny Serbów przesunął się z Zagorja do serbskiego Przymorza (Primorja), co nastąpiło na skutek wygaśnięcia książęcej dynastii Vičeslava. Następstwem były radykalne zmiany na tym terenie, od którego oddzieliło się księstwo Trebinja i Konavljje.

Wiek XI to okres niepodzielnej dominacji cesarzy bizantyjskich, których zwierzchnictwo uznawały zarówno powstała na obszarze Zagorja Bośnia, jak również bizantyjski okręg administracyjny z siedzibą w Dubrowniku oraz księstwa serbskie w Dukli i Zahumlju z Trebinjem. Po śmierci cesarza Bazylego II Bułgarobójcy w 1025 r. przeciwko dominacji Bizancjum

---

¹ Por. T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 23-34.

wystąpiła najpierw ludność serbska dalmatyńskiego Przymorza. W tym czasie księstwo Dukli traci swą nazwę i od XI w. zaczęto je nazywać od nazwy rzeki – Zetą. Walkę przeciwko Bizancjum kontynuowali kolejni władcy, by uzyskać poparcie papieża. Grzegorz VII w 1077 roku przesłał insygnia koronacyjne, wyrażając zgodę na powstanie podporządkowanego papieżowi pierwszego królestwa serbskiego.

Znaczącą postacią w walce o niezależność państwa serbskiego był, pochodzący z dynastii raśkańskiej, Stefan Nemanja, który objął tron wielkożupański około 1170 r. Dzięki zręcznej polityce, wkrótce, dzięki pomocy Węgrów, Wenecjan i Niemców, rozpoczął walkę z Bizancjum, co doprowadziło do niezależności państwa obejmującego swym zasięgiem Raśkę i Zetę, jak również Kosovo Polje i Hvosno (późniejszą Metohię). Pod koniec swego panowania wszystkie wysiłki Nemanji zostały ukierunkowane ku zjednoczeniu państwa. Na tronie osadził w 1190 r. swego syna Rastka, który jako młody książę postanowił prowadzić życie zakonne, na górze Athos, gdzie przyjął imię Savy. Nemanja popierał Kościół prawosławny, który stanowił oparcie dla prowadzonej przez niego polityki. Budował monasterium z najbardziej znaczącym w Studenicy. Śmierć Nemanji w 1200 r. rozpoczęła walkę o sukcesję pomiędzy jego synami, z której zwycięsko wyszedł Stefan, popierany przez Kościół prawosławny. W 1208 r. Sava przywiózł z monasterium Hilandar na Athosie szczątki ojca do Studenicy, sam zaś objął godność archimandryty. W 1209 r. nastąpiła kanonizacja Stefana, czczonego pod zakonnym imieniem świętego Symeona. Tym samym została wzmocniona pozycja Kościoła prawosławnego i więzi łączących go z panującą dynastią. Dzięki zabiegom dyplomatycznym i małżeństwu panującego z katoliczką – wnuczką doży Henryka Dandolo – doszło do koronacji Stefana Nemanji w 1217 r. (przez legata papieskiego papieża Honoriusza III). Tym samym powstało w Serbii drugie królestwo z ośrodkiem w prawosławnej Raśce. Po dwóch latach panowania dochodzi ponownie do nawiązania stosunków politycznych z Bizancjum, a koronowany przez mnicha Savę Stefan uzyskał zgodę wypędzonego z Konstantynopola do Nicei greckiego patriarchy na utworzenie serbskiego arcybiskupstwa autokefalicznego. Jego pierwszym arcybiskupem, z siedzibą w monasterium w Žiży, został Sava. W 1229 r. arcybiskup Sava otrzymał potwierdzenie niezależności Kościoła serbskiego. Po śmierci króla Stefana I ponownie rozgorzały walki o sukcesję, w wyniku których tron uzyskał jego najmłodszy syn Stefan Uroš I (1243 – 1276), któremu Serbia zawdzięcza odbudowanie swej potęgi politycznej i stworzenie warunków szybkiego rozwoju ekonomicznego. Pod jego rządami Serbia przekształciła się w bałkańskie mocarstwo.

Znaczącą postacią dynastii Nemanjiciów okazał się Stefan Dušan, który objął rządy w 1331 r. Sukcesy wojenne umożliwiły mu przyjęcie tytułu cara Serbów i Greków, a koronacji dokonał w 1346 r. nowy patriarcha. Władca okazał się wybitnym wodzem i mężem stanu. Przeprowadził głęboką reformę władzy i sądownictwa. Dokonał kodyfikacji zwyczajowego prawa serbskiego i ogłosił w Skopju (1349) statut porządkujący stosunki feudalne i umacniający kompetencje sądów państwowych, podkreślił też dominującą pozycję Cerkwi prawosławnej i potępił *herezję łacińską*. Po śmierci cara w 1355 r. rozgorzały wojny feudalne, a ostatnim liczącym się władcą ziem etnicznie serbskich był książę Lazar, koronowany w 1377 r.

Carstwo Stefana Dušana zostało podzielone i tym samym stało się bezbronne i niezdolne do przeciwstawienia się ekspansji tureckiej. Nie powiodły się próby stawiania oporu najeźdźcom. Do ostatecznej klęski doszło w 1389 r. podczas bitwy na Kosowym Polju, kiedy zmierzyły się z sobą armia serbsko-bośniacka pod wodzą księcia Lazara i armia turecka, której przewodził sultan Murad I. Zasadniczo bitwa nie została rozstrzygnięta, ale ponieśli w niej śmierć obaj wodzowie, co miało szczególnie zgubne skutki dla Serbów.

Pod koniec XIV w. niemal cały Półwysep Bałkański został podbity przez Turków. Proces ten na krótko zahamowały wydarzenia wewnątrz państwa tureckiego, co natychmiast wykorzystali podbite lub zhołdowane państwa. Do nich należała również despotowina serbska, której stolicę przeniesiono z Kruševca do Belgradu. Jest to okres wzmożonej migracji ludności opuszczającej zamieszkałe dotąd tereny i osiedlającej się na północy (tzw. *selitve*), a na opuszczonym Kosowym Polju zaczęli osiedlać się Albańczycy. Stefanowi Lazareviciowi udało się zjednoczyć ziemie serbskie i doprowadzić do szybkiego rozwoju gospodarczego kraju poprzez zreorganizowanie państwa i umocnienie władzy centralnej. To również okres wspaniałego rozwoju kultury serbskiej. W 1441 r. Turcy położyli ostatecznie kres istnieniu despotowiny.

Kolejną próbę przywrócenia państwowości serbskiej podjął następny despota Jerzy Branković. W roku 1443 w wojnie przeciwko Turkom wziął udział na czele oddziałów serbskich stanowiących część armii dowodzonej przez Władysława Jagiellończyka i Jana Hunyadiego. Rok później sultan Murad II zawarł rozejm w Segedynie, który niebawem został zerwany przez siły antytureckie, czemu sprzeciwił się Branković, zawierając oddzielny traktat pokojowy z sultanem, na mocy którego odzyskał utracone państwo. Mimo ostrożnie prowadzonej wobec Turcji polityki, despotowina nie zdołała się oprzeć ekspansjonistycznym planom Mehmeda II (1451 – 1481), który postanowił zawładnąć całymi Bałkanami. Ostateczny upadek despotowiny nastąpił w 1459 r. Brankovićowie zachowali swe posiadłości węgierskie, które stały się schronieniem dla uciekających przed Turkami Serbów.

Podbój byłych ziem serbskich przez Turków wiązał się z migracjami ludności uciekającej przed najeźdźcą i kolonizującej zwłaszcza tereny północne, aż po południowe Węgry, tworząc tzw. *Vojną Krajinę* na granicy turecko-habsburskiej. Doszło w tym okresie również do bardzo poważnych zmian w strukturze językowej. Właśnie wtedy dialekty sztokawskie znacznie poszerzyły swój obszar językowy.

Istotnym była również działalność Cerkwi prawosławnej na zagarniętych przez Turków terenach, szariat bowiem nakazywał tolerancję dla innowierców. W 1557 r. za sprawą wielkiego wezyra Mehmed-paszy Sokolovicia doszło do ponownego utworzenia patriarchatu w Peci, co nie było bez znaczenia dla kultywowania tożsamości i jedności Serbów.

Kolejne lata XVI–XVIII w. to walki państw chrześcijańskich z Turkami Osmańskimi. Nadzieje na wyzwolenie wiązano z wojną austriacko-turecką prowadzoną w latach 1593–1606, a później pod koniec XVII w. W czasie kolejnych prób wyzwolenia narodów słowiańskich spod jarzma tureckiego dochodzi do następnej migracji Serbów, kiedy ludność pod wodzą patriarchy Arsenija III Crnojevicia opuściła zamieszkałe dotychczas tereny i udała się w kierunku Belgradu, osiedlając się ostatecznie na obszarach pomiędzy Cisą i Dunajem, w Baranji i Slavonji (dzisiejsza Vojvodina).

Potęga turecka została ostatecznie złamana w 1698 r. z chwilą podpisania traktatu pokojowego turecko-austriackiego w Sremskich Karlovcach i turecko-weneckiego w 1699 r. Nie oznaczało to jednak końca walk, które były kontynuowane w następnym wieku.

Dwudziestoletnie panowanie Austrii nad częścią ziem serbskich skutkowało znacznymi zmianami społeczno – gospodarczymi, powstało silne mieszczaństwo, które w XVIII w. zapoczątkowało odrodzenie narodowe, wywierając wpływ na coraz szersze warstwy społeczne. Reformy cesarza Józefa II prowadzącego politykę oświeconego absolutyzmu, całkowicie zmieniły dotychczasowy porządek społeczny i zostały przyjęte przez Serbów wojwodińskich szczególnie entuzjastycznie. Nastąpiło rozdzielenie religii od spraw narodowych, a problem języka narodowego stał się pierwszoplanowym.

Wiek XIX był widownią kolejnych dramatów narodu serbskiego. Zapoczątkowało go w 1804 r. pierwsze powstanie serbskie, którym objęte zostały tereny paszalyku belgradzkiego

i Szumadiji. Przewodził mu uzdolniony chłop, miejscowy handlarz bydłem, Petrović Karađorđe. W pierwszej fazie bunt był skierowany przeciwko samowoli janczarów gnębiących ludność serbską. Niebawem okazało się, że powstanie nie było zwykłym protestem przeciwko ciemierzcom, gdyż po początkowych sukcesach przywódcy zażądali od władzy sultańskiej autonomii. Próbowano też zabiegami dyplomatycznymi zainteresować losem Serbii wielkie mocarstwa, lecz skomplikowana sytuacja międzynarodowa sprawiła, iż sprawa powstania i losu Serbów stała się elementem przetargowym Rosji, Austrii, Francji i Turcji.

Powstanie zakończyło się w 1813 r. klęską, ale zrodzona dzięki niemu idea wyzwolenia wszystkich Słowian bałkańskich będzie im od tej pory nierozłącznie towarzyszyć. Odegrało ono ogromną rolę w dziejach walk narodowowyzwoleńczych. *Przywódcy serbscy mieli już świadomość, iż w Bosni, Hercegowinie i w częściach Królestwa Węgierskiego żyją Serbowie, którzy się z nimi łączą (...). Z punktu widzenia państwowości serbskiej i idei jugosłowiańskiej ta świadomość była najcenniejszą zdobyczą powstania. Powstania, które wkrótce upadło, ale zdobytej świadomości nie dało się już zniszczyć.*²

Jeszcze w trakcie trwającego powstania zostali powołani przez Napoleona w 1809 r. tzw. Prowincje Ilirskie, w ramach których znaleźli się obok Chorwatów i Słoweńców także Serbowie, co miało kapitalny wpływ na budzenie się świadomości narodowej Południowych Słowian.

W 1815 r. wybuchło następne powstanie antytureckie, któremu przewodził Miloš Obrenović. Tym razem powstańcom sprzyjała sytuacja międzynarodowa, a zwłaszcza mocna pozycja Rosji. Doprowadziło ono do powstania autonomicznego Księstwa Serbskiego z własnym rządem i armią. Księstwo to formalnie nadal było zhołdowane Turcji, ale zdobyło własną państwowość. W nowym państwie nastąpiły szybkie przemiany społeczne, skutkujące wykształceniem się rodzimej burżuazji, która w obawie o swą pozycję wobec despotycznych rządów księcia Obrenovicia, sama sięgnęła po władzę. Kryzys polityczny doprowadził do przewrotu, w wyniku którego została obalona dotychczasowa dynastia, zaś księciem wybrano Aleksandra Karađorđevicia. W kraju władzę objęli tzw. *ustavobranitelji*, czyli „obrońcy konstytucji”, sprawujący ją do 1858 r., którzy (...) w stosunkowo krótkim czasie stworzyli podstawy do dalszego rozwoju Księstwa Serbskiego, które w przyszłości sięgnie po pełną niezależność polityczną i z natury rzeczy stanie się dla wszystkich Słowian Południowych, zwłaszcza dla tych, którzy pozostali jeszcze w niewoli tureckiej, siłą przyciągającą i ośrodkiem jednoczenia. Właśnie taką świadomość własnej misji w świecie południowosłowiańskim osiągnęli *ustavobranitelji* w czasie swoich rządów.³

Wiek XIX to także kształtowanie się ruchu iliryskiego, propagującego utworzenie wspólnego państwa łączącego narody południowosłowiańskie, mówiące wspólnym językiem. Serbowie zachowali wobec niego rezerwę i ruch ten pozostał w zasadzie chorwackim.

Wiosna Ludów w 1848 r. wywołała poruszenie zwłaszcza wśród Serbów wojwodińskich, których wolnościowe dążenia wspierała polityka Księstwa. Po upadku rewolucji sytuacja polityczna niewiele się zmieniła, jednakże Anglia i zwłaszcza Francja stały się gwarantem autonomii serbskiej, obok, do tej pory, Rosji. W państwie ponownie władzę objęli Obrenoviciowie, a książę Michał postawił sobie za cel zjednoczenie z Serbią wszystkich ziem zamieszkałych przez Słowian Południowych. W 1866 r. zostały podjęte rozmowy Serbów i Chorwatów, dotyczące utworzenia w przyszłości wspólnego państwa, niezależnego od Austrii i Turcji.

² T. Wasilewski, W. Felczak, op. cit., s. 270.

³ Ibidem, s. 306-307.

Uczestniczący w rozmowach ze strony serbskiej Ilija Garašanin – wybitny mąż stanu w rządzie serbskim, stwierdził: *Narodowość chorwacka i serbska jest jedna, jugosłowiańska. Religii nie można mieszać do spraw narodowych. Jedyną podstawą państwa jest narodowość. Religia dzieli nas na 3 części i rozbija, dlatego nie może być zasadą zjednoczenia w jedno państwo, a może nią być tylko narodowość, ponieważ jest jedna.*⁴ Pojawilo się zatem nowe pojęcie wspólnej narodowości – jugosłowiańskiej. Rok później dochodzi do zabójstwa księcia i uzależnienia Księstwa od Austro - Węgier. Dotyczy to również Serbskiej Vojvodiny, która od 1860 r. została włączona do Korony Węgierskiej, gdzie pozostała do rozpadu monarchii austro – węgierskiej.

Schyłek wieku przyniósł konflikt zbrojny, w który zaangażowało się Księstwo Serbskie. Było to powstanie w Bośni i Hercegowinie przeciwko władzy tureckiej. Powstańcy bośniaccy w 1876 r. ogłosili zjednoczenie Bośni z Serbią. W tym czasie dochodzi również do konfliktu rosyjsko-tureckiego, kończącego się traktatem w San Stefano w 1878 r., który przyznawał Serbii niepodległość. Z biegiem czasu Księstwo popadło w całkowitą zależność od Austro-Węgier, jednak podniesiono je w 1882 r. do rangi królestwa. Polityka zależności wzmocniła opozycję, wśród której wysunął się Svetozar Marković (1846-1873), tworząc podwaliny Partii Radykalnej (*Radikalna Stranka*) - najsilniejszej partii przed I wojną światową.

W 1903 r. został dokonany zamach na króla Aleksandra i jego małżonkę, a tron objął Petar Karađorđević. Wydarzenie to miało ogromne znaczenie polityczne, gdyż kończyło okres całkowitej zależności od monarchii austro-węgierskiej i przyniosło ożywienie idei jugosłowiańskiej. Nastąpił bowiem radykalny zwrot w polityce zagranicznej państwa w kierunku prorosyjskim. Rozbieżności interesów wielkich mocarstw, a także samych państw bałkańskich doprowadziły do wybuchu dwóch wojen bałkańskich w 1912 i 1913 r., w wyniku których nastąpiło ostateczne wyzwolenie krajów południowosłowiańskich spod władzy tureckiej, a Serbia powiększyła swoje terytorium do 87 tys. km².⁵

W grudniu 1918 r. książę Aleksandar proklamował utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*). Młode państwo od samego początku borykało się z ogromnymi problemami, lecz został podjęty trud zintegrowania niebywale zróżnicowanego społeczeństwa. Od początku trwała walka pomiędzy dwoma koncepcjami: federalizmem i pluralizmem państwowym, a tym samym pomiędzy pluralizmem i unitaryzmem narodowym. W 1929 r. król Aleksandar Karađorđević po dokonanych zamachu stanu zmienił nazwę państwa na Królestwo Jugosławii.

Z chwilą wybuchu drugiej wojny światowej rząd jugosłowiański ogłosił neutralność, jednakże wkrótce państwa koalicji faszystowskiej wzmogły naciski, mające na celu wymuszenie na Jugosławii polityki proniemieckiej i przystąpienie do paktu berlińskiego. W tej sytuacji regent Paweł oraz rząd Cvetkovicia – Mačka podpisali 25 marca 1941 r. protokół dotyczący udziału państwa w powyższym pakcie. Wiadomość o tym wywołała ogromne wzburzenie wśród społeczeństwa, które nie było skłonne do popierania profaszystowskiej polityki. Doszło do burzliwych demonstracji, które doprowadziły do obalenia rządu w nocy z 26 na 27 marca 1941 r., a stworzenie nowego gabinetu zostało powierzono generałowi Dušanowi Simoviciowi. 6 kwietnia 1941 r. Niemcy hitlerowskie rozpoczęły, bez wypowiedzenia wojny, bombardowania Belgradu. 15 kwietnia król Piotr II wraz z ministrami opuścili kraj, udając się poprzez Grecję do Egiptu, a 17 kwietnia został w Belgradzie podpisany akt bezwarunkowej kapitulacji. Państwa Osi podzieliły podbitą Jugosławię. Na terenie Chorwacji, Bośni,

⁴ T. Wasilewski, W. Felczak, op. cit., s. 339.

⁵ T. Wasilewski, W. Felczak, op. cit., s. 404

Hercegowiny i Sremu zostało utworzone Niezależne Państwo Chorwackie (*NDH*), zaś w Belgradzie okupant powołał 28 sierpnia 1941 r.⁶ współpracujący z nim marionetkowy rząd Milana Nedicia. Przeciwnikiem formujących się sił ludowych stały się oddziały, zorganizowane przez zawodowych oficerów – tzw. czetników, na których czele stanął pułkownik Dragoljub (Draže) Mihajlović. Byli wyznawcami skrajnego serbskiego nacjonalizmu, a współpracując z kolaboracyjnym rządem Nedicia, prowadzili walkę z oddziałami partyzanckimi.

Pod koniec pierwszego roku wojny część (1/3) terytorium Królestwa Jugosławii została objęta powstaniem narodowowyzwoleńczym, na którego czoło wysunął się działacz komunistyczny Josip Broz Tito. W 1942 r. powstała Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (*AI NOJ*), a rok później w miejscowości Jajce odbyło się jej drugie posiedzenie, decydujące o przyszłym kształcie państwa.

Oficjalna proklamacja Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii nastąpiła 29 listopada 1945 r. Utworzyły ją republiki: Serbia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Słowenia, Macedonia oraz dwa serbskie okręgi autonomiczne: Wojwodina oraz Kosovo i Metohia.

W 1963 r. przyjęto nową konstytucję, oraz zmieniono nazwę państwa na Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii. Powojenne państwo wykazało szczególny pragmatyzm w polityce zagranicznej, dzięki czemu udało mu się bez większych wstrząsów manewrować pomiędzy państwami zachodnimi, a obozem socjalistycznym.

Stosunki wewnętrzne i narastająca recesja skutkująca kryzysem ekonomicznym, doprowadziły do nasilenia się tendencji separatystycznych pod koniec XX w. Kryzys jedności nastąpił już wiosną 1990 r. podczas XIV Nadzwyczajnego Kongresu Związku Komunistów Jugosławii (*ZKJ*), zaś w kwietniu 1991 r. przedstawiciele poszczególnych republik porozumieli się w kwestii referendum, które miało zadecydować o pozostaniu w federacji lub wybraniu drogi alternatywnej. Większość społeczeństwa słoweńskiego i chorwackiego wypowiedziała się za drugim rozwiązaniem, co było podstawą do proklamowania przez oba parlamenty 25 czerwca samodzielności państwowej. Skutkiem tej decyzji było wkroczenie 26 czerwca 1991 r. armii jugosłowiańskiej do Słowenii i rozpoczęcie działań wojennych. Walki rozgorzały także w Chorwacji i nie ustawały mimo mediacji wezwanej na pomoc Rady Bezpieczeństwa *ONZ*. 1 stycznia 1992 r. został przyjęty przez strony konfliktu plan kompromisowy, przewidujący utworzenie trzech zdemilitaryzowanych stref ochronnych oraz wprowadzenie wojsk kontyngentu pokojowego (*UNPROFOR*). 23 grudnia 1991 r. Rada Ministrów *EWG* w Brukseli zdecydowała o spełnieniu przez Słowenię i Chorwację warunków potrzebnych do osiągnięcia podmiotowości państwowej. Na początku 1992 r. kolejne państwa uznały suwerenność obu krajów. Nie oznaczało to jednak końca konfliktu zbrojnego, który przeniósł się do Bośni. Proklamowanie przez Serbów w 1992 r. Republiki Serbskiej, obejmującej tereny wschodnie i północne republiki, wywołało wojnę domową. Wkrótce Bośnia i Hercegowina zostały uznane przez *EWG* (6 kwietnia), a dzień później przez Stany Zjednoczone. Natomiast 27 kwietnia Serbia i Czarnogóra połączyły się w federację o nazwie Federacyjna Republika Jugosławii.

Konflikt zbrojny na terenie byłej Jugosławii, a zwłaszcza na obszarze Bośni i Hercegowiny, pociągnął za sobą wiele ofiar. Dopuszczano się zbrodni i okrucieństw wobec ludności cywilnej, przeprowadzano czystki etniczne. Świat usiłował ustosunkować się wobec rozgrywającej się tragedii narodu bośniackiego, czego wyrazem była zwołana w sierpniu 1992 r. stała konferencja

⁶ Por. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1977, s. 694-696.

pokojowa z siedzibą w Genewie. W 1993 r. Rada Bezpieczeństwa *ONZ* uchwaliła rezolucję dotyczącą utworzenia trybunału międzynarodowego z siedzibą w Hadze, mającego sędzić zbrodniarzy wojennych. Intensywne zabiegi dyplomatyczne Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz państw sojuszu atlantyckiego nie dawały wymiernych rezultatów, a kolejne podpisywane rozejmy i projekty uregulowań pokojowych były skutecznie torpedowane przez wszystkie strony konfliktu. Dopiero 21 listopada 1995 r. zostało parafowane porozumienie kończące wojnę w Bośni, a rozpoczęte spotkaniami w Genewie, na których osiągnięto zasady przyszłego porozumienia – podziału republiki na dwie konfederacyjne części: Republikę Serbską i Muzułmańsko – Chorwacką Federację Bośni i Hercegowiny oraz wyjaśnienie sporu o wschodnią Sławonię. Uregulowania te znalazły potwierdzenie podczas rokowań w amerykańskiej bazie lotniczej w Dayton. Konflikt pomiędzy Federacyjną Republiką Jugosławii i Chorwacją został ostatecznie zakończony podpisaniem 23 sierpnia 1995 r. układu normalizacyjnego przez ministrów spraw zagranicznych obu państw.

Kolejnym zarzewiem wojny okazał się problem Kosowa, dążącego do uzyskania autonomii. Wspieraniu tych wysiłków miała służyć utworzona w 1995 r. własna armia (*UÇK*). Intensywne walki pomiędzy wojskami serbskimi i bojownikami *UÇK* rozpoczęły się w 1998 r. Również w tym konflikcie interweniowały *ONZ* oraz USA, które wobec kolejnych niedotrzymanych rozejmów oraz nieprzestrzeganych rezolucji zagroziły stronom interwencją zbrojną. Groźba ta doprowadziła do rokowań we francuskim Rambouillet, gdzie podjęto decyzję o szerokiej autonomii dla Kosowa, której gwarantem miały być wojska *NATO*. W marcu następnego roku doszło do kolejnych starć w Kosowie, co spowodowało akcję militarną państw członków *NATO*. Zgodnie z głoszoną przez sojusz doktryną, mającą na celu zapewnienie bezpieczeństwa i stabilizacji w rejonie euroatlantyckim, państwa Paktu podjęły precedensową decyzję o uderzeniu na Serbię z pominięciem Rady Bezpieczeństwa *ONZ* i bez jej mandatu. Długotrwałe embargo, restrykcje ekonomiczne, izolacja i wreszcie bombardowania zrujnowały do reszty kraj, zaś gwarantem poprawnych stosunków z Albańczykami stały się siły międzynarodowe *KFOR*. Wieloletni przywódca serbski – od 1990 r. do 1997 r. prezydent Serbii, a potem Jugosławii – Slobodan Milošević został w 1999 r. oskarżony przez Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze o zbrodnie wojenne w Kosowie. W kraju zwyciężyła demokracja. W 2000 r. wybory prezydenckie wygrał przedstawiciel ugrupowań opozycyjnych dr V. Koštunica, a końcem roku odbyły się ponowne wybory parlamentarne. Nie oznacza to jednak definitywnego rozwiązania problemów wewnętrznych i nabrzmiałych, zwłaszcza w ostatnich dekadach XX w. konfliktów. W lutym 2003 r. powstało w miejsce dotychczasowej Jugosławii nowe państwo – Republika Serbii i Czarnogóry, a parlament przystąpił do debaty nad jego aktem konstytucyjnym, którego uchwalenie stało się m. in. warunkiem przyjęcia go do Rady Europy. Ciągłe nierozwiązaną pozostaje sprawa Kosowa, która również w lutym została poruszona przez parlamentarzystów z tego regionu, domagających się niepodległości prowincji.

Sytuacja społeczno – polityczna Serbów powoli się normalizuje, jednakże proces demokratyzacji przebiega nie bez trudności wynikających zarówno z sytuacji międzynarodowej, jak również ze stanu państwa borykającego się z różnorodnymi problemami, zwłaszcza natury ekonomicznej. Młoda demokracja walczy – z tak typowymi w państwach postsocjalistycznych – zorganizowaną przestępczością oraz korupcją, czego przykładem było niedawne zabójstwo premiera Zorana Dinđicia, który wypowiedział otwartą wojnę światu przestępczemu kraju. Dowodem walki o pozycję międzynarodową państwa jest również wydanie byłego prezydenta S. Miloševicia sądowi w Hadze, przed którym odpowiada w trwającym już czwarty

rok procesie. Obok zbrodni wojennych, o które jest posądzany, ciąży na nim wina trzynastoletniej izolacji państwa na arenie międzynarodowej, doprowadzenie do niekontrolowanego wzrostu przestępczości oraz korupcji, która zawładnęła gospodarką krajową, ogarniętą powszechną recesją.

Po zabójstwie premiera, zwycięstwo w wyborach parlamentarnych odniosła radykalna partia (*Srpska radikalna stranka*) V. Šešelja (38 % zwolenników). Równocześnie ponownie w centrum uwagi znalazł się problem Kosowa, które na mocy Konstytucji proklamowanej w 2003 r. stało się integralną częścią Republiki Serbii i Czarnogóry. Wywołało to ostry protest wszystkich albańskich partii, nieakceptujących powrotu Kosowa do Serbii. Bezpośrednim skutkiem decyzji politycznych stało się zaostrzenie terroru Albańczyków wobec Serbów i uniemożliwienie powrotu Serbom i Czarnogórcom do swych domów na terenie Kosowa. Jest to równoznaczne z fiaskiem polityki międzynarodowej Organizacji Narodów Zjednoczonych, propagującej ideę wieloetnicznego Kosowa. Równocześnie Albańczycy usilnie starają się prowadzić politykę zmierzającą do uzyskania całkowitej niezależności państwowej, a nawet zrodziła się idea powstania wielkiego państwa albańskiego, łączącego terytorium Serbii (Kosowa), Czarnogóry, Macedonii, północnej Grecji (Epiru) i Albanii. Użycie języka serbskiego i cyrylicy zostało na tych terenach bardzo ograniczone, a praktycznie zabronione. Brak zdecydowania ONZ odnośnie statusu Kosowa, stanowi dla Serbii i ościemnych krajów poważny problem.

Wiele kwestii czeka jeszcze na swe rozwiązanie. W państwie, mimo wygranych przez radykałów wyborów, długo nie można było utworzyć rządu, gdyż ich przywódca – V. Šešelja znajduje się w więzieniu haskim, oskarżony – podobnie jak S. Milošević – o zbrodnie wojenne.

Obecnie funkcję premiera pełni V. Koštica, a jego gabinet rozpoczął 7 listopada 2005 r. rozmowy z przedstawicielami Unii Europejskiej, dotyczące przyszłego przystąpienia państwa do tej międzynarodowej organizacji. Negocjacje, zapewne, nie będą łatwe, chociażby ze względu na konieczność paralelnego rozstrzygania pewnych kwestii, np. finansowych – odrębnie dla Serbii i dla Czarnogóry. W tej fazie rozmów najważniejszymi nadal pozostają problemy mniejszości narodowych, a także współpraca z Trybunałem Sprawiedliwości w Hadze.

Zgodnie z zaakceptowanym w Brukseli kalendarzem, negocjacje będą prowadzone w trzech rundach, z których ostatnia została zaplanowana na listopad 2006 r. Zakładając pomyślny przebieg każdej z nich, nie będzie to jeszcze oznaczało zjednoczenia z Unią. Kraj oczekuje trudny proces ratyfikacji dokumentu, by po jej zakończeniu uzyskać jedynie status potencjalnego członka UE.

W obecnej sytuacji najważniejszym wydaje się rozpoczęcie rozmów w tej kwestii, co jest równoznaczne z uznaniem i akceptacją przez wspólnotę międzynarodową obranej przez Republikę Serbii i Czarnogóry demokratycznej drogi rozwoju państwa. Pozostaje wierzyć, iż stopniowo uda się osiągnąć jego stabilizację gospodarczą i ustrojową.

ROZDZIAŁ III

Rozwój języka serbskiego do XIX wieku

3.1. Początki słowiańskiego piśmiennictwa

Początki piśmiennictwa słowiańskiego wiążą się dopiero z okresem Średniowiecza. Po stopniowym rozpadzie związków plemiennych i ich przekształcaniu się we wczesnośredniowieczne państewka, zaczęły się one znajdować w strefie wpływów zarówno Rzymu, jak i Bizancjum, a tym samym panującej religii. Trwał okres ekspansji politycznej, a zmieniające się strukturę organizacyjną plemienne wspólnoty rodowe były gotowe przyjąć wiarę chrześcijańską.

Rozstrzygającym i decydującym o dalszym rozwoju kulturowym Słowian była decyzja polityczna księcia morawskiego Rościsława, który postanowił oprzeć się próbom uzależnienia księstwa wielkomorawskiego od państwa wschodniofrankońskiego. W 862 r. zwrócił się z prośbą do cesarza bizantyjskiego Michała o przysłanie misjonarzy - nauczycieli, którzy mieli wprowadzić język rodzimy do liturgii i stworzyć podstawy literackiego języka słowiańskiego.

Cesarz z przychylnością ustosunkował się do książęcej prośby, gdyż dawało to inne możliwości polityczne Cesarstwu Bizantyjskiemu i odpowiadało prowadzonej przezeń polityce. O jej wadze świadczył również wybór osób przewidzianych do wypełnienia powyższej misji. Została ona powierzona braciom Konstantynowi (Cyrylowi) i Metodemu. Obaj byli znakomicie wykształceni. Ponadto Cyryl, prócz swoich zamiłowań filozoficznych, był dobrym znawcą języków, zaś drugi z braci znany był ze swych zdolności organizacyjnych. Obaj pochodzili z okolic Solunia (Salonik) zamieszkałych m. in. przez Słowian macedońskich, a tym samym dysponowali znajomością używanego przez nich języka, będącego narzeczem południowo-macedońskim, zrozumiałego innym narzeczom słowiańskim.

Przygotowując się do wypełnienia misji, należało w pierwszym rzędzie dokonać tłumaczenia tekstów kanonicznych, koniecznych w procesie ewangelizacji. Konstanty przystąpił do opracowania pisma alfabetycznego, co miało miejsce prawdopodobnie w latach 862-63, opartego w głównej mierze na greckim systemie graficznym.¹ Ponadto każda litera posiadała swoją wartość liczbową. Alfabet ten został nazwany glagolicą od staro-cerkiewno-słowiańskiego wyrazu *glagol* 'słowo'. Początkowo litery alfabetu miały kształt zaokrąglony, stąd nazwa *obla glagoljica*. Później na obszarach zachodnich, pod wpływem gotyku, przyjęła kształt bardziej kanciasty, stąd *uglasta glagoljica*.

Działalność obu braci i ich misji spotkała się ze zdecydowanym oporem miejscowego duchowieństwa, zwłaszcza germańskiego i greckiego, uważającego m. in., iż liturgia może być odbywana jedynie w łacinie, grece i w języku hebrajskim.

---

¹ Zob. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 323.

Sytuacja uległa diametralnej zmianie po śmierci Cyryla i Metodego i odsunięciu od władzy księcia Rościsława, kiedy wypędzono uczniów słowiańskich misjonarzy z Moraw. Większość z nich udała się na południe, a przede wszystkim do Bułgarii, będącej w tym okresie silnym samodzielnym państwem.

Język, na który bracia przetłumaczyli księgi kościelne potrzebne w ich pracy misyjnej, został nazwany językiem staro-cerkiewno-słowiańskim, zapisywany początkowo glagolicą, później zaś utworzoną około X w. cyrylicą. Był on zrozumiały dla większości Słowian. Z biegiem czasu uzupełniano go o elementy języka mówionego, którym się posługiwali, czyniąc odstępstwa od oryginału. W ten sposób powstały tzw. recenzie lub redakcje języka staro-cerkiewno-słowiańskiego – serbska i chorwacka, bułgarska, ruska itp.

Tą drogą ukształtowana redakcja serbska odegrała szczególną rolę w dziejach państwa serbskiego, o czym zdecydowały specyficzne uwarunkowania polityczne, w jakich tworzyła się państwowość serbska. Wszystko to sprawiło, iż ten właśnie język staro-cerkiewno-słowiański, aż do początków XIX w., pełnił funkcję nie tylko języka liturgicznego, ale również literackiego.

3.2. Najstarsze zabytki średniowiecznego piśmiennictwa serbskiego

Swój szczególny rozkwit osiągnęła literatura serbska w okresie umacniania się dynastii Nemanjiciów. Centrami kultury były monastypy, gdzie nie tylko przepisywano księgi już istniejące, ale powstawały tam również nowe. Z XII w. pochodzi *Miroslavljevo jevanđelje*, dzieło świadczące o bardzo wysokim kunszcie kopistów. Nastąpił znaczny rozwój prozy, w tym hagiografii, apokryfów, powieści i opowiadań, biografii oraz pochwał. W piśmiennictwie średniowiecznym możemy również wyróżnić dokumenty prawne i historyczne, genealogie, roczniki i chronografy, epigramy i zapiski, mające duże znaczenie historyczne.

Podobnie jak literatury innych narodów okresu Średniowiecza, również literatura serbska miała typowo religijny charakter, a osobliwości dodawał jej fakt, iż pozostawała w wyraźnym kręgu wpływów bizantyjskich, o czym świadczą tłumaczenia wszystkich ważniejszych utworów pochodzących z tego kręgu kulturowego, zwłaszcza powieści i nowel, por. np.: *Roman o Aleksandru Velikom*, *Roman o Troji*, *Stefanit i Ilmilat*, *Priča o Solomonu*, *Varlaam i Joasaf*, opowiadania *Pripovetka o Eladiju*, *Pripovetka o premudrom Akiru*, *Pripovetka o Teofani krčmarici*, *Slovo o Ezopi i Muke blaženoga Grozdija*.

Gatunkiem rozpowszechnionym w ówczesnej literaturze były hagiografie, w których odnaleźć można wszystkie znane wówczas motywy literackie, spośród których najbardziej popularny dotyczył znanych postaci, por. np.: *Život sv. Đorđa*, *Život sv. Aleksija* i inne. W oparciu o motywy rodzime powstały *Pamonske legende*, w których zostały opisane praca i życie Cyryla i Metodego. Dotyczyły one również innych znanych postaci, np. Jovana Rilskiego.

Osobne miejsce w literaturze średniowiecznej, również serbskiej, zajmują apokryfy – niekanoniczne księgi biblijne, włączone do greckiej i łacińskiej wersji *Biblii*. Można je podzielić na apokryfy *Starego i Nowego Testamentu*. Wśród pierwszej grupy szczególną popularność zyskały: *Knjiga o Adamu*, *Knjiga o Avramu*, *Knjiga Enohova* i *Knjiga Varuhova*. Druga grupa związana była, zwłaszcza tematycznie, z życiem Matki Boskiej, Jezusa i apostołów. Najbardziej znanym jest *Hođenje Bogorodice po mukah* – apokryf znany również w literaturze glagolickiej.

Centrami działalności literackiej w Serbii były klasztory, skupiające częstokroć grono bardzo wykształconych mnichów, wychowanków monastypów góry Athos, którzy swą pracę

rozumieli zgodnie z obowiązującą w Średniowieczu zasadą działania *ad maiorem Dei gloriam*. Wykonywali oni głównie pracę kopistów i tłumaczy. W utworach rodzimych wykorzystywali wzorce bizantyjskie. Najbardziej z nich znanym gatunkiem literackim, który przekształcił się w specyficznie serbski, były biografie panujących i dostojników kościelnych.

Autorem pierwszej biografii *Život sv. Simeuna* (początek XIII w.) był Sava Nemanjić – twórca autokefalicznej Cerkwi prawosławnej, założyciel świętosawskiej szkoły piśmiennictwa serbskiego. Dzieło to zostało napisane w duchu literatury średniowiecznej, niemniej o jego wartości decydują przede wszystkim zawarte dane historyczne. Dzięki nim właśnie stało się cennym i wiarygodnym dokumentem.

Kolejnym twórcą biografii św. Symeona był brat Savy Stevan Prvovenčani (Stefan Pierwszy Koronowany). W odróżnieniu od poprzedniej, obejmowała ona całość życia Nemanji i jest bliższa klasycznej hagiografii.

Biografię Stefana i Savy napisał mnich z monasteru hilendarskiego Domentijan. W 1253 r. powstał *Život sv. Save*, a w 1264 r. *Život sv. Simeuna*. Zwłaszcza pierwszy utwór okazał się w pewnym sensie nowatorskim, gdyż (...) *u svoje delo uvodi i predstavnike crkvenog feudalizma*.²

Wyjątkowymi zdolnościami literackimi wykazał się kolejny mnich monasteru hilendarskiego, Teodosije, autor *Života sv. Save*, będącego najbardziej popularną i najczęściej przepisywaną biografią św. Savy z uwagi na żywy sposób narracji oraz wiarygodność opisywanych zdarzeń.³

Niezwykle płodnym pisarzem był arcybiskup Danilo, autor szeregu biografii, zarówno królów, jak i biskupów, zebranych przez jego kontynuatorów w jeden zbiór zatytułowany *Život kraljeva i arhiepiskopa srpskih* lub *Danilov zbornik*.

Autorami biografii byli również Grigorije Camblak oraz Konstantin Filozof, stojący na czele nowej szkoły piśmiennictwa cyrylicznego, jaką stał się monaster w Resavie. Jej rozkwit przypadł na wiek XV, czyli na okres serbskiej despotowiny Stevana Lazarevicia.

Konstantin przedsięwziął trud zreformowania serbskiej ortografii, chcąc ją przybliżyć greckiemu wzorcowi, co jednak nie zostało w praktyce przyjęte. Mimo to jego najważniejszym dziełem okazał się *Život Stefana Lazarevića*. Biografia o tyle ciekawa, iż po raz pierwszy w ówczesnej literaturze pojawiła się genealogia dotycząca despoty Stevana.

Biografie, mimo iż pisane w konkretnym celu, motywowane względami natury religijno - politycznej, odegrały bardzo szczególną rolę w dziejach literatury serbskiej. Właśnie w nich znajdujemy ogrom informacji dotyczących realiów ówczesnego życia. Pomimo wyraźnych tendencji do idealizowania opisywanych postaci, odnajdujemy w nich bogaty materiał fakto-graficzny, obrazujący życie w średniowiecznej Serbii.

Tak bujny rozwój literatury serbskiej nastąpił w okresie największej potęgi politycznej państwa serbskiego. Organizacja życia państwowego wymagała uporządkowania prawnego, powstają więc dzieła o charakterze prawnym, por. np.: *Zakonik cara Dušana* z roku 1349, w którym ówczesny władca dokonał kodyfikacji zwyczajowego prawa serbskiego. Współcześni historycy uważają, że (...) *jako źródło do poznania stosunków społecznych w XIV w. dorównywa Statut znaczeniem współczesnym mu kodyfikacjom praw słowiańskich: Maiestas Caroli-na i polskim Statutom wiślickim Kazimierza Wielkiego*.⁴

² D. Stefanović, V. Stanisavljević, *Pregled jugoslovenske književnosti*, kn. 1, Beograd 1965, s. 115.

³ Zob. Ibidem, s. 116.

⁴ Por. T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 119.

Pojawił się nowy gatunek tzw. *tipik*, czyli kodeks zawierający normy regulujące życie klasztorne. Autorem trzech był Sava Nemanjić. Są to: *Tipik karejski*, *Tipik studenički* i *Hilandarski tipik*. Również Sava opracował i napisał tzw. *Nomokanon*, czyli statut kościelny znany jako *Krmčija*. Również te dzieła typowo prawne były opracowywane w oparciu o wzorce bizantyjskie.

Popularnym gatunkiem stał się również *letopis* 'rocznik, kronika', składający się tradycyjnie z dwóch części – ogólnej i szczegółowej. Pierwsza dotyczyła historii ogólnej, rozpoczynającej się zwykle od stworzenia świata do czasów opisywanych przez autora. Druga zaś obejmowała materiał pojawiający się w hagiografiach, a później w przekazach ludowych. Wśród nich rozróżniamy dwa typy: starsze i młodsze. Najstarszym jest *Letopis popa Dukljana*, napisany w XII w., przetłumaczony później na język łaciński, by w XIV w. zostać ponownie przetłumaczonym na język oryginału. Oprócz niego spośród najstarszych wyróżniamy sześć innych letopisów – *Konorinski*, *Trhobreznički*, *Pečki*, dwa *Studenicka* i *Cetinjski*. Wartość historyczna tych utworów jest niepodważalna z uwagi na przekazywane przez nie wiarygodne informacje dotyczące życia narodu serbskiego.

Powstawało również coraz więcej genealogii (*rodoslov*), który to gatunek zapoczątkował Konstantyn Filozof. Rozpowszechniony był on w monastyrach serbskich do XVIII w., zmienił jednak swój pierwotnie historyczny charakter na bardziej popularny, bliższy podaniom ludowym. Opinię jednego z najpiękniejszych posiada *Tronoški rodoslov*, włączający legendę kosowską.

Kroniki i hronografy w podobny sposób zapisywały historię świata od zarania dziejów do czasów współczesnych pisarzowi. Zwłaszcza te ostatnie włączały wiele danych dotyczących dziejów poszczególnych narodów słowiańskich.

Pewną wartość, raczej czysto historyczną, mają zapiski pojawiające się często na marginesach innych utworów, informujące czasami czytelników o ważnych wydarzeniach.

Epigramy to kolejny ważny rozdział w dziejach piśmiennictwa serbskiego. Pojawiają się one najczęściej na ścianach wznoszonych monastyrów, a zwłaszcza na nagrobkach. Do niedawna wiązano je głównie z terytorium Bośni i Hercegowiny, nadając im ogólną nazwę *stećci*.⁵

W Średniowieczu powstały również pierwsze utwory wierszowane, którymi były *tropary* i *kondaki*, czyli krótkie utwory wierszowane lub pieśni na cześć poszczególnych świętych. Pierwsze z nich zostały włączone do prawosławnej liturgii. Wspomniany już despot Stevan napisał poemat liryczny *Slovo Ljubavi*. Należy tu wspomnieć również o pierwszej kobiecie – mniszce Jefimiji, która w XIV w. wyhaftowała na jedwabnym calunie panegiryk *Pohvala kuezu Lazaru*, opisujący cierpienia ludu serbskiego po bitwie na Kosowym Polu.

Mimo czerpania wzorców z utworów i gatunków już istniejących w Średniowieczu, należy stwierdzić, iż literatura serbska zyskała swój specyficzny, typowy tylko dla niej charakter, co jest bezsprzeczną zasługą jej twórców, potrafiących nadać swym utworom cechy całkowicie indywidualne. Powstały w tym czasie również pierwsze drukarnie: w Czarnogórze – w miejscowości Obod w 1493 r. i kolejne w Gračaniczy i w Belgradzie.⁶

Tak bujny rozwój piśmiennictwa został przerwany niepomyślnymi dla państwa serbskiego wydarzeniami historycznymi. Niezależne terytorium coraz bardziej kurczyło się na skutek podbojów tureckich. 20 czerwca 1459 r. skapitulował ostatni bastion despotowiny serbskiej – Smederevo. Brankoviciowie zachowali jedynie swoje węgierskie posiadłości, do których

⁵ Zob. B. Cigoja, *Najstariji srpski ćirilski natpisi*, Beograd 1998, s. 5

⁶ A. Barac, *Literatura narodów Jugosławii*, Wrocław 1969, s. 48.

masowo uciekali Serbowie przed tureckim najeźdźcą. Oznaczało to nie tylko koniec państwowości serbskiej, ale również koniec literatury serbskiej. Rozpoczął się mroczny okres niewoli tureckiej, a właściwe odrodzenie literackie nastąpiło dopiero w końcu XVIII w. Nowe uwarunkowania polityczne spowodowały zmianę charakteru kształtującego się w tym okresie piśmiennictwa. Powstają zwłaszcza kroniki i zapiski odzwierciedlające współczesne wydarzenia na ziemiach serbskich oraz w krajach ościennych. Stanowią one źródło, a równocześnie wstrząsający dokument codziennej rzeczywistości na okupowanych ziemiach serbskich. Sytuacja uległa zmianie dopiero w 1557 r. z chwilą wskrzeszenia przez wielkiego wezyra Mehmeda-paszę Sokolovicia patriarchatu w Peći, obejmującego swą jurysdykcją ogromne terytorium, bowiem podlegały mu nie tylko Serbia, Czarnogóra, Bośnia, ale i północna Macedonia, część Bułgarii, jak również prawosławni Serbowie w Chorwacji, Dalmacji, Sławonii i na Węgrzech. Dzięki uzyskanym preferencjom finansowym (prawo pobierania specjalnych opłat tzw. *bir*) Cerkiew prawosławna dysponowała dużymi dochodami, co znalazło wyraz m. in. w jej trosce o życie kulturalne. Obok nowych cerkwi i malowideł, powstają również nowe utwory literackie. Najbardziej znaczącą postacią tego okresu był patriarcha Pajsije (ok. 1550 – 1647), zbierający stare rękopisy, przepisujący je i namawiający do podobnej działalności innych mnichów. Jego główne dzieło, *Život cara Uroša*, będące ostatnią ze starych serbskich biografii, różniące się od nich znacznie dzięki wprowadzeniu elementów ludowych, co już sygnalizowało zbliżanie się nowych tendencji w literaturze. Dzięki niemu serbska książka przeżyła swoje krótkotrwałe odrodzenie, zaś Cerkiew serbska stała się wyrazicielem jedności Serbów i ich reprezentantem w stosunkach międzynarodowych.

3.3. Serbskie ośrodki literackie w okresie niewoli tureckiej

Równoległe z tradycją cerkiewnosłowiańską rozwijały się również inne literatury o charakterze etniczno – wyznaniowym, do których należała twórczość w językach orientalnych, jak również literatura bośniackich franciszkanów oraz hiszpańskich Żydów sefardyjskich. W języku arabskim pisano głównie utwory o charakterze naukowym, język perski był językiem poezji, a zdecydowana większość dzieł literackich została napisana w języku tureckim. Posługiwano się dwoma alfabetami – tzw. *arebicą* i cyrylicą. Pierwszym z nich zapisywano literaturę nazwaną *alhamijado*, łączącą kulturę słowiańską i orientalną.

Franciszkanie rozwinęli swą działalność zwłaszcza w XVII i XVIII w. Posługiwali się dialektem sztokawsko-ikawskim oraz sztokawsko-ijekawskim, dwoma alfabetami – cyrylicą oraz łacinką. Najbardziej znaną postacią był Matija Divković (1563–1631), który zasłynął swymi kazaniami przeplatanyimi tekstami przybliżającymi je prostemu ludowi (*Besjede*).

Charakterystyczną dla siebie twórczość prezentowali Sefardyjczycy posługujący się w piśmie dwoma językami, hebrajskim oraz hiszpańskim sefardyjskim, zwanym *ladino*. Miała ona charakter religijny, a zarazem oświatowy i była tworzona przez uczonych rabinów, komentujących głównie teksty religijne. Zaslugą przybyszów było również to, iż dzięki nim wzbogaciła się literatura o gatunki do tej pory nieznanne, np. *romance*, co znalazło później swój oddźwięk w poezji ludowej.

3.4. Stara literatura sztokawska

Oprócz omówionych ośrodków literatury o charakterze odmiennym od cerkiewno-słowiańskiej, powstawały również ośrodki regionalne, co dotyczyło przede wszystkim pasa nadmorskiego, ciągnącego się wzdłuż Morza Adriatyckiego - od Zadaru na północy, po Zatokę Kotorską na południu. Tu każde większe miasto stanowiło odrębny ośrodek kulturowy, a najbardziej znane spośród nich związane były z Zadarem, Šibenikiem, Splitem, Hwarem, Korčulą, Dubrownikiem oraz Kotorem. Literatura tego obszaru miała całkowicie odmienny charakter, gdyż podlegała innym wpływom kulturowym. Tworzono ją według włoskich wzorów renesansowych. Jednym z języków, którymi posługiwali się ówcześni twórcy, był język ludowy, obok łaciny i włoskiego. Analiza językowa wskazuje, iż twórczość pasa nadmorskiego można podzielić najogólniej na dwie grupy: północną – czakawską i południową – sztokawską. Granica pomiędzy dialektami pokrywała się z granicą byłego państwa serbskiego (wybrzeże neretlańskie i zetskie). Dotyczyło to również samego Dubrownika, którego zaplecze było całkowicie sztokawskie, a tworzona tu literatura bazowała na dialektach sztokawskim i jekawskim i wschodniohercegowińskim.

Szczególne znaczenie obok Dubrownika zyskał ośrodek kotorski, gdzie pojawił się fenomen twórczości rodzinnej, a sławę zyskali: Zmajeviciowie, Martinoviciowie, Baloviciowie, Mazareviciowie. Najbardziej znanym stał się Andrija Zmajević (1628-1694), podkreślający swe patriotyczne uczucia i zainteresowania historią narodu. Utrzymywał kontakty ze znanymi osobistościami ówczesnego życia politycznego i religijnego, m. in. z patriarchą Arsenijem III Čarnojevićem. *Naučio je crkvenoslovenski jezik i ćirilicu i tim pismom, o kojem je primetio da se njime „služi čitava naša nacija“, i sam je pisao.*⁷ Swoje główne dzieło zatytułowane *Ljetopis crkovni* napisał w języku słowiańskim (*slovinskom*) cyrylicą i łacinką.

Spośród miejskich ośrodków kulturowych znany stał się również Perast, gdzie został napisany anonimowy dramat na temat bitwy na Kosowym Polu oraz *Priča o boju kosovskom*, zachowana w około trzydziestu rękopisach, pochodzących z pierwszej połowy XVIII w. O tym, jak żywa pozostawała w tym regionie historyczna i literacka tradycja serbska, świadczy poezja ludowa pochodząca z niegdyś serbskiego Przemyśla.

Budwa była ostatnim literackim centrum wybrzeża czarnogórskiego, które najpóźniej uzyskało swą kulturową pozycję, bo dopiero w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Większość pisarzy należała do grona uchodźców, którzy uciekając z podbitych terenów, tutaj znajdowali schronienie, ale zawsze pozostali związani ze swym rodzinnym krajem. Do ich grona należeli m. in. Stefan Zanović (1761-1786) – twórca prac tematycznie związanych z ziemiami serbskimi – *Turska pisma*, a także Miroslav Zanović (1761-1834), pozostający w tym samym kręgu tematycznym, autor dwóch zbiorów wierszy w języku narodowym.

Stara literatura sztokawska odegrała bardzo znaczącą rolę w dziejach języka i literatury serbskiej, gdyż stanowiła pomost pomiędzy katolickim wybrzeżem, a prawosławnym wnętrzem kraju, poprzez który docierały nowe idee i prądy literackie.

⁷ J. Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Novi Sad 2001, s. 55.

3.5. Mówiony język ludu serbskiego - literatura ludowa

Stara literatura serbska była związana nierozdzielnie z kręgami cerkiewnymi, gdyż powstawała w tym obszarze kulturowym i była tworzona dla wąskiego grona uprzywilejowanym odbiorców – ludzi wykształconych, posiadających umiejętność czytania, których w dobie państwa feudalnego było bardzo niewielu. Pozostałe, najliczniejsze warstwy społeczeństwa, a zwłaszcza chłopstwo, znajdowały się poza jej zasięgiem. Sytuacja jeszcze się pogorszyła z chwilą utraty przez Serbię niezależności państwowej, gdyż Turcy z pełną konsekwencją niszczyli wszelkie przejawy kultury serbskiej. Powszechny analfabetyzm bardziej się pogłębił. Jedynie twórczość ludowa stała się tym, dzięki czemu przetrwała tradycja, a naród zachował swą tożsamość.

Przez długi okres czasu twórczość ta była wręcz dyskryminowana. Jej walory zostały docenione dopiero w okresie Romantyzmu, kiedy we wszystkich krajach europejskich nastąpił zwrot ku ludowości. Podobny los spotkał serbską twórczość ludową.

Pierwsze wzmianki o słowiańskiej poetyckiej twórczości ludowej pochodzą z VI w. z Pannonii od Słowian przebywających w pobliżu obozu huńskiego króla Atylli. Wiek później Teofilakt Simokata – kronikarz bizantyjski zanotował (...) *Kako su tri Slovena, zarobljena kao uhode u blizini Carigrada, umesto oružja nosili sa sobom gitare uz koje su pevali i kako su izjavili da su njihovi saplemenici radije bave pevanjem nego ratovanjem*.⁸ Od XII w. spotyka się już wiele informacji o poezji ludowej, która swą wszechstronną tematyką objęła najbardziej istotne dziedziny w życiu człowieka, jak i znaczące wydarzenia w dziejach narodu. Dopiero w XIX w. Vuk Stefanović Karadžić podjął trud jej zebrania i sklasyfikowania.

Najogólniej pieśni zostały podzielone na *junačke* (bohaterskie), śpiewane przez mężczyzn przy akompaniamencie gęśli, oraz na tzw. *ženske* (kobiece), wykonywane przez kobiety, rzadziej młodych mężczyzn, najczęściej w chórze. Trudno dokonać ścisłego rozgraniczenia między obydwojma gatunkami, gdyż czasem dochodzi do wymieszania motywów liryczno - epickich, jak bywa to w przypadku *ballad* i *romansów*. W grupie pieśni lirycznych znajdują się utwory o charakterze typowo emocjonalnym, opiewające różnorodne ludzkie uczucia, natomiast *pieśń epicka* sławi wydarzenia i postaci z życia narodu, a zwłaszcza z jego przeszłości.

Osobny rozdział w literaturze stanowią utwory prozatorskie, spośród których wyróżniamy: opowiadania ludowe, baśnie, bajki, legendy, nowele, przysłowia i zagadki.

3.5.1. Liryczna poezja ludowa

Pieśni ludowe stanowią najważniejszą część literatury przekazywanej ustnie z pokolenia na pokolenie. Wszystkie ważne wydarzenia w życiu człowieka i towarzyszące im emocje znalazły w nich wyraz. W zależności od sytuacji, z którymi były związane dzielimy je na: *mitološke* (mitologiczne), *obredne* (obrzędowe), *običajne* (obyczajowe), *posleničke* (pracownicze), *ljubavne* (miłosne) i *šaljive* (żartobliwe).

Pierwsza grupa była związana z głęboko zakorzenionymi wierzeniami, sięgającymi czasów pogańskich, personifikującymi częstokroć elementy otaczającego nas świata, jak np. planety. Pieśń pomagała go zrozumieć, a nierzadko ułagać wrogie żywioły.

⁸ D. Stefanović, V. Stanisavljević, *Prvghel jugoslovenske književnosti*, kn. 1, Beograd 1965, s. 12

Obredne pesme są bardzo bogatą ilościowo grupą pieśni. Wśród nich pojawiają się tzw. *dodolske pesme* (pieśni dodolskie), związane z kultem bóstwa płodności. Śpiewały je dziewczęta wyłącznie w czasie suszy, prosząc o deszcz i o urodzaje. Podobny cel miały *krstonoške pesme*, śpiewane wiejskiemu patronowi podczas bezdeszczowych dni. Wiele pieśni dotyczyło obrzędów religijnych, stąd m. in. *kraljičke pesme* śpiewane w Zielone Świąta, czy też *kole-darske pesme* (kołеды), związane z obchodami Świąt Bożego Narodzenia i Nowym Rokiem, a także *Slavske pesme* śpiewane podczas obchodów świąt patrona, czyli tzw. *slavi*.

O ile pieśni obrzędowe miały charakter zdecydowanie religijny lub mistyczno-religijny, o tyle pieśni obyczajowe wiążą się z życiem codziennym. W tej grupie wyróżniamy: *svatovske* (weselne), *počasnice* (toasty), *uspavanke* (kolysanki) i *tužbalice* (pieśni żałobne). Pierwsze dwie grupy są tematycznie ze sobą związane i śpiewane w bardzo podobnych sytuacjach – wesel i obchodów uroczystości. Pierwsze najczęściej dotyczyły zamążpójścia i niewiadomej, jaką stanowiła dla młodej dziewczyny czekająca ją przyszłość, por. np.: *Kad polaze svatovi*, *Devojka i neven*, zaś *počasnice*, zwane też *zdravicama*, wyrażały życzenia szczęścia i zdrowia dla uczestników uroczystości, por. np.: *Junaku*, *Pametnom čoveku*. *Uspavanke* wyrażają uczucia ciepła i miłości do dziecka, zaś *tužbalice*, zwane też *naricaljke*, opiewają ból i żal po utracie najbliższych, por. np.: *Zar ti nije žao*, *Treći dan na grobu*.

Ljubavne pesme opiewają miłość – zarówno tę szczęśliwą, jak i jej przeciwieństwo. Dużo w nich idealizacji, a miłość jest tradycyjnie silniejsza od śmierci, por. np.: *Smrt drage i dragoga*, *Ljubavni rastanak*.

Posleničke pesme są nierozzerwalnie związane z wykonywanymi zajęciami, najczęściej w polu. Pojawia się w nich regularnie motyw współzawodnictwa, które wygrywa pracowita dziewczyna, ale także postać nieludzkiego gospodarza, wykorzystującego swych pracowników, por. np.: *Zao gospodar itp*.

Na szczególną uwagę w grupie pieśni lirycznych zasługują *šaljive pesme*, będące często-kroć wyrazem mądrości ludowej, kiedy w dowcipny i humorystyczny sposób drwiły z ludzkich przywar, jakimi tradycyjnie bywały głupota, zarozumialstwo, skłonność do przesądów itp., por. np.: *Kotarac i njegov magarac*, *Prodaja momaka itp*.

Balade i romance – pieśni zaliczane do grupy epicko – lirycznych przedstawiały wątek liryczny, emocjonalny w sposób epicki. Najczęściej czerpały tematykę z życia rodzinnego, ale nie brak ich również w pieśniach cyklu historycznego, jak np. w *Smrt majke Jugovića* lub *Zidanje Skadra*. Do najpiękniejszych ballad zaliczana jest *Hasanaginica*, przedstawiająca tragiczny los zamężnej kobiety w muzułmańskiej społeczności i okrucieństwo niepisanego patriarchalnego prawa. Inne opiewają losy nieszczęśliwej miłości, której na drodze stają rodzicielskie przesady, ich chciwość, przesłaniająca szczęście dzieci, jak w utworze *Smrt Omera i Merime*. Popularny jest również wątek niezwyklej urody kochanków, który w wierzeniach ludowych jest z reguły zgubny i prowadzi do nieuchronnej katastrofy – *Ženidba Milića bar-jaktara*. O bezgranicznej szlachetności i dobru mówi *Jetrvica*, *adamsko koleno*.

3.5.2. Poezja epicka

Pierwsze obszerniejsze wzmianki na temat epickiej poezji ludowej pochodzą z 1531 r. – z opisu podróży Benedykta Kuripešića, a później, w 1568 r., od Petra Hektorovicia w utworze *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, gdzie pojawiają się dwie pieśni, z których jedna opiewa Królewicza Marka – najbardziej popularną postać pieśni epickich.

Każdy z utworów był dziełem mniej lub bardziej uzdolnionego twórcy, wielokrotnie odtwarzanym i w ten sposób przekazywanym ustnie z pokolenia na pokolenie. Kolejny odtwórca nadawał pieśni indywidualne cechy, dokonując nieuniknionych zmian. Tak więc pieśń żyła własnym życiem, ukazując życie ludu we wszystkich jego przejawach. Przekazywała również wiedzę o wielkich wydarzeniach z dziejów narodu, jego bohaterach, pielęgnowała uczucia patriotyczne i dawała siły do przetrwania trudnych okresów w historii.

Najogólniej pieśni możemy podzielić ze względu na budowę wersyfikacyjną na tzw. *bugarštice* - 15 lub 16 - zgłoskowe, z cezurą po 7 lub 8 sylabie oraz ponawiającym się refrenem, a także pieśni 10 - zgłoskowe, tzw. *guslarske* lub *deseteračke*, z cezurą po 4 sylabie, bez refrenu. Pierwsza grupa opiewała znanych bohaterów ludowych, którymi byli m. in.: Marko Kraljević, despota Stefan Lazarević, Đurđe Branković oraz inne znane postaci, jak również bitwy z Turkami w strefie nadmorskiej oraz w rejonie Zatoki Kotorskiej. Natomiast druga grupa pieśni, bardziej liczna, charakteryzuje się różnorodnością motywów, w związku z czym wyróżniamy w niej dziewięć cykli: *Neistorijski*, *Pretkosovski*, *Kosovski*, *Ciklus Marka Kraljevića*, *Pokosovski*, *Hajdučki*, *Uskočki*, *Ciklus oslobodjenja Crne Gore* i *Ciklus oslobodjenja Srbije*.

Neistorijski ciklus zawiera pieśni przypominające swą treścią baśnie - pełno w nich nadprzyrodzonych istot - wróżek, potworów, smoków, a nawet elementów mitologicznych. Występuje także sporo motywów chrześcijańskich, które przeszły tu z literatury cerkiewnej. Odzwierciedlają one codzienne życie człowieka, pełne różnorodnych wierzeń i przesądów (m. in. *Car Dukljan* i *Krstitelj Jovan*, *Nahod Simeun*).

Pieśni epickie najstarszego okresu obejmują historię Serbii od czasu potęgi państwa Nemanjiciów po ostatniego z despotów. Istotą *Pretkosovskog ciklusa* są pieśni związane tematycznie z postaciami cara Dušana, a następnie Uroša oraz ich dworem. Chronologicznie pieśni układają się w dwa równoległe cykle - jeden związany z postacią Królewicza Marka, drugi zaś prowadzi poprzez postać księcia Lazara do kręgu pieśni kosowskich oraz pokosowskich, dotyczących bohaterów bitwy na Kosowym Polu, by następnie przejść do serbskich despotów. Wśród pieśni okresu przedkosowskiego wiele jest elementów legendarnych, ale też stanowią one odbicie ówczesnych stosunków feudalnych i sporo w nich miejsca zajmuje np. tematyka walki o władzę. Jednymi z najbardziej popularnych pieśni tego cyklu są: *Uroš i Mrnjavčević*, *Ženidba Dušanova*, *Zidanje Skadra*, *Banović Strahinja*. Jednakże centralną część poezji epickiej stanowi cykl kosowski, niezbyt duży, ale tematycznie związany z najbardziej tragicznym wydarzeniem w życiu narodu, które zadecydowało o utracie suwerenności. Pieśni nie nawiązują bezpośrednio do wydarzeń na polu bitwy, ale ukazują momenty je poprzedzające oraz malują obrazy po jej zakończeniu. Szczególnie piękne utwory tego cyklu to: *Smrt majke Jugovića* i *Kosovka Devojka*, ukazujące głębię kobiecych uczuć związanych z utratą najbliższych w kosowskim boju.

Pieśni dotyczące Królewicza Marka nie mają takiej kompozycji, jak utwory poprzedniego cyklu. Wiąże je postać ich bohatera, którego pieśń ludowa obdarowała nie tylko wyjątkowo długim życiem, ale również niezwykle ciekawymi cechami charakteru i zdolnościami. Jako postać historyczna, pozostał nieznany. Był synem króla Vukašina i jego następcą po tragicznej śmierci ojca w bitwie nad Maricą w 1371 r. Nie był władcą samodzielnym, lecz tureckim wasalem, ale prawda historyczna nie była dla twórców pieśni sprawą pierwszorzędną. Między innymi utwory: *Kraljević Marko i Mina od Kostura*, *Marko Kraljević ukida svadbarinu*, *Marko Kraljević i beg Kostadin* wykreowały bohatera, który mimo swych rozlicznych przywar był obrońcą słabych i nieustraszoną bojownikiem o wolność i sprawiedliwość.

Losy narodu serbskiego w niewoli tureckiej były wyjątkowo tragiczne ze względu na okrucieństwo i gwałty, jakich dopuszczali się Turcy wobec podbitego ludu. Budziło to naturalny

opór i od XVI w. pojawia się ruch hajduków, którzy byli obrońcami i mścicielami ujarzmionego narodu. Im poświęcony jest kolejny cykl pieśni – *Hajdučki ciklus* (np. *Novak i knez Bogosav*, *Stari Vujadin*, *Mali Radojica*), które wprost podają powody powstania ruchu hajduckiego oraz podkreślają przymioty hajduków, wśród których jako najmilsze wymieniane są: odwaga, honor, a także ciężar powołania i walki z przeważającymi siłami wroga.

Obok hajduków pojawili się *uskoci*, co miało bezpośredni związek z polityką prowadzoną przez Austrię, przyjmującą chętnie uchodźców z podbitych przez Turków terenów, którym umożliwia osiedlenie się wzdłuż pasa przygranicznego, w zamian za obronę granic, tworząc tzw. *Vojną krajinu*, a jej mieszkańców nazwano *uskokami*. Szczególna aktywność *uskoków* przypadła na wiek XVII. Prowadzili podobną działalność jak *hajducy*; byli jednak bardziej zorganizowani. Cieszyli się ogromnym mirem wśród ludu serbskiego, jako jego obrońcy. Im również epika ludowa poświęciła odrębny cykl pieśni, sławiący ich męstwo i nieustraszoną postawę wobec najeźdźcy (m. in. *Ženidba Janković Stojana*, *Ivo Senković i aga od Ribnika*).

Wszystkie pieśni oprócz walorów poetyckich, również historycznych, miały jedną wspólną cechę. Mówiły o wielkości i potędze państwa serbskiego, o jego bohaterach i podtrzymywały tym samym ducha walki i nadzieję na odzyskanie suwerenności państwowej. Te same walory odnajdujemy w dwóch kolejnych cyklach dotyczących wyzwolenia Czarnogóry oraz Serbii. W pierwszym z nich – w myśl zgodnych ocen krytyków – więcej jest historii aniżeli poezji. Opiewają wydarzenia historyczne w Czarnogórze od początku XVIII do 2 połowy XIX w. Drugi natomiast dotyczy obu powstań serbskich, przy czym pierwszemu powstaniu poświęcono znacznie więcej pieśni. Do najbardziej znanych i najpiękniejszych zaliczane są m. in.: *Početak bune protiv dahija*, *Boj na Salašu*, *Boj na Misaru*, *Knez Ivan Knežević*, *Boj na Loznici*. Tym razem większość utworów miała swojego znanego twórcę, będącego równocześnie uczestnikiem powstań – Filipa Višnjicia. Ten prawdziwie utalentowany guślarz był autorem przeważającej ilości pieśni tego cyklu, które tworzył natychmiast, kiedy tylko na to pozwalała przerwa w boju. Nie tylko zagrzewał nią do walki, ale również zawarł w swej twórczości niebywałą ilość szczegółów historycznych dotyczących powstań, będących później źródłem materiałów dla badaczy tego okresu dziejów narodu serbskiego. Drugim znanym autorem pieśni epickich był Tešan Podrugović – również uczestnik obu powstań, który jednak nie dorównywał talentem Višnjiciowi. Wyjątkowo *Цикл извоđenja Srbije* nosi znamiona autorstwa swego nadzwyczaj utalentowanego twórcy.

3.5.3. Utwory prozatorskie w twórczości ludowej

Prozę ludową stanowią w głównej mierze opowiadania ludowe – tzw. *narodne pripovetke* lub *priče*, spośród których wyróżnia się: *bajke*, *novele*, *šaljive priče* lub *anegdote*.

Ludowe baśnie (*bajke*) serbskie nie różnią się wiele od baśni innych narodów. Opracowują znane, popularne motywy. Często pojawia się bohater, któremu na drodze do osiągnięcia upragnionego celu stoją różnorodne przeciwności, bardzo często spowodowane jego nadmierną ciekawością, np. otwiera komnatę, do której zabroniono mu wstępu. Powtarzającym się motywem jest także osierocona dziewczynka i jej niegodziwa macocha. Baśnie przedstawiają świat wyobraźni, wypełniony znanymi, fantastycznymi postaciami typu bohaterów o nadprzyrodzonej sile, czarodziejach itp., posługującymi się równie fantastycznymi, powszechnie znanymi rekwizytami. Każda z baśni szczęśliwie się kończy, chthoniczne istoty zostają pokonane, a dobro tradycyjnie nagrodzone. Znaczącymi przedstawicielami tego gatunku są m. in.: *Baš – Čelik*, *Pepeljuga*, *Zlatna jabuka i devet paunica*, *Aždaja i carev sin*.

Novela jest znacznie krótsza od baśni. I tu pojawiają się elementy fantastyczne, ale przeważa w niej realizm, jak również tendencja do przedstawiania konkretnych typów ludzkich, będących reprezentantami określonych cech. Pełno tu sprytnych, przebiegłych dziewcząt i chłopców, złych kobiet, skąpców, ludzi, którzy dzięki swej skromności i mądrości osiągają upragniony cel (m. in. *Devojka cara nadmudrila*, *Laž za opkladu*, *Pravda i krivda*). Typowy dla tego gatunku jest częsty dydaktyzm i płynąca z każdego utworu ludowa mądrość.

Krótkie opowiadania humorystyczne (*šaljive priče*) mają najczęściej charakter anegdot, ukazujących przedstawicieli poszczególnych grup społecznych, np. handlarzy, popów, zakonników, przedstawicieli prostego ludu lub też grup etnicznych - Turków, Cyganów itp. Jednym z najbardziej znanych i najczęściej opisywanych postaci jest przemysłny i dowcipny *Ero* (*Ero i Turčin*, *Ero i kadija*, *Ero s onoga svijeta*), którego spryt jest główną bronią przeciwko tureckim begom, spahisom i kadim. W tej grupie utworów ludowych sporo jest również tzw. *herojskih anegdota* (*Primjeri čojstva i junaštva*), opowiadań o zwierzętach oraz legend przedstawiających historię powstania danej miejscowości i pochodzenie jej nazwy.

Odrębną grupę utworów stanowią *poslovice*, *pitalice* i *zagonetke*, które ze względu na swą rymowaną budowę bywają sytuowane na granicy epiki i liryki. Przysłowia (*poslovice*) są zdecydowanie dowodem ogromnej mądrości ludowej. Mają one formę krótkich maksym, stanowiących pouczenie dla każdego słuchacza. *Pitalice* są specyficznym gatunkiem - przysłowiem, któremu została nadana forma dialogu. Jego bardzo typowi bohaterowie prowadzą dowcipne, tryskające humorem rozmowy, będące częstokroć odzwierciedleniem stosunków społecznych, por. np.: *Pitaju raju. Zašto plačeš? – Bogme ako mi ne dadu pjevati, dadu plakati dokle je moj dobri aga živ!* itp. *Zagonetke* (zagadki) pełniły odmienną funkcję w porównaniu z poprzednimi formami. Miały one głównie na celu zabawienie słuchaczy, a przy okazji sprawdzenie ich domysłności, przenikliwości i inteligencji.

3.5.4. Vuk Karadžić i jego rola w zgromadzeniu i spisaniu twórczości ludowej

Twórczość ludowa w najszerszym pojęciu tego słowa stanowiła formę kultury ogromnej części społeczeństwa pozbawionego dostępu do jakiejkolwiek formy oświaty oraz żyjącego w całkowitej izolacji od europejskich centrów kulturowych. Zachowana w przekazach ustnych, stopniowo ewoluowała, przechodząc liczne przemiany zwłaszcza w zakresie treści. Jednakże najważniejszym jej walorem, poza dotychczas omówionymi aspektami, był język ludowy, w którym ta literatura była wyrażana.

Do czasów Vuka Karadžića utwory ludowe były zapisywane zupełnie okazjonalnie. Decydował o tym najczęściej przypadek lub chwilowe zainteresowanie. Począwszy od Petra Hektorovicia, najwięcej zapisów pojedynczych pieśni pojawia się w XVIII w., m. in. w 1774 r. została zanotowana przez włoskiego podróżnika Fortisa *Hasanaginica*, umieszczona w jego zapiskach z podróży *Put u Dalmaciju*, a w roku 1779 Matija Antun Reljković zamieścił pieśń *Jakšići kušaju ljube* w swym utworze *Satir iliti divlji čovik*.

Najbardziej znaczącym zbiorem poezji ludowej przed pojawieniem się Vuka Karadžića był *Erlangenski rukopis*, zawierający pieśni zanotowane przez nieznanego żołnierza niemieckiego w XVIII w., nazwany od miejscowości, w której został odnaleziony.

Jednakże dopiero Vuk Karadžić, pozostający początkowo pod wpływem Słoweńca Jerneja Kopitara – miłośnika serbskich pieśni ludowych, zajął się systematyczną pracą nad

gromadzeniem, notowaniem i publikowaniem twórczości ludowej. Było to niezwykle żmudne zajęcie, które zaowocowało najpierw zbiorem pieśni opublikowanym w 1814 r. pt. *Mala prostonarodna sloveno – serbska pjesnarica*, zawierająca 100 pieśni lirycznych i 6 epickich, które autor zbioru zanotował, opierając się na zapamiętanych przez siebie utworach. Rok później ukazała się *Narodna srbska pjesnarica*, gromadząca pieśni zebrane w Sremie, śpiewane przez utalentowanego Filipa Višnjicia oraz Tešana Podrugovicia. Obie pozycje rozpoczęły niezwykle systematyczną pracę Karadžicia nad rozpoczętym już dziełem. Zaowocowała ona kolejnymi wydaniem: w Lipsku i w Wiedniu pomiędzy rokiem 1824 i 1833 w czterech tomach ukazały się *Srpske narodne pesme*, trzecie wydanie w Wiedniu od 1841 r. do 1866 r. w sześciu tomach, czwarte zaś pomiędzy latami 1887 i 1902 – w dziewięciu tomach. Obok pieśni, Karadžić gromadził również inne utwory ludowe. W 1836 r. opublikował zbiór przysłów, a w latach 1821 i w 1853 ukazały się zbiory opowiadań ludowych. Do pierwszego ich wydania został dołączony zbiorek zagadek.

W trakcie zbierania i selekcjonowania ogromu materiału, jaki zanotował osobiście i jaki napływał do niego od licznych współpracowników, Vuk zastosował podwójne kryterium. Pierwsze było natury naukowo – filologicznej, opierające się na wiernym zapisywaniu utworów, drugie zaś literacko – estetyczne, dzięki któremu selekcjonował różne wersje tej samej pieśni i wybierał te najbardziej wartościowe literacko. O wiele trudniejsza sytuacja dotyczyła opowiadań, gdzie miał do dyspozycji jedynie surowy materiał, który później sam stylizował w duchu języka serbskiego.

Dzięki współpracy z profesorem Uniwersytetu Wiedeńskiego Jernejem Kopitarem, serbskie pieśni ludowe zaczęły przenikać poza granice kraju, budząc powszechny zachwyt wśród przedstawicieli innych narodowości. Należeli do nich między innymi J. W. Goethe oraz filolog Jacob Grimm, który nieustannie wspierał Vuka w jego pracy i właśnie jemu autor zadedykował w 1853 r. kolejne wydanie zebranych opowiadań.

Vuk Karadžić zasłynął również jako badacz literatury ludowej. Poszczególne wydania swych utworów opatrywał naukowym komentarzem dotyczącym metodologii ich gromadzenia oraz opracowania. Dzięki jego działalności czysty język ludowy oraz przekazana w nim twórczość znalazły swe trwałe miejsce w literaturze.

3.6. Rozwój języka Serbów w XVIII wieku

Wiek XVIII – doba Oświecenia – stał się przełomowym dla wielu narodów europejskich, w tym również dla narodu serbskiego. Nowe prądy płynące z Zachodu Europy dokonały zmian niezmiernie wagi w dziedzinie pojęć politycznych, społecznych oraz religijno – moralnych. Okres ten (...) *nije samo uno racionalističke i prosvetiteljske ideje među Srbe, on, u isti mah, i u prvome redu, znači prelaženje iz Srednjeg Veka u novo doba, ulaženje u zapadnu evropsku kulturu, početak života u modernoj civilizaciji i stvaranje nove, prave književnosti srpske. U tome veku, ubrzanim korakom, Srbi izlaze iz srednjevekovne tame, ulaze u jednu organizovanu evropsku državu, stupaju u kolo modernih naroda, osnivaju svoju narodnu prosvetu i stvaraju svoju svetovnu književnost.*⁹

Utrata niezawisłości państwa serbskiego spowodowała tragiczne konsekwencje nie tylko natury politycznej, ale również kulturalnej. Wiek XVI i XVII oznaczały przekreślenie do-

⁹ J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd 1923, s. 4

tychczasowego dorobku kulturowego. Monastyny, będące do tej pory ostoją życia duchowego, ale również kulturalnego, a zwłaszcza literackiego, całkowicie straciły swe znaczenie. Patriarchat w Peći został zlikwidowany, a Cerkiew serbska w podbitej despotowinie podporządkowana arcybiskupstwu ohrydzkiemu, co nastąpiło w latach trzydziestych XVI w. Ogromną część cerkwi zniszczono, ich dobra zarekwirowano, a mnisi i duchowni zostali zmuszeni do pracy – najczęściej na roli. Częstość zebraniem utrzymywali się przy życiu. W tych wyjątkowo niekorzystnych dla kleru warunkach nie mogło być mowy o kontynuacji życia kulturowego pod jarzmem tureckim. Nastąpił długi okres przerwy dzielący literaturę średniowieczną od tej, która zaczęła powstawać w wieku XVIII. *Naši istorici XVIII veka, svi bez razlike, (...) znaju malo ili ni malo o istorijskim spomenicima stare srpske književnosti, i rade svoje istorije srpskoga naroda po talijanskim, mađarskim, nemačkim i grčkim piscima. Tek u XIX veku, istoričari i filolozi upoznaju Srbe sa njihovom starom književnošću, koja je već u XVI veku bila (gotovo) mrtva, a u XVIII veku nije ništa značila u stvaranju nove književnosti.*¹⁰

Na powstającą w zupełnie nowych uwarunkowaniach literaturę serbską nie wywarła również wpływu lokalna twórczość, której przykładem jest literatura dalmatyńska, a przede wszystkim dubrownicka. Jedynie jej przedstawiciel, którym był Andrija Kačić Miošić, dzięki swoim związkom z poezją ludową, był bliski zarówno Dositejowi Obradovićowi, jak i Vukowi Karadžićowi. Podobnie było z literaturą bośniacką i sławońską. Jeśli nawet książki były pisane cyrylicą, to propagowany w nich duch katolicki był całkowicie obcy prawosławnym Serbom.

Nowym ośrodkiem literackim stał się obszar południowych Węgier, zamieszkały przez uchodźców serbskich, którzy w obawie przed represjami tureckimi opuszczali byłe serbskie tereny, by szukać spokoju na obcej ziemi. Historia odnotowała kilka fal emigracji, począwszy od 1480 r., kiedy 50.000 Serbów przewożonych przez księcia Pavła osiedliło się w rejonie Timișoary, aż po największą w końcu XVII wieku. 100.000 osób z patriarchą i klerem prawosławnym na czele wyemigrowało i osiedliło się na terenach opuszczonych przez Węgrów w obawie przed najazdem Turków. Monarchia austro-węgierska wspierała emigrantów, którzy na zasiedlonych przez siebie terenach stanowili naturalne przedmurze, chroniące państwo przed agresją turecką. Akt cesarski Leopolda I z 21 sierpnia 1690 r. regulował prawa i obowiązki Serbów w ramach monarchii. Ziemie przez nich zamieszkiwane stanowiły tzw. *Pogranicze Wojskowe*, do którego obrony byli zobowiązani. W zamian otrzymali znaczne przywileje, a głównym z nich była wewnętrzna autonomia Cerkwi prawosławnej. Wprawdzie zostały one potwierdzone przez cesarza Józefa I, ale sytuacja Serbów nigdy nie była szczegółowo określona, gdyż panujący zachowywali ostatecznie dla siebie prawo interpretowania wydawanych rozporządzeń. Serbowie stanowili element przetargowy pomiędzy polityką Wiednia, traktującą ich jako poddanych cesarskich, a Węgrami, nieuznającymi jakichkolwiek przywilejów wykraczających poza prawo węgierskie.

W nowej ojczyźnie Serbowie czuli się dyskryminowani, niemniej jednak starali się zaadaptować w nowych realiach, w jakich przyszło im żyć. Wykorzystali w pełni korzystne dla siebie położenie na pograniczu. Nastąpił bujny rozwój handlu, rzemiosła, a na urodzajnych ziemiach również rolnictwa. Powiększający się systematycznie rozwój gospodarczy wpłynął na przemiany w świadomości społecznej. Powoli tworzy się nowa serbska burżuazja i stopniowo narasta konflikt między nią a wyższą hierarchią Cerkwi. Buntują się również chłopci (powstanie Pere Segedinaca w 1735 r.) przeciwko obszarnikom węgierskim i niemieckim, którzy traktują ich podobnie, jak Turcy.

¹⁰ Ibidem, s.7.

Wprawdzie sprawy Serbów są nieobojętne Wiedniowi i w 1745 r. powstaje urząd na kształt ministerstwa, zajmujący się sprawami przesiedleńców, przekształcony w 1747 r. w Ilirską Kancelarię Dworską, działającą do 1778 r. Jej powołanie niewiele zmieniło sytuację i tworzy się nowa fala emigracji, tym razem w kierunku Rosji, w której Serbowie widzą swoją jedyną nadzieję. W sumie granice monarchii opuściło około 100.000 Serbów¹¹, którzy przesiedlili się do południowej Rosji nad Dniepr, tworząc pas obronny przeciwko Tatarom krymskim.

Jedną z decydujących przyczyn, dla której Serbowie szukają dla siebie obrony właśnie w Rosji, były naciski religijne, jakim zostali poddani w ortodoksyjnie katolickiej monarchii pod panowaniem cesarzowej Marii Teresy. Swoje apogeum terror religijny osiągnął w pierwszej połowie XVIII w. Zmianę przyniosły dopiero rządy jej następcy – Józefa II, będącego wzorem oświeconego władcy, starającego się dzięki radykalnym reformom unowocześnić zacofane państwo.

W miarę postępujących w świadomości narodowej Serbów przemian, zdają sobie sprawę z konieczności upowszechnienia nauki. Kongres w Karłowcach w 1769 r. zwrócił się ze specjalną petycją do Wiednia (...) *iznoseći kako prosveta jedno stoji medju Srbima i kako bi trebalo dizati osnovne škole i za njih kao i za druge, povlašćene narode u monarhiji*.¹² Jednakże sprawy oświaty zostały poruszone znacznie wcześniej, kiedy urząd metropolity pełnił oddany sprawom narodu Mojsey Petrović. Zafascynowany postacią cara Piotra Wielkiego i jego działalnością, zwrócił się w 1718 r. tajnym pismem skierowanym bezpośrednio do niego, przedstawiającym tragiczne położenie Serbów w nowej ojczyźnie, prosząc o pomoc. Wprawdzie pozostało ono bez odpowiedzi, co nie zniechęciło jednak metropolity. Swą prośbę ponowił w 1721 r., prosząc o księgi cerkiewne, ubiory liturgiczne, ale także o środki na budowę szkół i utrzymanie nauczycieli. Tym razem prośba spotkała się z życzliwym odzewem i w 1724 r. Synod rosyjski podjął decyzję o wysłaniu do Serbów nauczyciela Maksima Suworowa, a wraz z nim 400 elementarzy i 100 egzemplarzy gramatyki. Szczególną rolę w historii serbskiego piśmiennictwa odegrał elementarz, napisany w 1720 r. na polecenie Piotra Wielkiego przez Teofana Prokopoviča – *Первое учение Отроковъ*. Była to pierwsza drukowana książka w serbskich szkołach, dzięki której została wprowadzona rosyjsko-słowiańska ortografia i wymowa wśród Serbów. Na niej właśnie wzorowały się późniejsze elementarze serbskie, włącznie z napisanym przez Zaharije Orfelina oraz wydany przez Vuka Kardžicia w 1827 r. *Ogledom srpskog bukvara*. Znaczący był zwłaszcza elementarz Orfelina – nie tylko dlatego, iż był pierwszym napisanym przez Serba, ale również z tego względu, iż autor zrezygnował w nim z dotychczas stosowanego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim liter i wprowadził litery używane w tzw. *gradanskoj azbuci*, a oprócz dotychczasowego cerkiewnego moralizatorstwa włączył wiele informacji o czasach mu współczesnych, jak również elementarne wiadomości z różnych dziedzin wiedzy.

Gramatyka zaś pochodziła z 1619 r., a jej autorem był Meletij Smotrickij. Wydanie przywiezione przez Suworowa zostało opublikowane w 1721 r. z pewnymi zmianami i przedmową Teodora Polikarpova, przedrukowane w roku 1755 na polecenie metropolity Nenadovicia w drukarni w Rimniku, z tą różnicą, że wszędzie przymiotnik *rosyjski* został zastąpiony przymiotnikiem *serbski*.

W 1733 r. kolejni nauczyciele rosyjscy przybyli do Karłowców, a wraz z nimi Emanuilo Kozaciński, mianowany przez metropolitę rektorem szkoły łacińskiej i głównym kaznodzieją

¹¹ J. Skerlić, op. cit., s. 24.

¹² Ibidem, s. 72.

katedralnym. Ale nie tylko Rosjanie przyjeżdżali na tereny zamieszkałe przez Serbów. Zwłaszcza metropolita Mojsej Petrović wysyłał Serbów do Rosji, a przede wszystkim na studia do Kijowskiej Akademii, będącej w XVIII w. najslawniejszą wyższą szkołą prawosławną.

Mimo iż sytuacja w monarchii zmieniała się wraz z rządami cesarza Józefa II, odnoszącego się z sympatią w stosunku do Serbów, pozostawali oni pod wpływem rosyjskim. Niemniej jednak reformy cesarskie, a zwłaszcza zniesienie pańszczyzny i ogłoszenie patentu tolerancyjnego w 1781 r., pociągnęły za sobą ogromne konsekwencje, a przede wszystkim zerwanie z konfesjonalnym pojmowaniem narodowości.

Koniec wieku XVII i początek XVIII zaznaczył się w piśmiennictwie serbskim używaniem języka tzw. *srbuljskiego* – w istocie cerkiewnego, ale z dużymi domieszkami języka ludowego. Używali go Kiprijan i Jerotej Račanin, Đorđe Branković, jak również Gavriło Stefanović Venclović, który był pierwszym pisarzem posługującym się czystym językiem ludowym i z tego względu możemy go uważać za poprzednika Vuka Karadžicia.

Ten krótki okres w piśmiennictwie serbskim został niebawem przerwany wprowadzeniem nie tylko w cerkwi, szkole, ale i w literaturze języka rosyjsko-słowiańskiego (*rusko-slovenski jezik*), co nastąpiło około 1730 r. Przyjęcie tej wersji językowej było dla Serbów zjawiskiem normalnym i nie napotykało sprzeciwów. Naciski i brak tolerancji, z którymi spotykali się na każdym kroku w swej nowej ojczyźnie spowodowały, iż zaaprobowanie tego właśnie języka stanowiło dla nich gwarancję zachowania tożsamości narodowej i religijnej. Zwłaszcza dążenia unitów oraz propaganda jezuita spowodowały, iż posługiwano się jedynie książkami drukowanymi w Rosji, które tym samym były gwarantem prawosławia.

Nie bez znaczenia pozostawał tu również brak znajomości przeszłości i panujące przekonanie, że to właśnie język rosyjsko-słowiański był pierwotnie językiem wszystkich Słowian. *Docnije u XIX veku, jedan od glavnih razloga što je Vuk Karadžić u svome reformnom radu naišao na toliku opoziciju bio je taj što je puno Srba držalo da napustiti rusko-slovenski jezik i azbuku i primiti čisto narodni govor i „ponemčenu” azbuku znači odvajati se od slovenske zajednice i gubiti slovenski karakter.*¹³

Język ten stał się nie tylko językiem liturgii, ale pisał nim również nieliczni w tym okresie pisarze, jak: Hristofer Žefarović, Pavle Julinac, Aleksije Vezilić, Gligorije Trlajić. W drugiej połowie XVIII w. wiele książek było przedrukowywanych z języka rosyjskiego z niewielkimi tylko zmianami, gdyż niemal całkowicie zatarła się różnica pomiędzy językami. Niemniej jednak język rosyjsko-słowiański nie był łatwym do nauczenia, a bezpośrednio od nauczycieli rosyjskich uczący się go mogli korzystać tylko w okresie od 1726 do 1738r. Później jedynym źródłem wiedzy pozostawały książki, a wymowa była sprawą indywidualnej interpretacji. Tak więc wśród Serbów ukształtował się sztuczny twór językowy, jakim był język rosyjsko-słowiański, z którym wkroczyli w wiek XIX. Równocześnie coraz więcej było w nim domieszek języka serbskiego, który nazwano słowianoserbskim. W ten sposób doprowadzono do całkowitego chaosu językowego i pierwszych prób jego uporządkowania.

Już w wieku XVIII pojawiają się próby przeforsowania języka ludowego jako obowiązującego. Było to zgodne z ówczesnymi oświeceniowymi tendencjami. Jedną z reform Józefa II wprowadziła do liturgii język niemiecki zamiast łaciny, natomiast w Rosji Piotra Wielkiego język rosyjsko-słowiański pozostaje wyłącznie językiem cerkiewnym, zaś literatura świecka zaczyna być pisana językiem ludowym.

¹³ J. Skerlić, op.cit., s. 145.

Wspomniany Zaharije Orfelin (1726-1785) był najwybitniejszym pisarzem świeckim, piszącym dla szerokich warstw społeczeństwa, autor biografii cara Piotra Wielkiego oraz znanego wiersza *Plač Serbiji* – jednego z najbardziej cenionych utworów poetyckich XVIII w. Ponadto wydawał czasopismo literackie *Slaveno-Serbskij Magazin*, które częściowo redagował w języku ludowym.

Za twórcę serbskiego odrodzenia narodowego i idei jugosłowiańskiej jest uważany Dositej Obradović (1742-1811). Propagował ideę narodową w oparciu o język ludu serbskiego, który przeciwstawiał obowiązującemu, sztucznemu tworowi, jakim był język słowianoserbski.¹⁴

Reforma ortografii zapoczątkowana przez Orfelina zyskiwała coraz więcej zwolenników wśród propagatorów nowych idei i języka ludowego. Jej inicjatorem był car Piotr Wielki, który podczas swego pobytu w Amsterdamie zalecił drukowanie wszystkich książek rosyjskich, z wyjątkiem ksiąg cerkiewnych, w nowej rosyjskiej typografii – tzw. *amsterdamska azbuka*, polecając równocześnie stosowanie cyfr arabskich.

Wprowadzenie podobnych innowacji na gruncie serbskim napotkało bardzo silny opór. Pomieszanie liter alfabetu cyrylicznego i łacińskiego było traktowane jako przejaw ingerencji unitów. Z podobnymi protestami spotka się Vuk Karadžić znacznie później podczas przeprowadzania reformy ortografii serbskiej. Niemniej jednak coraz więcej postępowych pisarzy zaczęło się posługiwać zmodyfikowanym alfabetem. Wiek XVIII zakończył się dla Serbów pod względem językowym silnie zaznaczonym podziałem pomiędzy konserwatywną częścią społeczeństwa posługującą się językiem rosyjsko – słowiańskim i cerkiewną cyrylicą, a częścią postępową, będącą zwolennikiem wprowadzenia języka ludowego do literatury, posługującą się tzw. *građanskom azbukom*, czyli zmodyfikowanym alfabetem cyrylicznym. W ten sposób zamknięty spór językowy znalazł swe rozwiązanie dopiero w połowie XIX wieku.

---

¹⁴ Ibidem, s.154., W swoim pierwszym utworze *Život i priklučenija* (1783 r.) napisał: „Učeni ljudi valja da na prostom jeziku pišu i tako malo po malo obilnuće se sav narod misliti i rasuđivati svrh svake stvari. (...) dogod jedan narod na svojem maternjem jeziku knjiga nejma, prinuđen je u tamnosti uma ležati i sve na gore uspevati.” (J. Skerlić, op. cit., s.145.). Zaś w artykule *Jest li polezno u prostom dijalektu za štampu izdavati* publikuje następujące przemyślenia: „Jezik ima svoju cenu od polze koju uzrokuje.(...) onda prosvetljenje razuma i cvet učenja ne ostaje samo pri onima koji razumevaju stari književni jezik, no prostire se i dostiže do seljaka, prepodavajuć se najprostijem narodu i čobano (...). Koja je nama korist od jednoga jezika kojega u celom narodu od deset hiljada jedva jedan kako valja razume, i koji je tuđ materi mojoj i sestrana? Treba pisati „obšče narodnum jezikom”; na njemu su svi koji samo znadu čitati mogu razum svoj prosvetiti, srca poboljšati i naravi ukrasiti”.

ROZDZIAŁ IV

Odrodzenie języka serbskiego w XIX w.

4. 1. Vuk Stefanović Karadžić i jego działalność

Cala działalność Karadžića było podporządkowana jednemu celowi - wprowadzeniu języka ludowego do literatury.¹ Za namową J. Kopitara Vuk podejmuje trud napisania gramatyki języka ludowego, a tym samym skodyfikowania obowiązujących w nim norm językowych. W 1814 r. ukazała się w Wiedniu *Pismenica serbskog jezika*. Praca ta posiadała sporo niedoskonałości, w związku z tym do wydania słownika w 1818 r. zostaje dołączone poprawione i poszerzone drugie wydanie gramatyki.

Srpski rječnik był pierwszym serbskim dziełem leksykograficznym i zawierał około 26.000 słów używanych głównie w stronach rodzimych autora. Kolejne wydanie słownika, które ukazało się w 1852 r. zawierało już około 47.000 leksemów występujących na znacznie poszerzonym geograficznie terytorium i zostało opracowane przy pomocy Đure Daničića. Na uwagę zasługuje fakt, iż słownik nie był wyłącznie pozycją leksykograficzną. Zawierał również encyklopedyczne informacje na temat kultury ludu serbskiego – jego obyczajowości, wierzeń, uwarunkowań społeczno-politycznych, a nawet miejscowej flory i fauny. Prócz tych wiadomości dzieło było obficie ilustrowane przykładami twórczości ludowej. Dzięki tym niespotykanym walorom stanowi ono kompendium wiedzy nie tylko stricte filologicznej, ale również etnograficznej, historycznej i literackiej.

Podstawowa wartość *Pismenice* polegała na tym, że wprowadzała uproszczony alfabet oraz ortografię. W okresie poprzedzającym reformę Vuka można odnotować przynajmniej kilka prób reform językowych. Najstarsze sięgają Średniowiecza, późniejsze pojawiają się na początku XIX w. Początki serbskiej filologii tworzyli Sava Mrkalj (1783-1833) – Serb zamieszkały w Chorwacji oraz Bośniak Luka Milovanov (1784-1828). Pierwszy w dysertacji *Selo debelog jera* (1810), a drugi w pracy *Opit nastavljenja o srbskoj sličnoročnosti i slogomeriju ili prosodiji* przedstawili projekt rozwiązań dotyczących reformy alfabetu opartego na zasadzie fonetycznej, co zostało później wykorzystane w reformie Karadžića,² który jako zasadę

¹ J. Deli, *Tradicija i Vuk Stef. Karadžić*, Beograd 1990, s. 39-40.: „Vuk je, dakako, imao više razloga da se okrene usmenom stvaralaštvu. To je, prvo, tražio duh vremena, to se recipiralo i u zemlji i u svijetu, to je znak epohe romantizma. To je, drugo, ogromni materijal – cijela jedna kultura – koji je opravdavao Vukove jezičke reforme. Vukov jezikoslovni posao nije nastajao u bezvazdušnom prostoru, već je bio snažno utemeljen u tradiciji usmene književnosti. Treći razlog je, uistinu, razlog istorijskog kontinuiteta. Jedino su epske pjesme, „od Kosova, pa i prije njega”, mogle pokazati Evropi da Srbi nijesu narod bez istorije, a to je – po Vukovoj i po opštoj ocjeni – bilo od velikog značaja u času kad se u Srbiji dižu ustanci. (...) Valjalo je pokazati da istorijski identitet srpskog naroda ne počinje s Prvim ustankom već, barem, s Nemanjom i Savom”

² Zob. J. Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Novi Sad 2001, s. 103.

przyjął: *piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano*. Konsekwentnie wprowadzał w życie zasadę, iż jednej literze odpowiada tylko jedna głoska. Wprowadził do swego alfabetu całkowicie nowe litery. Nowum stanowiło pojawienie się litery *ѣ* oraz *ѥ*, powstałych z połączenia liter *л* i *и* z tzw. *tanjim poluglasom* *ѣ*. Pewne litery zostały przejęte ze starych rękopisów, np. *ћ* – serbskich, zaś *ч* – z rumuńskich. Literę *ђ* Vuk przejął od Lukijana Mušickog. W nowym alfabecie istniały również litery *ѣ* i *ѥ*, które na początku nie były używane, gdyż Karadžić nie znajdował dla nich odpowiednika w języku swoich rodzimych stron, co uległo zmianie po pobycie w Czarnogórze, kiedy fonem *ѣ* został zidentyfikowany w tamtejszym regionie. Jednakże największą opozycję spowodowało wprowadzenie do alfabetu łacińskiego *j*, co zostało poczytane reformatorowi za podważanie podstaw prawosławia poprzez wprowadzanie elementów katolickich do jej fundamentów, za jaki uważana była pisownia w alfabecie cyrylicim.³ Ostatecznie zreformowany alfabet liczył 30 liter.

Opracowana w ten sposób reforma spotkała się z bardzo wrogim przyjęciem, zwłaszcza w środowiskach klerykalnych, ale również wśród współczesnych pisarzy oraz przez część społeczeństwa przyzwyczajoną do dotychczas używanego języka słowiano-serbskiego. Nie zraziło to jednak Karadžicia, który był w pełni świadomy stanu ówczesnego języka literackiego.⁴ Wprost udowadniał piszącym ich brak znajomości języka literackiego. Gwałtowną polemikę wywołała praca Vuka na temat języka powieści Milovana Vidakovića *Usamljeni junoša*, autora cieszącego się dużą popularnością wśród czytelników. Jej kontynuacją była recenzja kolejnego utworu tegoż pisarza *Ljubomir u Elisijumu*. Obie polemiki są godne odnotowania, gdyż właśnie nimi została rozpoczęta prawdziwa walka o wprowadzenie języka ludowego do literatury.

Największymi wrogami zreformowanego języka okazali się książę Obrenović oraz metropolita Karlovca Stevan Stratimirović. W 1831 r. została założona w Belgradzie drukarnia, a tym samym pojawił się problem alfabetu, w którym należało drukować pierwsze książki. Metropolita wykorzystał swój autorytet i z pomocą Rosji oraz księcia spowodował wydanie przez tego ostatniego w 1832 r. oficjalnego zakazu używania nowego uproszczonego alfabetu.

Do głosu dochodzą kolejni przeciwnicy Karadžicia, m. in. doskonale wykształcony i cieszący się dużym poważaniem pisarz Jovan Hadžić. W swych wyjątkowo brutalnych polemikach

³ Zob. D. Stefanović, V. Stanisavljević, *Pregled jugoslovenske književnosti*, Beograd 1965, s. 32.

⁴ Vuka Stef. Karđića i Save Tekelije pisma visokopreosveštenome gospodinu Platonu Atanackoviću pravoslavnome vladici budimskome o srpskome pravopisu, sa osobitijem dodacima o srpskom jeziku., Drukarnia Klasztora Ormiańskiego, Wiedeń 1845, s. 85-89.: „(...) Dva su velika uzroka ovoj nesreći našega jezika (...) prvo što su naši spisatelji sve samouci u Srpskom jeziku: zašto mi nemamo još ni bukvara Srpskoga, a kamo li što više (...) Kad koji tako prođe kroz sve škole, onda postane Srpski spisatelj (koji hoće); gdje koji uzmu Slavensku gramatiku G. Mrazovića, te je pročitaju: da po njoj Srpski pišu; a gdje koji (...) odmah po Njemačkoj i po Latinskoj gramatici počnu Srpski pisati, i ne sumnjajući da oni mogu ne znati svoga jezika (...). Ponajviše našijeh književnika i veće gospode Srpske po Mađarskoj kažu, da je Slavenski jezik (što imamo danas na njemu bibliju i ostale crkvene knjige) pravi Srpski jezik, a ovaj, što njim govori narod (i oni), da je samo svinjarski i govedarski jezik, i da je pokvaren od prvoga (...). Nikakvijem jezikom na ovome svijetu nije tako lako pisati, kao ovijem njihovijem: kod njih ne treba znati nikakve gramatike (ni Srpske ni Slavenske), nego zareži pero pa piši po svome ukusu, kako ti kad iz pera isteče: što ne znaš Srpski, metni Slavenski; što ne znaš Slavenski, metni Srpski; a što ne znaš ni Srpski ni Slavenski, metni kako ti drago (što ti prije na um padne): gdje se iz dva jezika (i iz treće glave) po svojoj volji treći gradi, tu se ne može pogriješiti; samo da nije čisto kao što narod govori, a ostalo sve može podnijeti. Sad se ne treba čuditi, za što se u nas knjige pišu po „pravilam babi Smiljani“(...)”

krytykował koncepcje językoznawcze Vuka, podając w swej pracy *Šitnice jezikoslovne* własną etymologię serbskich słów i szereg wskazówek dla pracy przyszłych badaczy języka.

Spory przeciągały się do roku 1847, który miał szczególnie doniosłe znaczenie dla reformy językowej, a tym samym dla piśmiennictwa serbskiego. Ukazał się szereg dzieł zarówno naukowych, jak i literackich, będących poparciem dla zreformowanego języka, a przede wszystkim najważniejszym okazało się opublikowanie przez samego Karadżicia tłumaczenia *Novog zavjeta*, którym dowiódł, iż nawet tak skomplikowany tekst można oddać językiem ludowym. W tym samym roku Dura Daničić wydał pracę naukową *Rat za srpski jezik i pravopis*, stanowiącą naukowo uzasadnione poparcie dla koncepcji Vuka. Ostateczne zwycięstwo reformie przyniosło opublikowanie zbioru wierszy *Pesme* autorstwa Branka Radičevića, który dowiódł, iż tym *svinjarskim i govedarskim* językiem można oddać wszelkie niuanse ludzkich uczuć. Wszystko to sprawiło, iż rok 1847 możemy uważać za początek nowej literatury serbskiej i za nieoficjalne zwycięstwo zreformowanego języka, gdyż dopiero rok 1868 przyniósł decyzję ministra oświaty Księstwa Serbskiego o wprowadzeniu języka Vuka do szkół serbskich.

Tak więc pierwsza połowa XIX wieku okazała się okresem przelomowym dla historii języka serbskiego. Najistotniejszym jest fakt, iż Karadzić zdecydował się oprzeć swój zreformowany język na dialektach nowosztokawskich typu ijekawskiego⁵, które dzięki swym cechom oraz terytorialnemu rozprzestrzenieniu stały się podstawą dla późniejszego języka serbsko – chorwackiego.

4. 2. Serbowie w ruchu iliryjskim

Początek XIX w. to przelomowy okres w dziejach narodów południowosłowiańskich. Ogromną rolę w budzeniu świadomości narodowej odegrały w pierwszym rzędzie powstanie serbskie pod wodzą Karađorđa, a następnie fakt utworzenia przez Napoleona na mocy traktatu pokojowego podpisanego w 1809 r. w Schönbrunnie nowej jednostki administracyjnej, jaką były Prowincje Iliryjskie, tzw. Iliria. Rodowód nazwy sięgał czasów rzymskich i obejmowała ona Słowian Południowych. W powstałej w ten sposób Ilirii, administrujący nią marszałek A. Marmont, wprowadził niebywale postępowe jak na owe czasy zarządzenia Napoleona, dotyczące m. in. tworzenia szkół oraz nauczania w nich w języku ojczystym. Wtedy też pojawił się problem języka, a idea, sugerowana przez marszałka, by narzeczę dubrownickie stało się obowiązującym w całej Ilirii, spotkała się z ostrym protestem Słoweńców.⁶

Dzięki ponownemu zrywowi narodu serbskiego i sprzyjającej sytuacji międzynarodowej zostało w 1830 r. utworzone Księstwo Serbskie, które dla wszystkich Słowian stanowiło urzeczywistnienie się idei odrodzenia narodowego. Nie było ono sprawą prostą i jego przebieg był ściśle uzależniony od stopnia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego. Istotny wpływ na rozwój tego procesu wywierały również stosunki polityczne. Dla Południowych Słowian ważnym był fakt ciągłego zagrożenia madziaryzacją, germanizacją, czy wreszcie wpływami włoskimi. Szczególnie ostro zarysowywał się konflikt pomiędzy Serbami i Chorwatami a Węgry, usiłującymi narzucić swój język innym narodowościom zamieszkującym teren historycznej Korony Węgierskiej. Opór przed tego rodzaju zakusami potęgował protesty i przyspieszał rodzenie się świadomości narodowej. Sprzyjały temu również ówczesne prądy filozoficzne, a zwłaszcza historiozofia niemieckiego filozofa Johanna G. Herdera głoszącego,

⁵ Por. Lj. Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb 1965, s. 27-57.

⁶ Zob. T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 274.

iż należy się do takiego narodu, jakim językiem się mówi. Dołączyła do niej idea międzysłowiańskiego zbliżenia i współpracy kulturowej propagowana przez Słowaka Jana Kollára. Jego program współpracy pomiędzy poszczególnymi szczepami Słowian, jak określał podzielony jeden naród słowiański, zawarł w swej rozprawie *O literackiej wzajemności między szczepami i narzeczami słowiańskimi*, opublikowanej w 1836 r.⁷

O ile jednak idea wyzwolenia narodowego pojawiła się znacznie szybciej w narodzie serbskim, zwłaszcza wśród Serbów wojwodińskich i Słoweńców z Krainy, o tyle Chorwaci stworzyli swoją własną koncepcję, będącą ideą politycznego zjednoczenia wszystkich Słowian Południowych. Ruch ten został nazwany *ruchem iliryskim*.

Charakterystycznymi cechami odrodzenia narodowego wśród wszystkich narodowości był jego demokratyzm oraz ludowość. To właśnie walka o język zrozumiały dla ludu oraz nadanie mu rangi języka literackiego stały się głównymi wyznacznikami działalności propagatorów nowych idei.

W Chorwacji *ruch iliryski* trwał kilkanaście lat, od 1835 do 1849 r., w ciągu których nastąpiło całkowite odrodzenie narodu chorwackiego. Jego nazwa została przejęta z Ilirii napoleońskiej, a jego twórcami była młoda inteligencja, na której czele stanął Ljudevit Gaj (1809 – 1872). Obok hasel politycznych i patriotycznych, na pierwszym miejscu wyeksponowano problem językowy. Na etnicznym obszarze chorwackim posługiwano się trzema różnymi gwarami: sztokawską, czakawską i kajkawską oraz funkcjonowało kilka różnych ortografii, tak więc utworzenie jednego ujednoliconego języka stało się dla Chorwatów sprawą pierwszorzewną. W 1830 r. Gaj wydał opracowaną przez siebie ortografię języka chorwackiego *Kratka osnova horvatsko – slavonskoga pravopisanja*. Natomiast polityczną koncepcję ruchu opracował hrabia Janko Drašković (1770 – 1856), który obserwując wielkie wydarzenia historyczne w innych krajach ówczesnej Europy i czerpiąc z nich inspirację, widział Słowian zjednoczonych w Wielką Ilirię. Właśnie on nadał ruchowi sens polityczny, a napisaną przez siebie broszurę pt. *Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisanom zakonskim i budućem zakonodavcem kraljevinah naših za buduću dietu ungarsku odaslanem* (1832 r.) opublikował w dialekcie sztokawskim. Już to (...) ujawniło jego intencje. Uważał, że przysły język literacki, język iliryski będzie wspólny dla Chorwatów i Serbów; tym samym spełni rolę polityczną, którą mu wyznaczał. Celem bowiem całego ruchu odrodzeniowego jest przygotowanie warunków do zjednoczenia narodów południowosłowiańskich w jednym państwie, we wspólnej im wszystkim Ilirii.⁸

Jakkolwiek ruchu iliryskiego nie można traktować wyłącznie w kategoriach literacko – językowych, gdyż był to przede wszystkim ruch polityczny, to rozwiązał on wiele problemów lingwistycznych. M. Moguš podkreśla, iż nie można zaakceptować stanowiska, iż ruch iliryski dał początek standardyzacji języka chorwackiego, gdyż proces ten został zapoczątkowany znacznie wcześniej.⁹ Zaś po wnikliwej analizie językowej i wykorzystując dotychczasowe próby zreformowania pisowni, m. in. przez Pavla Vitezovicia, Gaj dokonał całkowitej modyfikacji pisowni i taką proponuje dla *iliryskiego* języka literackiego. Dalszą pracę nad rozwiązaniem problemów językowych przejęli piszący dialektem sztokawskim Vjekoslav Babukić oraz czakawskim – Antun Mažuranić. Pod wpływem koncepcji Kollára Babukić stwierdza, iż : *Ilirski pak jezik tvore sva ilirska nanječja, bolje reći nanječja „južnih*

⁷ Zob. J. Magnuszewski, *Historia literatury czeskiej*, Wrocław 1973, s. 121.

⁸ Zob. T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 289.

⁹ M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1995, s. 150.

Slavjanah” (...) kako piše već u prvom broju „Danice”, „z vremenom jedna za vse od Pešta do morja živuće Slavjane slovnica iliti gramatika i jeden rečnik složiti bi se mogel”.¹⁰

Wizję wspólnego języka dla wszystkich Słowian Południowych trudno było pogodzić z reformą pisowni. Zaistniała konieczność wyboru,¹¹ który w rezultacie został dokonany i padł na dialekt nowosztokawski – ten, którym posługiwała się większość. Decyzja ta pociągnęła za sobą poważne konsekwencje, a to nierozwiązana dwoistość wymowy ikawsko – ijekawskiej oraz „horvatsko – zagorska” interpretacja *ě*.¹²

W wysiłkach nad wprowadzeniem (i)jekawskiego nowosztokawskiego standardu językowego przedstawiciele ruchu iliryjskiego wspierali się na dokonaniach Vuka Stefanovicia Karadžicia, a zwłaszcza na jego słowniku, jednakże nie akceptowali do końca wszystkich rozwiązań proponowanych przez Serbów. W przeciwieństwie do Karadžicia, który całkowicie zerwał z tradycją językową i podniósł język ludu do rangi języka literackiego, Chorwaci odwołują się do swej długotrwałej tradycji piśmiennictwa. Różnica dotyczyła także dialektów. Serbowie zaproponowali jeden nowosztokawski, kiedy u Chorwatów opierano się równocześnie na trzech, stanowiących naturalną bazę języka. Odmienność propozycji chorwackich dotyczyła również zapisywania *ě oraz zgłoskotwórczego *r* jako *er*; a także akcentów oraz odmiennych form deklinacyjnych rzeczowników liczby mnogiej.

W rozbudzeniu świadomości narodowej wśród Chorwatów największe znaczenie odegrało czasopismo *Danica horvatska*, później *Danica ilirska*, publikowana w dialekcie sztokawskim, na lamach której upowszechniono zreformowaną pisownię Gaja oraz drukowano utwory patriotyczne.

Kolejnym doniosłym wydarzeniem kulturowym było powołanie do życia w 1842 r. Macierzy Iliryjskiej (*Matica ilirska*), która od 1847 r. przyjmuje nazwę *Hrvatska* i wydaje almanach naukowo-literacki *Kolo*, odgrywający znaczącą rolę w rozwoju i upowszechnianiu literatury chorwackiej.

Jednakże jednym z najważniejszych zrealizowanych celów ilirystów było uznanie w 1847 r. języka chorwackiego za język urzędowy, w miejsce dotychczas stosowanej łaciny, co nastąpiło podczas 52. posiedzenia *Saboru* chorwackiego.

Ruch iliryjski, który był ruchem wyłącznie chorwackim, mimo że tak krótkotrwały, doprowadził do rozbudzenia świadomości narodowej Chorwatów, zaproponował konkretne koncepcje polityczne, upowszechnił kulturę narodową oraz doprowadził do ujednolicenia języka, który stał się bliskim językowi serbskiemu dzięki przyjętej wspólnej podstawie, jaką był, ze względu na swoje rozpowszechnienie, dialekt sztokawski. Stworzył ideę jugosłowiańską – jednego państwa – Ilirii, jednoczącego narody południowosłowiańskie.

Jednak odrodzenie narodowe wśród Serbów rozpoczęło się znacznie wcześniej. Kiedy ruch iliryjski powstawał, Vuk Stefanović Karadžić już od kilku lat walczył o prawo języka ludowego do podniesienia go do rangi języka literackiego oraz o wprowadzenie zmienionego i uproszczonego alfabetu. To jego osiągnięcia w tym zakresie staną się wzorem dla ilirystów i podstawą późniejszego

¹⁰ Por. M. Moguš, ibidem, s. 156.

¹¹ Loco cit.: „Unatoč dakle tvrdnji da je ilirski književni jezik skup narječja Velike Ilirije, ostaje činjenica da po prirodi stvari nije sve moglo ući u književni (standardni) jezik jer je jezični standard uvijek izbor. Ono što su ilirci u nastupu svoga djelovanja otkrivaju jest popis izbornih mogućnosti. A budući da svojim prvim zadatkom smatraju rješavanje grafemskih problema, znači da je pismeni jezik već bio odabran ako ne u svakom detalju, a ono bar osnovnim koordinatama, i da je tom jeziku trebalo prilagoditi grafemski sustav.”

¹² Ibidem, s. 158-162.

wspólnego języka obu narodowości. Bujnie rozwija się szkolnictwo oraz powstają kolejne instytucje kulturalne i naukowe, spośród których należy wymienić założone w 1841 r. *Društvo srbske slovesnosti*, Bibliotekę Narodową oraz Muzeum Narodowe, a zwłaszcza powstałe w 1826 r. towarzystwo naukowo - literackie pod nazwą *Matica srpska*, która wkrótce wydaje swoje pismo literackie *Letopis Matice srpske*, a jego centrum wydawnicze znajduje się do dnia dzisiejszego w Nowym Sadzie. Ukazuje się cały szereg nowych tytułów czasopism, spośród których na szczególną uwagę zasługują ukazujące się pierwotnie już w 1813 r. w Wiedniu, a później wznowione od 1834 r. w Belgradzie, *Novine srpske* oraz dwa kolejne tytuły: *Serbski narodni list* i *Serbske narodne novine*.

Działaczom iliryjskim nie udało się przeforsowanie programu politycznego, ani też wypracowanie wspólnego dla wszystkich Słowian języka iliryjskiego. Własną drogę obrali przede wszystkim Słoweńcy, którzy nie zdecydowali się na porzucenie własnego języka i ograniczyli się tylko do przyjęcia zreformowanej ortografii Gaja. Sceptycznie odnieśli się do propozycji ilirystów również sami Serbowie, którzy mając za sobą długotrwałą tradycję historyczną, a w nowszej historii zakończone sukcesem powstania serbskie i wywalczoną wolność, nie byli skłonni do zrezygnowania z nazwy swego narodu i zastąpienia go proponowaną przez Chorwatów Ilirią, która dla Serbów była pojęciem enigmatycznym. Svetozar Miletić napisał w 1846 r.: *Mamy swoje narodowe imię, którego nikomu nie narzucamy, ale którego też nie możemy się wyrzec z miłości dla kogokolwiek. Chcemy zostać Serbami i nie chcemy być ani Chorwatami, ani Ilirami*.¹³ Serbowie kierowali się również odwiecznymi obawami przed ingerencją katolicyzmu w prawosławie oraz propagandy austriackiej, co mogło się kryć za hasłami iliryzmu.

Tak więc obok powstania idei jugosłowiańskiej, do której nawiązania będą niejednokrotnie czynione w przyszłości, najwięcej uczyniono dla języka i dla jego standardyzacji.¹⁴

¹³ T. Wasilewski, W. Felczak, *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985, s. 299.

¹⁴ Zob. A. Peco, *Mjesto Jerneja Kopitara u serbokroatistiei*. [w:] *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, X, Beograd, Novi Sad, Tršić 11-14. 09. 1980, s. 5.

ROZDZIAŁ V

Tendencje unifikacyjne języków południowosłowiańskich po 1850 r.

5.1. Umowa wiedeńska w 1850 r. – ustalenie zasad nowego języka serbsko-chorwackiego

Pisownia serbska opracowana przez Vuka Stefanovicia Karadžicia zgodnie z zasadą, iż każdej głosce odpowiada jeden znak graficzny, nie była pisownią ściśle fonetyczną. Nie obejmowała np. zmian fonetycznych pojawiających się w wymowie międzywyrazowej, gdzie łatwiej było pozostać przy zasadzie morfologicznej.

Wiele niekonsekwencji znalazło się również w zreformowanej ortografii Ljudevita Gaja, który opierając się na podobnych do Vuka zasadach, musiał stworzyć system nowych znaków w alfabecie łacińskim, odpowiadających systemowi fonetycznemu języka chorwackiego. W swych poszukiwaniach oparł się na propozycjach Pavla Vitezovicia¹, wykorzystał litery alfabetu czeskiego oraz polskiego. Również Gaj nie zawsze stosował w praktyce zasadę fonetyczną, stąd mimo zmienionej postaci liter, pozostała stara ortografia.

W celu wynegocjowania wspólnego języka dla południowych Słowian, doszło z inicjatywy F. Miklošiča do spotkania intelektualistów, zakończonego podpisaniem 28 marca 1850 r. w Wiedniu tzw. *Umowy wiedeńskiej*. Stronę serbską reprezentowali Vuk Karadžić oraz Đuro Daničić, zaś chorwacką: Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel, Stefan Pejaković oraz profesor Uniwersytetu Wiedeńskiego Słoweńiec Franjo Miklošič. Prezyzowała ona najważniejsze kwestie dotyczące wspólnego języka:

- przyjęcie za jego bazę dialektu sztokawskiego w jego południowej (ijekawskiej) postaci,
- oznaczanie dawnego *ě poprzez *ije* lub *je* w zależności od długości głoski oraz jako *e* lub *i*,
- wprowadzenie do pisowni etymologicznie uzasadnionego *h*, co dotyczyło głównie Serbów,
- wyeliminowanie z pisowni wygłosowego *h* w D. l. mn. rzeczowników z propozycją zaznaczania akcentów w przypadku homonimii, celem uniknięcia nieporozumień,
- zapisywanie zgłoskotwórczego *r* wyłącznie jako *r*, a nie jak do tej pory w języku chorwackim jako *er* lub *ar*.²

Podpisana *Umowa wiedeńska* stała się powodem ożywionej dyskusji pomiędzy poszczególnymi szkołami filologicznymi, z których (...) *ni jedna (...) nije prihvatila takav dogovor imatoč ugledu potpisnika jer bi to značilo napustiti tradiciju da se standardni jezik izgrađuje na osnovi štokavskih književnih tekstova u kojima su već bili inkorporirani i elementi nenovoštokavskih*

¹ Por. M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1995, s. 152-163.

² Por. V. Francić, *Gramatyka opisowa języka serbo - chorwackiego*, Warszawa 1963, s. 28-29.

i neštokavskih književnih stilizacija.³ Stanowiły je: szkoła zadarska pod przewodnictwem Ante Kuzmanicia, zagrzebska – kierowana przez Adolfa Vebera Tkalčevicia oraz szkoła z centrum w Rijece, na której czele stal Fran Kurelac. Obok istniała czwarta, której znaczenie wzrosło dopiero końcem wieku, tzw. *škola hrvatskih vukovaca*. Ich spory teoretyczne wyznaczały kierunek historii rozwoju języka w drugiej połowie XIX w.

Zwolennicy Vuka, na czele z T. Mareticiem, wychodzili z założenia, iż należy konsekwentnie wprowadzać pisownię fonetyczną. Poparcie dla takiej postawy znalazł Maretić w osobie D. Daničića, który został zaproszony do Zagrzebia przez Jugosłowiańską Akademię Nauk i Sztuk do rozpoczęcia pracy nad słownikiem zatytułowanym *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. W związku z tym, iż materiał, który należało opracować przy pisaniu słownika obejmował całość piśmiennictwa sztokawskiego i czakawskiego do XIX w., należało wprowadzić odpowiednie zróżnicowania graficzne. W miejsce dotychczas stosowanych znaków podwójnych *dj, gj, lj, nj*, Daničić wprowadził *đ, ġ, ĺ, ņ* dla dokładnego rozróżnienia, w jaki sposób należy czytać poszczególne znaki. Było to bezpośrednie odwołanie do Karadžicia i przeniesienie pewnych zasad z cyrylicy do alfabetu łacińskiego, wszak różnią się tu *h* od *oj, u* od *оу*, *h* od *nj. h* od *hj*. Dzięki temu chorwacki system graficzny jeszcze bardziej zbliżył się do cyrylicy.

Kontynuatorem idei Vuka i Daničića był Pero Budman, który opublikował w Wiedniu w 1867 r. gramatykę napisaną na wzór *Male srpske gramatike* Daničića, zatytułowaną *Grammatica della lingua serbo – croata*, gdzie po raz pierwszy zastosowana została nazwa język *serbsko-chorwacki*.

W 1892 r. na zamówienie władz bana Khuena – Héderváryego Ivan Broz wydał *Hrvatski pravopis*, opracowany na zasadzie fonologicznej, a tym samym nastąpiło ostatecznie ujednolicenie pisowni łacińskiej z cyrylicą. Jednakże najważniejszą pozycją, która ukazała się w kręgu Vukovców była *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, napisana przez T. Mareticia, gdzie we wstępie autor stwierdził, iż materiał do niej zaczerpnął z utworów napisanych najpiękniejszym i najbardziej poprawnym językiem literackim, jakimi są pieśni i opowiadania ludowe zgromadzone przez Vuka Karadžicia.⁴

Twierdzenie Mareticia, iż jedynie dialekt nowosztokawski zawarty w dziełach wielkiego reformatora języka i Đuro Daničića stanowi klasyczny wzór języka i tylko na nim może być oparta gramatyka normatywna napisana dla Chorwatów i Serbów, gdyż posługują się tym samym językiem, wywołało falę krytyki. Spośród najbardziej zagorzałych oponentów takiej koncepcji należy wymienić Vatroslava Jagicia, Vebera Tkalčevicia oraz najbardziej krytycznie ustosunkowanego Antuna Radicia.⁵ Mimo ostrej krytyki, dzieło Mareticia odegrało bardzo ważną rolę w historii języka. Milan Moguš z uznaniem pisze o *Gramatyce*, podkreślając jej znaczenie w procesie umacniania pozycji dialektu nowosztokawskiego jako podstawy standardu językowego.⁶

W tym okresie dialekt nowosztokawski stał się jedynie prawidłowym wzorcem językowym i dochodziło nawet do sytuacji, kiedy utwory pisane oryginalnie w dialekcie kajkawskim, czy też czakawskim, były poprawiane zgodnie z wymogami normy nowosztokawskiej, co pozostawiało w sprzeczności z trójdialektalną podstawą języka chorwackiego. W duchu

³ M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1995, s. 168.

⁴ Zob. T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1899.

⁵ Por. M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1995, s. 187.

⁶ Zob. Loco cit.

obowiązującej normy został napisany *Rječnik hrvatskoga jezika* rozpoczęty przez Ivana Broza, a ukończony w 1901 r. przez Franjo Ivekovicia, który w przedmowie stwierdził, iż podstawą do jego napisania był *Srpski rječnik* Vuka Karadžicia, natomiast tytuł uzasadnił tym, iż słownik został napisany i opublikowany przez Chorwatów, jak i również tym, że materiał do jego opracowania został uzupełniony przykładami chorwackich pieśni ludowych.⁷ Tak więc koniec wieku w historii procesu standardyzacji języka zakończył się wśród Chorwatów pełnym zwycięstwem szkoły Vukowców, tzn. przyjęciem nowosztokawskiego standardu językowego Vuka, a tym samym zostały stworzone podstawy do całkowitego językowego zjednoczenia obu narodowości. Oceniając z perspektywy, był to okres największego zbliżenia językowego.

Chorwaci uregulowali kwestie ortografii w opublikowanej w 1892 r. pracy Ivana Broza *Hrvatski pravopis*, który został oparty na zasadzie fonologicznej. Mimo iż propagowana norma uzyskala pełne poparcie władz, nie oznaczało to jednak, że wyparła ona całkowicie pisownię morfonologiczną, która pojawiała się przede wszystkim w pismach prywatnych, ale również i w prasie. Praktycznie do 1918 r. obowiązywały dwie pisownie, z których pierwsza była oficjalną – fonologiczną, druga zaś nieoficjalną – morfonologiczną, bazująca na tradycji językowej.⁸ Taka sytuacja językowa trwała do zakończenia I wojny światowej, zaś w okresie ją poprzedzającym pojawiła się jeszcze jedna próba ujednolicenia obu języków, którego to zadania podjął się Jovan Skerlić. Zaproponował dosyć oryginalne rozwiązanie, a mianowicie przyjęcie przez Serbów alfabetu łacińskiego, a przez Chorwatów wymowy ekawskiej.

5. 2. Polityka językowa w latach 1918 – 1941

1 grudnia 1918 r. zostało oficjalnie proklamowane utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca), będącego od 1921 r. monarchią konstytucyjną z panującą serbską dynastią Karađorđevićów, przekształcone w 1929 r. w Królestwo Jugosławii. Od samego początku istnienia nowego wspólnego państwa ścierały się ze sobą dwie koncepcje polityczne, z których pierwsza – centralistyczna była forsowana przez samego króla, armię oraz serbskie partie polityczne, druga zaś – federalistyczna była reprezentowana zwłaszcza przez polityków chorwackich. Walka tych dwóch wizji politycznych preferujących federację i pluralizm narodowy z jednej strony, a centralizm i unitaryzm narodowy z drugiej, rzutowała na politykę wewnętrzną młodego państwa w okresie międzywojennym. Niebawem okazało się, że zwycięża opcja centralistyczna, co wpływało także na kwestie językowe. Belgrad narzucał w języku odmiankę serbską i dążył do zniwelowania istniejących różnic, zarówno w zakresie leksyki, jak i form gramatycznych, co spowodowało naturalną opozycję w kręgach językoznawców.

W zasadzie już niesprecyzowane do końca ustalenia *Umowy wiedeńskiej* uwarunkowały późniejsze stopniowe oddalanie się obu języków określanych wspólną nazwą języka serbsko – chorwackiego.⁹ Nowa norma nie obejmowała dialektu czakawskiego oraz kajkawskiego, do których nawiązywał przede wszystkim język codzienny w nieskodyfikowanej normie potocznej.

⁷ Por. Ibidem, s. 188-189.

⁸ Por. M. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 5-12.

⁹ Zob. E. Tokarz, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*, [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, Katowice 2001, s. 20.

Do bogatej tradycji literackiej we wspomnianych dialektach nawiązywali również literaci, np. Vladimir Nazor czy Antun Gustav Matoš. Przeciwno takim praktykom wystąpił znany już wukowiec Tomo Maretić, publikując w 1924 r. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, starając się zlikwidować odstępstwa od przyjętej normy i walczyć z „barbaryzmami”, tudzież neologizmami, jak określał naleciałości dialektów niesztokawskich. Milan Moguš komentuje pozycję zajętą przez Marećcia jako dowód na istnienie zagrzebskiej szkoły filologicznej, przeciwstawiającej się aktywnie literackiej jedności propagowanej przez Marećcia.¹⁰

W okresie międzywojennym coraz więcej problemów nastroczała niejednolita ortografia. Ukazywały się kolejne wydania *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika*, opartego na pisowni fonologicznej Broza, opracowanego przez Dragutina Boranicia. W tym samym czasie w Serbii, w 1923 r., ukazał się również oparty o zasadę fonologiczną *Pravopis srpsko-hrvatskog jezika* A. Belicia, która to pozycja w myśl idei ujednolicenia pisowni wpłynęła na kolejne wydania ortografii Boranicia. Mimo przyjętej przez obu autorów tej samej zasady, obie ortografie znacznie się od siebie różniły. Wpłynęły na to głównie różne tradycje środowisk socjokulturowych, w których obie pozycje powstały, jak również znacznie większy stopień fonologizacji reprezentowany przez Belicia.¹¹ W tej sytuacji w 1929 r. Ministerstwo oświaty Królestwa SHS wydało *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole*, którym została wprowadzona ortografia Belicia, konsekwentnie realizująca zasady reformy Vuka Karadžicia. Pracowała nad nim komisja w składzie: stronę serbską reprezentowali A. Belić i Lj. Stojanović, chorwacką – D. Boranić, T. Maretić, M. Rešetar, w pracach uczestniczył również Słoweńiec F. Ramovš oraz Rosjanin S. M. Kuljbakin.¹²

Rok 1930 przyniósł kolejne wydanie zasad pisowni Dragutina Boranicia, opracowanych zgodnie z przyjętym wzorcem oraz powstała specjalna komisja, której zadaniem było ujednolicenie terminologii obowiązującej w szkolnictwie średnim.

Działania te sprowokowały opór i falę protestów strony chorwackiej. Następuje powrót do dialektów. W 1930 r. zostaje wydana *Antologija čakavske lirike*. W tym miejscu należy również wspomnieć pracę magisterską Stjepana Ivšicia opublikowaną w 1936 r. w *Ljetopisie Akademii*, wydanym w 100 – rocznicę chorwackiego odrodzenia narodowego, która dotyczyła dialektu kajkawskiego – *Jezik Hrvata kajkavaca*. Również wielu pisarzy równoległe do obowiązującej normy sztokawskiej, posługuje się dialektami czakawskim i kajkawskim. W 1936 r. pojawiają się w druku *Balade Petrice Kerempuha* Miroslava Krležy, będące kajkawską stylizacją literacką.

Równocześnie wspomniane już *Pravopisno uputstvo* wywołało prawdziwe zamieszanie w pisowni chorwackiej, gdyż w tym samym czasie funkcjonowały trzy zasady pisowni, przy czym dwie oficjalne – fonologiczne i jedna nieoficjalna – morfonologiczna. Taki stan utrzymał się do roku 1940, kiedy w utworzonej 26 sierpnia 1939 r. pozostającej w ramach Królestwa Jugosławii autonomicznej Banowinie Chorwackiej, decyzją bana z 5 grudnia 1940 r. zostały oficjalnie przyjęte zasady pisowni obowiązujące w ortografii opracowanej przez Boranicia w latach 1921-1928, a wkrótce, bo w początku 1941 roku ukazało się ich ósme wydanie.

Podobna sytuacja dotyczyła także samej nazwy języka. W Królestwie SHS sporadycznie używano wspólnej nazwy *srpsko – hrvatski*, którą jednak stosowano od 1927 do 1929 r. jako

¹⁰ Por. M. Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1995, s. 194.

¹¹ M. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 8.

¹² Zob. Dokument Ministarstva prosvjete P. Br. 15.142 od 15. lipnja 1930. u *Prosvetnom glasniku*, s. 747-771.

nazwę przedmiotu w szkolnictwie. Oficjalnie, zapisem artykułu nr 3 konstytucji Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, a później konstytucji Królestwa Jugosławii, język został nazwany *srpsko – hrvatsko – slovenačkim (srpskohrvatskoslovenačkim)*. Od roku 1930 również przedmiot wykładowy uzyskal tę właśnie nazwę.¹³

Chorwaccy językoznawcy, sprzeciwiając się obowiązującej polityce unitaryzmu – również w zakresie języka – próbowali eksponować swoje poglądy już końcem lat trzydziestych, jednakże dopiero w roku 1937 założono w Zagrzebiu *Društvo „Hrvatski jezik”*, które w latach 1938/39 wydawało czasopismo „*Jezik*” redagowane przez Stjepana Ivšicia, publikujące kroatystyczne materiały językoznawcze. Rok później Blaž Jurišić staje na czele ruchu *Pokret za hrvatski književni jezik*, mającego na celu uwolnienie języka chorwackiego od wszystkiego, co narzucała mu polityka królewskiego hegemonizmu. Okres ten zamyka wydanie w 1940 r. *Razlika između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* autorstwa Petra Guberine i Kruna Krstića. Używając terminologii M. Radovanovicia, był to czas polaryzacji, czyli *inaugurisanje teritorijalnih i nacionalnih varijanata standarda (od poč. XX v. do kraja 60-ih g.)*.¹⁴ Powstało i utwierdziło się przekonanie, iż pisownia morfonologiczna jest pisownią chorwacką, zaś fonologiczna – serbską. Ponadto coraz częściej dochodzą do głosu zwolennicy puryzmu językowego, szczególnie w zakresie leksyki, których działanie miało na celu oczyszczenie języka chorwackiego z serbskich naleciałości.

5. 3. Powstanie państwa NDH (*Nezavisna Država Hrvatska*), powrót do dawnych tradycji – puryzm językowy

Kwiecień 1941 roku przyniósł Chorwacji nową sytuację polityczną, gdyż na jej terytorium oraz przyłączonych do niej obszarach Bośni, Hercegowiny oraz Sremu zostało utworzone *Niezależne Państwo Chorwackie (Nezavisna Država Hrvatska, NDH)*, na którego czele stanął Ante Pavelić.

Jedną z pierwszych decyzji wydanych przez nowe władze była opublikowana 28 kwietnia 1941 r. *Zakonska odredba o osnivanju Hrvatskog državnog ureda za jezik, kojom se određuje da će Hrvatski državni ured za jezik (HDUJ) djelovati u okviru Ministarstva bogoštovlja i nastave (čl. 1) te u vezi s Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti (HAZU) i s Hrvatskim sveučilištem (čl.3). Drugim se člankom određuje da HDUJ „rješava sva jezična pitanja na području Nezavisne Države Hrvatske”*.¹⁵ Do powyższej ustawy zostało wkrótce, 12 lipca 1941 r. wydane rozporządzenie wykonawcze *Provedbena naredba k zakonskoj odredbi o osnivanju Hrvatskoga državnog ureda za jezik*, która jasno precyzowała funkcje nowego urzędu, a jedną z założonych wytycznych stanowiła „*jezička promičba*” (propaganda językowa).¹⁶ Była ona bardzo konsekwentnie realizowana w dwojaki sposób. Jedno ze źródeł informacji językowych stanowiła emisja radiowa *Za hrvatski jezik*, której nadawanie rozpoczęto już 8 maja 1941 r. oraz łamy prasy, a ściślej jej dwa tytuły: *Hrvatski narod* i *Novi*

¹³ Zob. M. Samardžija, A. Selak, *Leksikon Hrvatskoga jezika i književnosti*, Pergamena – Zagreb 2001, s. 648-649.

¹⁴ Por. M. Radovanović, *Predgovor*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*. Opole 1996, s. 16.

¹⁵ M. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 16.

¹⁶ Ibidem, s. 17.

list, w których omawiano poszczególne problemy językowe.¹⁷ Celem tak opracowanej polityki była całkowita przemiana tożsamości językowej i odejście od modelu stworzonego przez Vuka Kradžicia, zaś konsekwentnie przeprowadzany eksperyment językowy trwał do końca istnienia ustaszowskiego państwa.¹⁸

HDUJ znalazł się również wobec konieczności wyboru podręczników, a zwłaszcza gramatyki do nauki języka. Skorzystano już z istniejącej *Gramatiki hrvatskoga ili srpskoga jezika* Josipa Florschütza, będącej podręcznikiem języka ojczystego w niektórych szkołach średnich. Zalecono w nowym wydaniu jedynie zmianę tytułu na *Hrvatska slovnica* i naniesienie stosownych poprawek.¹⁹ Jesienią 1944 r. został opublikowany *Nacrt hrvatske slovnice* B. Jurišicia, będący w założeniu podręcznikiem dla szkół wyższych, który jednak nie został ukończony.

Kolejnym wyzwaniem dla ówczesnych językoznawców było zadanie opracowania słownika języka chorwackiego, co nie było sprawą prostą z uwagi na postawione warunki, a mianowicie: należało korzystać jedynie z chorwackich źródeł, by język był „po izvorima hrvatski čist” oraz powinien ujmować „jezično blago novih hrvatskih pisaca”. Tego typu ograniczenia spowodowały cały szereg trudnych do rozwiązania problemów, dotyczących użycia zwłaszcza wyrazów pochodzących z dialektów czakawskiego oraz kajkawskiego, wobec których stosunek ówczesnych językoznawców był całkowicie niesprecyzowany,²⁰ jak również wobec wyrazów obcych. Zdania na ten temat były wyjątkowo podzielone, o czym świadczą artykuły dotyczące tego zagadnienia.²¹ Jednakże kwestia opracowania słownika pozostała jedynie projektem leksykograficznym, który nigdy nie został zrealizowany.

Wiele uwagi poświęcono w NDH problemom pisowni. Najważniejszym dokumentem w tym zakresie była *Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu*, która ukazała się 14 sierpnia 1941 r.²² Do powyższego zarządzenia została wydana 27 czerwca 1942 r. *Provedbena naredba*, która w jednym z punktów formułowała konieczność opracowania nowego podręcznika do nauki ortografii. Został on przygotowany pod kierunkiem A. B. Klaića i wydany pt. *Koriensko pisanje* w sierpniu 1942 r. Równocześnie wyznaczono czteromiesięczny okres przejściowy na wprowadzenie nowych zasad pisowni, co nastąpiło z dniem 1 stycznia 1943 r. Jednakże właściwy podręcznik pisowni morfonologicznej *Hrvatski pravopis* ukazał się dopiero w okresie poprzedzającym rok szkolny 1944/45, a jego autorami przy współpracy członków Urzędu ds. Języka (HDUJ) byli F. Cipra i A. B. Klaić.

Kolejny ważny dokument dotyczył pisowni. Kwestię tę uregulowała *Zakonska odredba o zabranju ćirilice*, która ukazała się 25 kwietnia 1941 r., a tym samym alfabet łaciński stał się jedynym oficjalnym na terenie Niezależnego Państwa Chorwackiego.

Niezależne Państwo Chorwackie w swej polityce językowej propagowało puryzm. Tego typu tendencje ogarnęły języki niemiecki i włoski już znacznie wcześniej, a po ukonstytuowaniu się

¹⁷ Loco cit.

¹⁸ Zob. B. Brborić, *Predistorija i sociolingvistički aspekti*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*. Opole 1996, s. 22.

¹⁹ Ibidem, s. 24-25.

²⁰ M. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 43-46.

²¹ Ibidem, s. 28-30.

²² Zob. *Koriensko pisanje*. Priredio i izdao Hrvatski državni ured za jezik, Zagreb 1942, s. 16-18.: „Jezik, što ga govore Hrvati, jest po svom izvoru, po poviestnom razvitku, po svojoj razprostranjenosti na hrvatskom narodnom području, po načinu izgovora, po slovničkim pravilima i po značenju pojedinih rieči izvorni i osebujni jezik hrvatskog naroda, te nije istovjetan ni s jednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg drugog jezika, ili bilo s kojim drugim narodom zajedničkog jezika. Zato se zove „hrvatski jezik”. (...) Na hrvatskom se jeziku ima pisati po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu.”

nowego państwa chorwackiego – również język chorwacki. Puryzm językowy nie był dla Chorwatów nowym zjawiskiem, gdyż w już w okresie międzywojennym ukazały się dwa poradniki językowe: jeden w 1924 r. autorstwa T. Mareticia *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom*, drugi opracował M. Spljačić *Jezični i stilistički savjetnik*, który ukazał się w 1939 r. Radykalne zmiany wprowadziła jednakże wspomniana już *Zakonska odredba o hrvatskom jeziku...*, której punkt drugi precyzował: *Hrvatski je jezik javno dobro hrvatskog naroda, pa ga nitko ne smije izkrivljivati niti nagrdjivati. Stoga je zabranjeno u izgovoru i u pisanju upotrebljavati rieči, koje ne odgovaraju duhu hrvatskoga jezika, a u pravilu rieči tudice, posudene iz drugih pa i sličnih jezika. Iznimno se mogu upotrebljavati rieči, koje su već zadobile posebno značenje, te se mogu samo teško ili nikako nadomjestiti domaćim riečima.*²³

W pierwszej kolejności wysiłki purystów zostały ukierunkowane na oczyszczenie języka chorwackiego z serbizmów. Znaczącą rolę w ówczesnych pracach nad językiem odegrał artykuł Kruno Krsticia, w którym odniósł się do tego zgadnienia: (...) *srbizmom u hrvatskom jeziku smatramo onu riječ, oblik i uopće izražajnu vrijednost, koja nam je za vrijeme beogradske vlasti bila nametana protiv hrvatskoga književnog običaja.*²⁴

Walka z serbizmami była tylko częścią ogólnej polityki puryzmu językowego. Od początku proklamowania NDH rozpoczęto wprowadzanie nowych nazw miejscowości, do których przesiedlono mieszkańców. Były to głównie nazwy niemieckie. Ponadto zmiany dotyczyły wszelkich możliwych dziedzin życia (wojsko, administracja państwowa, a nawet przekleństwa i pozdrowienia),²⁵ w których na wszelkie sposoby starano się wprowadzić rodzime nazewnictwo. Odbywało się to przede wszystkim drogą bezpośredniego tłumaczenia wyrazu obcego na język chorwacki, do czego wzorcem były przykłady z języka niemieckiego. Inną metodą było tworzenie całkowicie nowego słownictwa, do tej pory nie istniejącego w języku chorwackim. Poszukiwano również nowych wyrazów w przeszłości, co M. Samardžija definiuje jako „*leksikografsko – leksičku arheologiju*” i sięganie do „*nekrotizama XIX stoljeća*”.²⁶ Kolejną metodą tworzenia nowej leksyki było nadawanie nowego znaczenia wyrazom już w języku istniejącym, które od tej chwili zaczynały funkcjonować w całkowicie odmienny sposób.

Ostatnim akcentem polityki językowej Niezależnego Państwa Chorwackiego było opublikowanie przez *Glavno ravništvo za promičbu* broszury *Za pravilnost i čistoću hrvatskog jezika*, w której kwestie językowe zostały wyraźnie podporządkowane ustaszowskiej polityce państwa, podobnie jak całość wyjątkowo bogatego ustawodawstwa omawianego okresu, które w swej politycznej propagandzie uczyniło język jednym z najbardziej istotnych zagadnień życia państwowego. Rekapitulacji czterdziestu dziewięciu miesięcy ustaszowskiej władzy i jej stosunku do problemów języka dopełniają słowa M. Samardžiji: *Budući da se o jeziku samo govorilo, a smjeralo drugamo, ni onodobna kroatistička struka ni onodobna hrvatska jezična praksa nisu toj jezičnoj politici bile bogzna kako vjernim suputnicama, ali im objema, nevjernicama, ova nevjera nije na sramotu.*²⁷

²³ *Koriensko pisanje*. Priredio i izdao Hrvatski državni ured za jezik, Zagreb 1942, s. 17.

²⁴ K. Krstić, *Pitanje srbizama*. [w:] *Alma mater croatica*, god. V, br 8-9, travanj – svibanj 1942, s. 296-299.

²⁵ M. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 46-70.

²⁶ Por. *Ibidem*, s. 68-69.

²⁷ M. Samardžija, *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993, s. 81.

5. 4. Okres powojenny – lata 1945 - 1990

W czasie wojny (1942 r.) zwycięska, komunistyczna Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (AVNOJ), która uznając prawo każdego narodu do swego języka oraz do jego nazwy, w końcu 1944 r. podjęła decyzję odnośnie problemów językowych w przyszłym państwie, stwierdzając, iż wszystkie decyzje powyższego forum będą publikowane w czterech równoprawnych na terytorium całej Jugosławii językach: serbskim, chorwackim, słoweńskim i macedońskim. Niniejsza deklaracja znalazła swój oddźwięk w najważniejszym dokumencie państwowym, jakim jest konstytucja, która została opublikowana zgodnie z podjętymi zobowiązaniami.

W nowej sytuacji politycznej, w atmosferze równoprawności językowej, nie poświęcano początkowo wielkiej uwagi sprawom językowym, a (...) *u atmosferi razdraganog bratstva koje je tada davalo ton jugoslovenskoj politici, niko nije ni postavljao pitanje neke bosanskohercegovačke ili crnogorske jezičke posebnosti*.²⁸

W Zagrzebiu w 1951 r. zostało opublikowane dziesiąte wydanie zasad pisowni Boranicia, zaś rok później zaczął się ukazywać redagowany przez Ljudevita Jonke *Jezik - časopis za kulturu hrvatskoga književnoga jezika*. W tymże roku w Belgradzie wydrukowano zmieniiony *Pravopis* Belicia oraz w Sarajewie ortografię Vukovicia. W roku 1953, z inicjatywy *Letopisa Matice srpske*, powrócono do kwestii językowych, kiedy opracowana *Anketa o pitanjima srpsko - hrvatskog jezika i pravopisa* stworzyła nadzieję powrotu do wspólnego serbskochorwackiego języka oraz wspólnej ortografii. W wyniku przeprowadzonego sondażu podpisano w roku 1954 w Nowym Sadzie umowę językową, tzw. „*Novosadski dogovor*”, którego punkt pierwszy mówił: *Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim*. W punkcie drugim znajdowało się sformułowanie: *U nazivu jezika nužno je uvek u službenoj upotrebi istaći oba njegova sastavna dela.*; w punkcie trzecim: *Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su; zato treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma, što će se postići u prvom redu školskom nastavom.*; w punkcie czwartym: *Oba izgovora, ekavski i ijekavski, takodje su u svemu ravnopravna*, zaś punkt siódmy *Dogovora* głosi, iż: *Zajednički jezik treba da ima i zajednički pravopis. Izrada toga pravopisa danas je najhitnija kulturna i društvena potreba*. (...) ²⁹ Już w roku 1955 doszło do pierwszych nieporozumień związanych z interpretacją poszczególnych ustaleń podpisanej umowy. Niemniej jednak przystąpiono do opracowania wspólnych podręczników, jak również do pracy nad wspólnymi zasadami pisowni. W 1960 r. ukazały się one w dwóch wersjach: w Nowym Sadzie w cyrylicy *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, zaś w Zagrzebiu w łacinie *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Nowa ortografia była swego rodzaju rozwiązaniem kompromisowym pomiędzy obydwojema do tej pory funkcjonującymi językami, likwidując rozbieżności pomiędzy rozwiązaniami Boranicia i Belicia. Autorom nie udało się jednak osiągnąć pełnej unifikacji. Jedną z najbardziej widocznych różnic stanowiła forma czasu przyszłego, która stała się niejako symbolem różnicy pomiędzy normami ortograficznymi obu wersji językowych. Zgodnie z punktem piątym Umowy głoszającym: *Radi iskorišćavanja celokupnog rečničkog blaga našeg jezika i njegovog pravilnog i punog razvika neophodno je potrebna izrada priručnog rečnika savremenog srpskohrvatskog književnog*

²⁸ P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1986, s. 207.

²⁹ M. Samardžija, A. Selak, *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*, Pergamena - Zagreb 2001, s. 463.

jezika. Stoga treba pozdraviti inicijativu Matice srpske koja je u zajednici sa Maticom hrvatskom pristupila njegovoj izradi,³⁰ podjęto pracę na słownikiem, uwieńczoną podwójnym wydaniem w 1967 r. (nowosadskim i zagrzebskim) dwóch tomów słownika *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* - cyrylicą w wersji ekawskiej i *Rječnik Hrvatskosrpskoga književnog jezika* - łacinką, w wersji ijekawskiej. Publikacja spotkała się z ostrą krytyką, zarzucającą jej głównie niewystarczające uwzględnienie odmienności wariantów językowych. Ostre polemiki, zwłaszcza po stronie chorwackiej, doprowadziły do osiągnięcia w styczniu 1969 r. kompromisowego porozumienia pomiędzy obiema *Maticami*, uwzględniającego przede wszystkim wymagania strony chorwackiej. Oficjalne porozumienie w tej kwestii zostało podpisane w lutym tegoż roku, zaś miesiąc później *Matica hrvatska* zanegowała osiągnięty consensus i wysunęła swoje żądania, co doprowadziło do zerwania współpracy. Z dużym opóźnieniem przystąpiono również do pracy nad słownikami terminologicznymi. I tu niebawem stwierdzono brak perspektywy w realizacji podjętych przedsięwzięć. Konkretnym osiągnięciem *Novosadskog dogovora* był zapis w Konstytucji Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii z 1963 r. nazywający język „*srpskohrvatskim odnosno hrvatskosrpskim*”.

Mimo iż umowa zawarta w Nowym Sadzie gwarantowała równoprawne użycie obu alfabetów, jednakże już w okresie przedwojennym zaznaczyła się ekspansja łacinki, który to proces został zapoczątkowany w końcu XIX w. i pogłębiony wraz z okupacją terenów Bośni i Hercegowiny przez Austro – Węgry. Kontynuację polityki antycyrylickiej stanowiły dekrety Niepodległego Państwa Chorwackiego. Tendencja wypierania cyrylicy zaznaczyła się najbardziej w tych rejonach, gdzie Serbowie stanowili część zróżnicowanej etnicznie ludności, co było podyktowane koniecznością łatwiejszego porozumiewania się z przedstawicielami innych narodowości, posługującymi się alfabetem łacińskim. W związku z tym zasięg cyrylicy został w naturalny sposób bardzo ograniczony do rejonu tzw. *uže Srbije*, z wyłączeniem Belgradu oraz Czarnogóry bez wybrzeża Adriatyku. Tereny te posługują się dwoma alfabetami, w których występują elementy dyferencjacji funkcjonalnej cyrylicy i łacinki. Ostoją tej ostatniej są wszystkie te gałęzie życia codziennego, gdzie wymagana jest właściwa komunikacja, np.: znaki komunikacyjne, napisy filmowe i telewizyjne itp., podczas gdy cyrylica jest używana częściej przede wszystkim w szkolnictwie podstawowym oraz w części wydawnictw prasowych.

Spory językowe przeciągały się, by z całą mocą dojść do głosu w marcu 1967 r., kiedy chorwaccy lingwiści i literaci opublikowali *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, będącą głównie reakcją na zapis konstytucyjny z 1963 r. dotyczący wspomnianej już nazwy języka.³¹ Mówi ona o konieczności przywrócenia równoprawności czterech języków literackich, a to: słoweńskiego, chorwackiego, serbskiego i macedońskiego, jak również wskazują na to, iż dotychczasowa nazwa języka powodowała swą nieprecyzyjnością dominację serbskiego języka literackiego nad językami pozostałych narodów jugosłowiańskich, który siłą rzeczy był narzucany jako jedyny język Serbów i Chorwatów. W zakończeniu tekstu *Deklaracji* czytamy: (...) *potrebno je osigurati dosljednu primjenu hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad se god radi o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju.*³²

³⁰ Loco cit.

³¹ Zob. M. Samardžija, A. Selak, *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*, Pergamena-Zagreb 2001, s. 116-117.

³² Loco cit.

Deklaracja nie była wyłącznie dokumentem dotyczącym problemów językowych, jak wskazywały na to późniejsze poprawki do konstytucji oraz *masovni nacionalistički pokret* tzw. „*maspokom*” w latach 1970-1971, który na emigracji zyskał nazwę „chorwackiej wiosny” (*hrvatsko proljeće*). Ruch ten zakończył się zmianami politycznymi w chorwackim aparacie rządzącym, zaś jego odpowiednikiem w Serbii było obalenie „liberalizmu”, co ostatecznie doprowadziło do zmian konstytucyjnych w 1974 r., na mocy których język chorwacki zaczął funkcjonować pod tą właśnie nazwą (...) *zasnovan na narodnom jeziku, koji se naziva hrvatski ili srpski* (...).³³

Odpowiedzią na *Deklarację* był ze strony *Udruženja Književnika Srbije Predlog za razmišljanje*, w którym: (...) *grupa pisaca smatra legitimnim i neotuđivim pravom svakog naroda da donosi odluke o nazivu i razvoju svog sopstvenog jezika. (...) Stoga grupa pisaca koja predlaže ovu rezoluciju, ne ulazeći u istorijske i naučne vidove problema, i imajući u vidu činjenicu koja proizlazi iz zahteva ove deklaracije, smatra Bečki i Novosadski dogovor poništenim. Hrvatski i srpski jezik razvijace se u punoj samostalnosti i ravnopravnosti. Grupa pisaca koja predlaže deklaraciju smatra prirodnim da se ovo ima odnositi i na sve jezike naroda Jugoslavije. i na sve nacionalne azbuke: latinicu, makedonsku i srpsku cirilicu, i pravopise*.³⁴ Pisarze proponują równoprawność języków oraz pism, jak również wprowadzenie stosownych zmian w konstytucjach SR Serbii oraz SR Chorwacji, by odpowiednimi poprawkami zagwarantować: *Pravo na upotrebu svog nacionalnog jezika i pisma u opštenju sa svim organima vlasti, pravo na stvaranje svojih kulturnih društava, zavičajnih muzeja, izdavačkih i novinskih preduzeća, jednom rečju pravo na neometano i slobodno negovanje svih vidova svoje nacionalne kulture*.³⁵

Kolejnym znaczącym momentem w dziejach powojennej historii języka serbsko-chorwackiego był rok 1971, kiedy zostało opublikowanych przez Dalibora Brozovicia *Deset teza o hrvatskome jeziku*, w których w formie pytań i odpowiedzi poruszono najważniejsze kwestie dotyczące języka chorwackiego, zaś dokument ten zyskał charakter swego rodzaju manifestu politycznego, świadczącego o fiasku polityki unifikacyjnej.

Próba przezwyciężenia tendencji separatystycznych była umowa zawarta w kwietniu 1986 r., tzw. *Zagrebački dogovor*, będąca kolejnym krokiem w walce o utrzymanie jedności językowej. Na forum złożonym z językoznawców oraz przedstawicieli władz partyjnych poszczególnych republik skrytykowano tendencje nacjonalistyczne i separatystyczne.

Okres od zakończenia drugiej wojny światowej do 1990 r. – tj. do rozpadu federacji jugosłowiańskiej, obfitował w nieprzerwane dyskusje o problemach językowych. Sam język funkcjonował pod kilkoma usankcjonowanymi prawnie nazwami: 1. *srpskohrvatski* i (odnosno) 2. *hrvatskosrpski*, 3. *hrvatski* i (ili) 4. *srpski*, 5. *standardna novoštokavština* i 6. *naš jezik*.³⁶

³³ B. Brborić, *O jezičkim raskolu*, Beograd, Novi Sad 2000, s. 16.

³⁴ Ibidem, s. 16-17.

³⁵ Loco cit.

³⁶ B. Brborić, *O jezičkim raskolu*, Beograd, Novi Sad 2000, s. 220-221.: *Sve te zavrzlame oko naziva jezika otkrivaju istorijsku činjenicu: naš savremeni standardni jezik nije imao, poput mnogih drugih, jedno rodno mjesto; imao ih je barem dva. Mi se nismo ujedinili oko jednog jezika i na jednom jeziku, još manje oko jednog naziva. Takvo ujedinjavanje projektirali su hrvatski ilirci, ali je izostao istorijski kontekst da bi taj projekat uspio. (...) Stoga u nas nema niti može biti „državnog jezika” ni na jednoj teritoriji. saveznoj, republičkoj, pokrajinskoj, opštinskoj. Postoje samo „jezici naroda i narodnosti” i njihova pisma, pri čemu se samo jedan jezik oblači u dvoazbučno ruho, onaj višenazivni.*

W Europie i na świecie możemy znaleźć wiele przykładów, w których dwa lub więcej narodów, względnie narodowości, posługuje się jednym językiem (angielski, którym mówią Anglicy, Amerykanie, Australijczycy, Kanadyjczycy oraz Irlandczycy; niemiecki, używany przez Niemców, Austriaków, Szwajcarów, czy hiszpański, którym prócz Hiszpanów posługuje się cały szereg narodów Ameryki Południowej itp.). Jednakże podane przykłady trudno uznać za analogiczne z sytuacją językową w byłej federacji jugosłowiańskiej. Tu jednym językiem standardowym posługuje się pięć zbiorowisk kulturowo – historycznych, skupionych w czterech państwach, będących członkami federacji.

O tym, jak wielką wagę w omawianym okresie przywiązywano do problemów językowych, świadczą zapisy konstytucji oraz dokonywane w nich poprawki, mające na celu udoskonalenie istniejącego systemu. Niewątpliwym tego dowodem jest konstytucja związkowa z 1974 r., będąca najdłuższą na świecie po indyjskiej, w której aż 51 artykułów poświęconych jest zagadnieniom językowym. Prócz tego należy wziąć pod uwagę zapisy konstytucyjne poszczególnych republik. Spośród nich jedynie konstytucja Socjalistycznej Republiki Serbii oraz Socjalistycznego Autonomicznego Okręgu Kosowo mówiły o języku standardowym, ujmując go całościowo i nazywając *srpskohrvatskim*. Taką samą nazwę dla języka przyjęła konstytucja Czarnogóry, dodając do powyższej nazwy element „*ijekavskog izgovora*”. Bośnia i Hercegowina utrzymała nazwę z 1963 r., nazywając język *srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski ijekavskog izgovora*. Podobny zapis odnajdujemy w konstytucji Autonomicznego Okręgu Wojwodiny, jednakże jest on pozbawiony dodatku dotyczącego wymowy. Jedynie konstytucja Socjalistycznej Republiki Chorwacji dokonuje wyraźnego zróżnicowania pomiędzy językiem standardowym, który nazywa *hrvatskim književnim jezikom* (član 138), a on se označuje kao „standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski” premda se u prethodnom članu (čl. 137) kaže da je „zajamčeno (...) svakom narodu i narodnosti i pravo da (...) slobodno i ravnopravno upotrebljava svoj jezik i pismo, da jezik naziva svojim imenom” itd.³⁷

W omawianym okresie Serbowie wykazali się znacznie mniejszym stopniem wrażliwości językowej w porównaniu z Chorwatami. Cytowany już kilkakrotnie B. Brborić skomentował tę sytuację następująco: *Objektivno spremnija i modernija lingvistička nauka u Hrvatskoj s pravom se založila za ravnopravnost varijanata, ali je s nepravom evoluirala, manje ili više, k teoriji o dvama standardnim jezicima, napuštajući zajedničkog službenog imena. s nizom drugih implikacija (...) Lingvistička nauka u Srbiji, nedovoljno dorasla da se prije svega bori za obnovu nikovski usmjerene tradicije u SR Srbiji (u kojoj ijekavica kao izgovor nije toliko bitna), za standardizaciju opšteknjiževnog jezika na svim područjima javnog života, branila je imitarističke iluzije, a nedovoljno razgovjetno legitimne interese standardnojezičkog zajedništva četiriju nacija, u Srbiji i drugdje, u kojem mora biti mjesta za cjelovitost svih nacionalnih (jezičkih i opštih) kultura: i srpske, i hrvatske, i crnogorske, i muslimanske.*³⁸

Mimo dużych rozbieżności, zwłaszcza pomiędzy Serbami i Chorwatami, w podejściu do problemów językowych, podejmowano sporo wspólnych inicjatyw, które na pewien okres czasu wyciszały emocje związane z tym zagadnieniem. Do takich należało m. in. wydanie przez dwa największe centra informacyjne – wydawnictwo „*Politike*” i *Radio-Televizji Beograd* dwóch zgodnych kodeksów językowych w 1983 i 1986 r. Kilka lat wcześniej z inicjatywą wprowadzenie obu alfabetów wystąpiło sarajewskie „*Oslobodjenje*” oraz zagrzebski „*Start*”.

³⁷ Zob. B. Brborić, *O jezičkim raskolu*, Beograd, Novi Sad 2000, s. 217-223.

³⁸ Ibidem, s. 281-282.

Lata dzielące zakończenie II wojny światowej od kolejnego konfliktu, do którego doprowadził rozpad Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w roku 1990, to okres niezliczonych dyskusji, sporów i publikacji językowych. Z czasem jednak ukształtowało się wśród lingwistów przekonanie, iż język standardowy jest przede wszystkim faktem lingwistycznym i ogólnokulturowym, ale również kategorią polityczną, społeczną i cywilizacyjną. To nie tylko najważniejsza ludzka symboliczna działalność – jak powszechnie mówi się o języku, ale to najważniejszy, a zarazem najpotężniejszy sposób komunikacji, obejmujący wszystkie dziedziny życia społecznego, a nie tylko literaturę i kulturę, zaś troska o jego doskonalenie jest warunkiem *sine qua non* budowania nowoczesnego społeczeństwa.

Milorad Radovanović wyszczególnił dziesięć faz w procesie planowania i normowania języka standardowego, które to fazy nie zawsze ściśle oddzielone od siebie i nie zawsze chronologicznie występujące można wyróżnić w języku serbsko-chorwackim. Są to: *selekcja* (= *odabiranje*), *deskripcja* (= *opisivanje*), *preskripcja* (= *propisivanje*), *elaboracja* (= *razrađivanje*), *akceptacja* (= *prihvatanje*), *implementacja* (= *primenjivanje*), *ekspansja* (= *širenje*), *kultivacja* (= *negovanje*), *evaluacja* (= *vrednovanje*), *rekonstrukcja* (= *prepravljavanje*).³⁹

Pod koniec omawianego okresu na płaszczyźnie językowej wyróżniły się dwa wyraźnie spolaryzowane warianty: wschodni – obejmujący Serbię i Czarnogórę, z dwoma wymowami – ijekawską i ekawską, bez ich rygorystycznego przestrzegania terytorialnego z uwagi na to, że wymowa ijekawska ściśle związana z Czarnogórą występuje również w Serbii oraz zachodni – obejmujący wyłącznie ijekawską Chorwację, posługującą się głównie alfabetem łacińskim, zaś cyrylicą wyłącznie w sferze oficjalnej, jak np. w publikacjach: *Službeni list Hrvatske*, *Narodne novine*. Nieco odmienna sytuacja panuje w Bośni i Hercegowinie, gdzie dochodzi do neutralizacji obu wariantów, co dotyczy zwłaszcza leksyki, wykorzystującej paralelnie leksemy zarówno serbskie jak i chorwackie. W ten sposób doszło do naturalnego otwarcia kręgu w procesie planowania języka w przypadku chorwackim *upravo u „iznimnom” segmentu selekcije, a u srpskom se slučaju nastavio „prirodno zatvarati” u segmentima deskripcije, preskripcije ili elaboracije (...). (...) „na kraju puta”, „hrvatska (= ‘zapadna’, ‘zagrebačka’) varijanta standardnog srpskohrvatskog jezika”, uz relativno brzo unutarjezičke lom ove i prekrajanja, napokon promovisana u novi, odeliti „standardni (= ‘kujizevni’) hrvatski”, dok je ona druga, „srpska (= ‘istočna’, ‘beogradska’) varijanta standardnog srpskohrvatskog jezika”, posledično, budući post festum renomimovana, time konačno, ali i bez brzih unutarjezičkih lomova i prekrajanja, i dezintegrirana uz gotovo dvojezičnog „zajedništva”, i tako i sama promovisana u odeliti „standardni (= ‘kujizevni’) srpski”*.⁴⁰

³⁹ M. Radovanović, *Pređgovor*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, *Srpski jezik*; Opole 1996, s. 5-6.

⁴⁰ Ibidem, s. 7.

ROZDZIAŁ VI

Dezintegracja językowa Słowian południowych po 1990 r.

6.1. Rozpad języka serbsko-chorwackiego

Ostatnia dekada ubiegłego stulecia przyniosła radykalne zmiany polityczno-społeczne w Europie. Przemiany dotknęły przede wszystkim państwa tzw. obozu socjalistycznego, nie ominęły one również Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, w której dotychczasowy system federacyjny okazał się niespełniającym oczekiwań narodów pozostających w tym układzie politycznym, co doprowadziło do rozpadu na pięć nowych, niezależnych od siebie organizmów politycznych: Związkową Republikę Jugosławii, przekształconą później w Republikę Serbii i Czarnogóry, Chorwację, Bośnię i Hercegowinę, Słowenię i Macedonię. Za zmianami politycznymi nastąpiły m. in. przeobrażenia językowe. Wraz z powstaniem nowych państw pojawiły się języki narodowe. Najistotniejszym okazało się zerwanie z tradycją języka serbsko – chorwackiego, funkcjonującego od chwili podpisania Umowy wiedeńskiej w 1850 r. W 1990 r. Konstytucja Republiki Chorwacji potwierdziła oficjalnie pozycję języka chorwackiego jako języka narodowego. Podobny zapis znalazł się w konstytucji Związkowej Republiki Jugosławii z 1992 r., w której język został nazwany serbskim: *U Saveznoj Republici Jugoslaviji u službenoj je upotrebi srpski jezik ekavskog i ijekavskog izgovora i ćirilčko pismo, a latiničko pismo je u službenoj upotrebi u skladu sa ustavom i zakonom*.¹ Język bośniacki (*bosanski*) został oficjalnie uznany za urzędowy podczas konferencji pokojowej w Dayton w 1995 r. Przed rokiem 1992 nie posiadał statusu języka narodowego. Był nazywany *subwariantem*, *interwariantem* języka serbsko-chorwackiego, zaś w byłej republice jugosłowiańskiej stosowano wobec niego termin *bosanskohercegovački izraz* lub *kujiževnojezički izraz*. Natomiast sytuacja językowa w Czarnogórze w dalszym ciągu nie jest jednoznaczna.²

Oceniając z perspektywy, moment zaistnienia wspólnego języka Serbów i Chorwatów był bez wątpienia faktem politycznym. Miał on służyć zbliżeniu i zjednoczeniu Słowian Południowych, a przez niemalże cały okres, zwłaszcza po II wojnie światowej, pełnił funkcję pozajęzykową, głównie ideologiczną, zamiast jednoczyć, bardzo często antagonizował oba narody byłej Jugosławii.

Język serbsko-chorwacki, którym posługiwało się kilka narodowości, był często porównywany z innymi, pełniącymi podobną funkcję, a zwłaszcza z językiem angielskim, czy niemieckim, w których występuje pojęcie wariantowości. Specyfika wiąże się z faktem, iż w ramach jednego państwa znajdowały się cztery republiki, posługujące się tym samym językiem.

¹ *Ustav Savezne Republike Jugoslavije, 1992, Službeni list Savezne Republike Jugoslavije*, nr 1 (27 września), Belgrad.

² Por. P. Tokarz, *Język czarnogórski – próba standaryzacji*. [w:] *Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku. Język – tradycja – kultura*. Red. E. Tokarz. Wyd. Śląsk. Katowice 2001, s. 193-196.

Stosunek do języka i kwestii jego wariantowości zmieniał się w zależności od polityki narodowościowej państwa, a tym samym polityki językowej. O powstaniu i kształcie języka serbsko-chorwackiego zdecydowały czynniki zewnątrzjęzykowe. Podobne wpłynęły na rozdzielenie powyższej wspólnoty językowej. Po rozpadzie federacji jugosłowiańskiej na poszczególne państwa zrodziła się potrzeba identyfikowania narodu z językiem. Tym samym zwyciężyła funkcja prestiżowa języka, dzięki której pewne grupy społeczne, bądź narodowości starają się podnieść swój status, najczęściej w układach międzynarodowych, nadając swojemu kodowi językowemu rangę oficjalnego standardu. Funkcja komunikacyjna stała się sekundarną.³

Do roku 1990 język serbsko-chorwacki / chorwacko-serbski, serbski lub chorwacki obejmował wspólną nazwą cały diasystem, bez względu na istniejącą specyfikę poszczególnych języków wchodzących w jego skład oraz występujące między nimi różnice strukturalne, zaś języki standardowe Serbów, Chorwatów, Bośniaków i Czarnogórców były uważane za warianty południowo-słowiańskiego diasystemu, określanego mianem *najheterogeniji slavenski dijasistem*.⁴ Odrzucenie dwuczłonowych nazw języka poprzedziły burzliwe dyskusje językoznawców. D. Brozović, pomimo wcześniejszych, wspólnych z P. Ivićem publikacji,⁵ uznających je za najbardziej odpowiadające określeniu wspólnoty językowej, zmienił swe zdanie, odrzucając całkowicie możliwość użycia któregośkolwiek z dwuczłonowych wariantów (dotyczy to także nazw *hrvatski ili srpski* oraz *srpski ili hrvatski*): *Ti dvojni nazivi ne zadovoljavaju bar iz tri razloga, koje je vrijedno ovdje iznijeti*:

- *sadržavaju imena samo dvaju od četiriju naroda na koje se odnosi pojam „srednjojužnoslavenski” i tako zapostavljaju i Bošnjake i Crnogorce;*
- *višestruko su mnogoznačni, jer „srpskohrvatski” znači normalno „hrvatski na srpski način”, „hrvatskosrpski” pak „srpski na hrvatski način”, onako kao što „tamnoplav” znači „plav; ali na tamni način”; „srpsko-hrvatski” i „hrvatsko-srpski” znači da se radi o dva odijeljena objekta, kao što se primjerice kaže da je poljska zastava bijelo-crvena, to je gornja ploha bijela, dolnja crvena, kao da je, recimo deklinacija hrvatska, a konjugacija srpska, ili obratno; „hrvatski ili srpski” i „srpski ili hrvatski” znači da je odnos kao „jabuke i kruške”; „srpski / hrvatski” i „hrvatski / srpski” znači da se radi o dva sinonimna naziva za isti predmet, što i opet nije točno;*
- *svi su ti nazivi bespovratno, nepopravljivo kompromitirani jezičnom politikom u obama nekadanjim jugoslavenskim razdobljima, onom kraljevskom i osobito onom komunističkom, progonima, sudskim osudama, gubljenjem radnog mjesta i slično.*⁶

Wcześniej, w 1988 r., P. Ivić proponował narodowościowe kryterium rozgraniczeń pomiędzy poszczególnymi językami na poziomie diasystemu, twierdząc, iż serbskimi możemy nazywać te dialekty, którymi mówią Serbowie lub populacje, nazywające swój język serbskim. Zaznacza jednak, iż w obrębie jednostek dialektalnych wyszczególnionych według powyższego kryterium znajdują się pewne grupy ludzi, opowiadających się za inną narodowością, dla której podstawą jest najczęściej wyznanie.⁷

³ Por. E. Tokarz, *Dynamika rozwoju języków słowiańskich końca XX w.* [w:] *Narodu i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*. Red. B. Zieliński. Wyd. Naukowe PAN. Poznań 2002, s. 229-238; A. Spagińska-Pruszk, *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*. Wyd. U Gdańskiego. Gdańsk 1997

⁴ D. Brozović, P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988, s. 3.

⁵ Por. Loco cit.

⁶ D. Brozović, *Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području*. [w:] *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)*. Sarajevo 2001, s. 26.

⁷ Zob. P. Ivić, *Srpski dijalekti i njihova klasifikacija*. [w:] *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistikę*. XLI/2, s. 113, 114

Mimo różnic poglądów, fundament, który stanowi baza dialektu nowosztokawskiego, pozostaje dla języków: serbskiego, chorwackiego, bośniackiego i czarnogórskiego niezmienny, co stanowi przede wszystkim o stabilności i podobieństwie ich struktury gramatycznej i fonologicznej, a równocześnie podstawowego zakresu leksykalnego. Posługują się nimi cztery narody, których drogi rozwoju historycznego i kulturowego były odmienne. Zdecydowały o tym kontakty polityczne i kulturalne wynikające z położenia geograficznego, przynależności do określonej religii, co stworzyło pomiędzy nimi znaczne różnice w sferze tzw. *civilizacyjnej nadgradni* i zdecydowało, iż: *današnja s(e)rbistika, kroatistika i bošnjakistika baštine različitu filološku tradiciju*.⁸

Wspólna historia języka licząca ponad 150 lat, jak również istniejące podobieństwa pomiędzy poszczególnymi standardami, ciągle jeszcze wywołują komentarze, świadczące o braku akceptacji dla trwającej już od kilku lat sytuacji językowej w państwach byłej federacji jugosłowiańskiej, jak np. ten dowodzący: (...) *kako je dojučerašnji srpskohrvatski samo preimenovani srpski jezik. A ako je srpskohrvatski preimenovani srpski, onda su već po zakonima naučnog silogističkog zaključivanja i hrvatski i bosanski / bošnjački preimenovani srpski jezik*.⁹ Zbieżne przekonania zawierała publikacja *Slovo o srpskom jeziku*,¹⁰ skrytykowana przez najbardziej znaczące autorytety współczesnej serbistyki. Komentarze napotykamy również po stronie chorwackiej. Cytowany już D. Brozović całkowicie zaprzecza istnieniu *standardne novoštokavštine na sociolingvističkom planu*, zaś tak poważana instytucja, jaką jest *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, przychyliła się stanowisku, iż język chorwacki należy traktować jako całkowicie odrębny język słowiański: (...) *kad se gleda i s lingvističkoga gledišta, a jednako tako i s ostalih kao što je kulturno, povijesno i političko*¹¹, zaś w *Promemoriji o hrvatskome jeziku* podkreśla się stanowisko, iż: (...) *težinom kulturnopovijesne tradicije, samoga jezičnog ustroja kao i voljom hrvatskoga naroda hrvatski jezik je različit od srpskoga*.¹²

Podane przykłady radykalnych stanowisk wobec nowej sytuacji językowej wskazują na konieczność dogłębnego socjolingwistycznego opracowania nowo powstałych standardów językowych. Równocześnie należy zwrócić uwagę na specyfikę stanowisk, zwłaszcza międzynarodowego środowiska slawistów, którzy pozbawieni nacjonalistycznego i emocjonalnego stosunku wobec zaistniałych w ostatniej dekadzie wydarzeń, ciągle jeszcze posługują się starą, dwuczłonową nazwą języka. Brak wspólnego określenia dla języków: Chorwatów, Serbów i Czarnogórcami oraz Bośniaków okazuje się kłopotliwy, o czym przekonuje głos S. M. nenslanda: *To nije tako samo iz praktičnih razloga, već prije svega stručnih. Na srednjojužnoslavenskom jezičnom području sve je povezano, i historija, i struktura jezika, i historija književnosti i kulture*.¹³ Z braku wspólnego określenia stosuje się najczęściej rozbudowaną nazwę: *jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca* lub też dla podkreślenia związków językowych łączących naród Serbów z Czarnogórcami – *jezik Bošnjaka, Hrvata i Srba s Crnogorcima*. Niekiedy też stosuje się wobec nazw narodowości porządek alfabetyczny, stąd nazwa: *jezik Bošnjaka,*

⁸ M. Šipka, *Jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*. [w:] *Bosanski – Hrvatski – Srpski, Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s. 265.

⁹ M. Kovačević, *Jedan ili tri jezika? Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području*. [w:] *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)*, Sarajevo 2001, s. 39.

¹⁰ Por. *Slovo o srpskom jeziku*. [w:] *Slovo, Foundation for truth / Fond istine o Srbima*, Beograd, na Spasovdan 1998.

¹¹ *Hrvatski jezik – poseban slavenski jezik*. [w:] *Jezik*, 43/5, HAZU 1996, s. 162.

¹² *Promemorija o hrvatskome jeziku*, [w:] *Jezik*, 43/5, Matica hrvatska 1996, s. 165.

¹³ Cyt. za: M. Šipka, op. cit., s. 271.

Crnogoraca, Hrvata i Srba. Istnieje również możliwość uporządkowania nazw według alfabetu cyrylicznego. W tym skomplikowanym nazewnictwie odnaleźli się bez trudu Anglosasi, którzy zamiast rozbudowanej nazwy, zastosowali skrót *BCS* (*bi-si-es*) – *Bosnian, Croatian, Serbian*, który jest oficjalnie stosowany przez instytucje międzynarodowe, zatrudniające tłumaczy z języka *BCS*, np. Trybunał w Hadze. To praktyczne rozwiązanie odnajdujemy również w rodzimych opracowaniach, gdzie najczęściej używany jest skrót *bhs jezik* (*bosanski 'hrvatski 'srpski jezik*). Natomiast w niemieckim obszarze językowym funkcjonuje inny rodzaj skrótu – *BOKS* – *BO(SNISCH), K(ROATISCH), S(ERBISCH)*, co M. Šipka skomentował: *Ako se ova praksa proširi, onda bismo zaista imali kuriozum – skraćenicu kao ime jezika*.¹⁴ Bywa, że zamiast rozbudowanej nazwy spotyka się termin *naš jezik*, co było czasami praktykowane w nazwach podręczników do nauki języka ojczystego, jednakże nie może być traktowane jako lingwonomiczne, ponieważ nie może być uznawane za termin lingwistyczny. *Osım toga, takva oznaka vrijedi samo za domaće ljude, izvorne govornike toga jezika, a ne i za strance. Ipak ima primjera da i neki strani slavisti, u Želji, valjda, da se nikome ovdje ne zamjere, i sami označavaju „BCS jezik” kao „naš jezik”*.¹⁵

6. 2. Serbski standard językowy

Stosunkowo najmniej zmian widocznych jest w języku serbskim. Najbardziej spektakularną jest wprowadzenie obu alfabetów – cyrylicy i łacinki jako równorzędnych, jednakże na podstawie wyników ankiety, opublikowanych przez *Politikę* z dnia 25.11.2002 r. wynika, iż 39,8% mieszkańców Serbii posługuje się alfabetem łacińskim, zaś tylko 21,9% cyrylicą, a 38,3% wykorzystuje czasami jeden i drugi.¹⁶ Komentując powyższe wyniki I. Klajn stwierdza, iż na pierwszy plan wysunęła się potrzeba ochrony poważnie zagrożonej tradycji kulturowej.¹⁷

Język serbski konfrontuje się z dwoma równoległymi procesami, które najogólniej można określić mianem europeizacji oraz balkanizacji. Poszczególne ich elementy zostaną szczegółowo omówione w niniejszej pracy. Pierwszy z nich sprowadza się przede wszystkim do tradycyjnej serbskiej otwartości na obce wpływy kulturowe, a tym samym dużą tolerancję wobec napływu obcej leksyki i – w przeciwieństwie do standardu chorwackiego – brak w nim jakichkolwiek tendencji purystycznych. Proces europeizacji ogarnął również kraj w obrębie jego wewnętrznego rozwoju kulturowego, co wiąże się ze zdecydowaną przewagą kultury i języka środowisk miejskich nad ośrodkami wiejskimi. Wymienione zjawiska pociągają za sobą konkretne konsekwencje w zakresie rozwoju języka i sukcesywnych przemian, którym on podlega. Internacjonalizmy, a zwłaszcza anglicyzmy spowodowały poważne zmiany w inwentarzu fonetycznym języka serbskiego. Powstały nowe, nieznane do tej pory połączenia, głównie spółgłoskowe. W zakresie budowy zdania zaznaczył się także proces intesyfikacji nominalizacji i dekompozycji orzeczenia, czemu sprzyjał rozwój poszczególnych stylów funkcjonalnych.

Balkanizacja zaś przejawia się głównie w ograniczaniu przymiotnikowych i liczebnikowych form deklinacyjnych, postępującym procesie powielania przyimków, upowszechnianiu

¹⁴ M. Šipka, op. cit., s. 272.

¹⁵ Loco. cit.

¹⁶ Cyt. za: I. Klajn, *Normativna lingvistika u Srbiji danas*. [w:] *Bosanski – Hrvatski – Srpski, Aktualna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s. 126.

¹⁷ Zob. Loco cit.

konstrukcji *da* + *praesens* zamiast infinitivu oraz konstrukcji wyłącznie rzeczownikowych. Migracje ludności wiejskiej do miast spowodowały przede wszystkim bardzo znaczące zmiany w systemie prozodyjnym języka serbskiego, a zwłaszcza zatarły ilościowe i jakościowe opozycje w dotychczas bardzo restrykcyjnym systemie akcentowym.

Z nakreślonymi problemami próbuje uporać się serbska normatywistyka. Ciągłe brak jeszcze poważnych prac w tym zakresie. Do tej pory jedną z ważniejszych pozycji stanowi *Jezički priručnik* autorstwa P. Ivicia, M. Pešikana, B. Brboricia i I. Klajna, opublikowany w 1991 r. Wprawdzie jej pierwsza część - *Načela naše jezičke politike* straciła swą aktualność w związku z całkowicie zmienioną sytuacją polityczną kraju, natomiast kolejne jej rozdziały wnoszą niepodważalny wkład w określenie serbskiej normy językowej. Są nimi: *Merila jezičke pravilnosti* oraz szczególnie ważny *Akcentat i druga pitanja pravilnog izgovora*, w którym M. Pešikan zajął się problemem wpływu mediów, a zwłaszcza radia i telewizji na kulturę słowa. Pozostałe części poświęcone są ortografii, morfologii, syntaksie oraz semantyce. Znaczącą rolę odgrywa również *Rečnik jezičkih nedoumica* I. Klajna, wydany po raz pierwszy w 1981 r., który wraz z uzupełnieniami i zmianami był jeszcze trzykrotnie wznawiany (w 1987, 1992 i 1997 r.).

Znaczącą rolę dla rozwoju języka serbskiego odegrał założony pod koniec 1997 r. *Odbor za standardizaciju srpskog jezika*, powstały z inicjatywy członków SANU. Założycielami są: Akademia Nauk Serbii, Czarnogóry i Republiki Serbskiej, *Institut za srpski jezik* w Belgradzie, *Matica srpska* oraz większość wydziałów filologicznych. W podpisanym dokumencie *Sporazum o osnivanju Odbora* i w przyjętym nieco później *Programu*, został określony cel powołanego organu, którym jest: *sistematsko normiranje srpskog jezika, s ekavskim i ijekavskim izgovorom, sveobuhvatno i u pojedinostima, i izrada odgovarajućih dokumenata i priručnika*.¹⁸ *Odbor* pełni wyłącznie rolę naukową i doradczą. W porozumieniu z nim trwają prace nad nowym wydaniem *Pravopisa Matice srpske*, których ukończenie jest zaplanowane w 2004 r., jak również koordynuje inne przedsięwzięcia badawcze i wydawnicze. Jednym z największych jest już opublikowany *Obratni rečnik* M. Nikolicia, obejmujący ponad 160.000 haseł. *Odbor* stanowi dziewięć komisji, pracujących nad oddzielnymi działami języka, publikującymi wyniki swej pracy w postaci tzw. *Odluka*, których do tej pory ukazało się 27. Zajmują się one bieżącymi kwestiami, związanymi głównie z koniecznością adaptacji w zasobie leksykalnym języka serbskiego słów obcych, jak np. nowej waluty *euro* (nie *enro*), czy też w z zakresu homeopatii, marketingu itp.¹⁹

6.3. Chorwacki standard językowy

Dziś, kiedy powstanie odrębnych standardów językowych stało się faktem, raczej nikt już nie kwestionuje różnic pomiędzy językiem serbskim i chorwackim. Przekonującym wydaje się być sposób spojrzenia reprezentowany przez I. Pranjkovicia, którym stwierdza, iż pomiędzy językami nie ma różnic w sferze wynikającej z pochodzenia od dialektu nowosztokawskiego, stanowiącego podstawę dla kilku standardów językowych oraz podstawowych struktur gramatycznych: *Možna tvrditi, že između jezika chorvackim i serbskim ne ma raznih tam, gdje ne ma mogućnosti izbora, a zatim tam, gdje raznic vlastito biti ne može*.²⁰

¹⁸ I. Klajn, *Normativna lingvistika u Srbiji danas..* op. cit., s. 125.

¹⁹ Zob., *Ibidem*, s. 125-126.

²⁰ I. Pranjković, *Chorwacki język standardowy i serbski język standardowy*. [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*. Red. E. Jędrzejko. Wyd. UŚ. Katowice 1998, s. 256.

Podstawowa różnica pomiędzy obydwoma standardami jest związana z bazą dialektalną, na której opiera się język chorwacki i serbski. Pierwszy z nich wykorzystał dialekty zachodnio-sztokawskie, natomiast drugi – wschodnio- oraz południowo-sztokawskie. Standardyzacja języka chorwackiego była procesem długotrwałym, zakończonym w wieku XIX, kiedy dopiero rozpoczyna się podobny proces w języku serbskim. (...) *Dla języka chorwackiego więc charakterystyczna jest standardyzacja typu ewolucyjnego, dla serbskiego zaś – rewolucyjnego. Fakt ten musiał wpłynąć na ostateczny rezultat standardyzacji.*²¹ Różnice wynikają także z innej tradycji wyznaniowej i cywilizacyjnej, z odmierności wpływów, którym podlegały oba języki. Stąd m.in. bardzo duże rozbieżności leksykalne pomiędzy obydwoma standardami, które Chorwaci pogłębiają jeszcze bardziej, wracając do starego nazewnictwa, jak również usuwając neologizmy i zapożyczenia zachodnioeuropejskie, dla których starają się znaleźć rodzime odpowiedniki. Odmierności dotyczą także morfologii, słowotwórstwa i semantyki, nie sposób pominąć również prozodii, mimo iż współczesny język chorwacki nie narusza podstawowych norm opartych na zasadach nowosztokawskiej dystrybucji akcentów.

Różnice pomiędzy obydwoma standardami można mnożyć. Przykładami rozbieżności są: sposób tworzenie form plusquamperfectum i futurum I (*bio sam došao* /b[e]i/ jah došao; *doći ću* /radiću, chr. *radit ću*); w futurum I obowiązuje forma infinitivu, zaś w połączeniu z czasownikami modalnymi, zwłaszcza zaprzeczonymi, przekształca się w konstrukcję *da* + praesens (*doći ću, neću doći* ale *neću da dođem*) – Chorwaci preferują konstrukcje z infinitivem; w futurum II, tworzonym od czasowników dokonanych i niedokonanych (*ako budem došao* / *ako budem dolazio*), przytoczona w pierwszym przypadku konstrukcja zostaje często zamieniona warunkowym czasem teraźniejszym (*ako dođem*), druga zaś nie ulega zamianie – norma chorwacka faworyzuje formę warunkową; w formie nom. sg. występuje częsty sufix *-lac*, który w przypadku nomina agentis przekształca się w *-oc* we wszystkich przypadkach sg i pl z wyjątkiem gen. pl (*talaca, tužilaca, gledalaca*) – norma chorwacka daje pierwszeństwo sufixowi *-telj*, np.: *slušatelj, gledatelj, čitatelj* itp.; w przypadku rzeczowników r. żeńskiego zakończonych sufixem *-ost*, obowiązuje synkretyzm form w następujących przypadkach: gen. dat., voc., i loc., podczas gdy norma chorwacka uwzględnia dodatkowo wo formę instr.; w przypadku liczebników zbiorowych dialekt nowosztokawski przewiduje sufix *-oro*, ale dopuszcza także *-ero*, co jest normą języka chorwackiego itd.

Wiele rozbieżności wynika z celowego różnicowania form pomiędzy językami, zamierzonej archaizacji oraz neologizacji standardu chorwackiego. Przykładem powrotu do zarzuconych form gramatycznych jest propozycja Radoslava Katičića, by pamiętać o starych, zróżnicowanych formach celownika, narzędnika i miejscownika liczby mnogiej i traktować je jako rezerwę stylistyczną w odróżnieniu od ujednoliconych form deklinacyjnych propagowanych w dialektach nowosztokawskich.²²

Do końca nie została unormowana pisownia chorwacka, która nie spełnia w zupełności wymogów ani pisowni fonetycznej, ani też opartej na zasadach morfonologicznych. Obowiązują zasady pisowni z 1971 r. oraz alfabet łaciński. W 1991 r. ukazał się nowy *Rječnik hrvatskog jezika*, zaś w 1992 r. *Rječnik razlika između hrvatskog i srpskog jezika*, napisany przez V. Brodnjaka. Pojawiają się nowe opracowania doskonalące normę standardowego języka chorwackiego, m. in.: *Hrvatska gramatika* autorstwa E. Barić oraz *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti* opracowany przez M. Samardžiję i A. Selaka.

Równocześnie obserwuje się polaryzację dwóch koncepcji, z których jedna forsuje puryzm językowy, dążąc do szybkiego wyeliminowania wszystkiego, co przypominałoby o dawnej

²¹ Loco cit.

²² R. Katičić, *Načela standardnosti hrvatskoga jezika*. [w:] Jezik, 43, Zagreb 1996.

wspólnocie językowej z Serbami, druga zaś nawiązuje do tradycji dialektów czakawskich i kajkawskich, co jednak nie napotyka szczególnego entuzjazmu wśród samych Chorwatów. *Sztuczne stwarzanie odmienności oznaczałoby też zmianę bazy językowej (...), a to nie tylko byłoby irracjonalne i – uwzględniając współczesny rozwój cywilizacyjny – zupełnie niespotykane, ale także praktycznie niemożliwe.*²³

6. 4. Bośniacki standard językowy

*Bosanski jezik je danas savremena i zakonom utvrđena standardnojezička činjenica (...). To je kuježevni i standardni jezik Bošnjaka i svih drugih Bosanaca koji ga svojim prihvataju. Bosanski jezik nije ništa drugo do raniji bosanskohercegovački standardnojezički izraz uzdignut na nivo standardnog jezika.*²⁴ Specyfika Bośni i Hercegowiny polegała zawsze na wielonarodowości jej mieszkańców, z których każda do ogólnej warstwy kulturowej wносиła własne elementy – wyznanie, tradycję oraz związany z nimi język. Tą drogą, poprzez lata koegzystencji, narodowości zamieszkujące BiH stworzyły specyficzny *standardnojezički izraz*, który nie nosił cech zabarwienia narodowościowego.

Obecnie ciągle trwają dyskusje na samą nazwę języka. Po raz pierwszy określenie *jezyk bośniacki* zostało odnotowane w dziele Konstantego Filozofa *Skazanie izjavlenno o pismenech*, powstałym w latach 1423 – 1426 w klasztorze Manasija we wschodniej Serbii.²⁵ Nazwa *bosanski jezik* przewija się poprzez wieki wielokrotnie,²⁶ by wreszcie w ramach prowadzonej przez Austro-Węgry polityki narodowościowej uzyskać z dniem 1 stycznia 1879 r. decyzją tymczasowych władz sądowych dla Bośni i Hercegowiny, status języka bośniackiego, a 23 stycznia tegoż roku, podczas posiedzenia Komisji Bośniackiej język uzyskuje oficjalną nazwę *bosanski zemaljski jezik*. Dopiero w 1907 r. dotychczasowa nazwa została decyzją Rządu Krajowego zastąpiona przez język serbsko-chorwacki.

Nazwa języka przetrwała, głównie dzięki (...) *bośniackim muzułmanom, którzy stworzyli na terenie Turcji słowiańskie enklawy językowe na przełomie XIX i XX wieku. Ludność tych enklaw nazywa swój język bośniackim, używając przy tym dwóch nazw: „bosanski” i „bošnjacki”.*²⁷

Sprawa nazwy języka stała się ponownie aktualna z chwilą ogłoszenia niepodległości państwa, kiedy to równoprawność uzyskały trzy zamieszkujące je narody, jak również języki, którymi się one posługują. Nie rozwiązało to jednak sporów dotyczących przymiotnika *bosanski*, czy *bošnjacki*. *Bošnjaci*, nawiązując do historycznej przeszłości, skłonni są nazywać swój język *bosanskim (...)*²⁸ Nazwy tej nie uznają ościennie państwa, podając czysto lingwistyczne powody dla braku uzasadnienia określenia *bosanski*, gdyż przymiotnik ten nie może być utworzony od etnonimu *Bošnjaci*.²⁹

Język bośniacki zawsze wyróżniał się specyficznymi cechami, dzięki którym nazywany był *bosanskohercegovačkim izrazom* i nie utożsamiano go ani z językiem serbskim, ani

²³ I. Pranjković, *Chorwacki jezyk standardowy i serbski jezyk standardowy*: [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*. Wyd. UŚ. Katowice 1998. s. 256

²⁴ N. Valjevac, *Bosanski standardni jezik i njegova prozodijaska norma*. [w:] *Bosanski – Hrvatski – Srpski, Aktualna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s. 303.

²⁵ A. Hofman – Pianka, *Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bośniackiego*, Kraków 2000, s. 41.

²⁶ Zob. Ibidem, s. 41-47.

²⁷ Ibidem, s. 46

²⁸ M. Šipka, op. cit., s. 267.

²⁹ Loco cit.

z chorwackim. Najbardziej charakterystyczną jego cechą stanowi dwoistość i paralelność sformułowań, co w żadnym wypadku nie sprzyja puryzmowi językowemu. Wszelka próba oczyszczenia języka i wprowadzenia wyłącznie jednolitych form doprowadziłaby do całkowitej zmiany struktury językowej. S. Halilović w drugim wydaniu *Bosanskog jezika* mówi o policentrycznej standardyzacji i o zadaniu rekonstrukcji poprzedniej normy, którą trzeba dostosować do potrzeb Bośniaków, zgodnie z ich językową świadomością.³⁰

Trwają prace nad skodyfikowaniem normy języka bośniackiego. Znaczącymi pozycjami w tym zakresie są: *Gramatika bosanskoga jezika* H. Vajzovicia i H. Zvrka (1994 r.), *Gramatika bosanskoga jezika* Dž. Jahicia, S. Halilovicia i I. Palicia (1996 r., 2000 r.), *Pravopis bosanskoga jezika* S. Halilovicia (1996 r.).

Zwolennicy odrębnego bośniackiego standardu językowego dowodzą jego długiej tradycji³¹, sięgającej XVI w., a w literaturze bośniackiej upatrują podstaw standardyzacji współczesnego języka bośniackiego. W opracowaniach normatywnych, kładzie się nacisk głównie na struktury językowe przeniesione z języka potocznego Muzułmanów. Powszechne jest używanie turcyzmów, a także wyrazów pochodzenia arabskiego, jak również fonemów *h* (*kahva*, *mehko*, *polahko*) i *f*, które pojawiły się w języku wraz ze słownictwem orientalnym (*fes*, *sofra*). Występują one również nagminnie w antroponimach tegoż kręgu kulturowego (*Hašim*, *Mustafa*, *Hasan*). Pojawiła się tendencja zapisywania nazw świąt arabskich utrwalonych od dawna w leksyce bośniackiej w wersji oryginalnej, tzn. z zachowaniem geminat, które są obce serbskiemu i chorwackiemu systemowi fonetycznemu i ortograficznemu. Zostały zachowane oba alfabety, tzn. cyrylica i łacinka. Preferuje się wymowę ijekawską.

W zakresie morfologii można wymienić kilka cech specyficznych dla niektórych dialektów bośniackich, do których należą: żeńska odmiana rzeczowników r. męskiego (*imena odmila*) typu: *Mijo*, *Pero*; gen. r. żeńskiego typu *noga*, *ruka*; krótkie formy pluralu jednosylabowych rzeczowników r. męskiego, a także częste występowanie form infinitivu pozbawionych sufiksu *-i*.

Wspomniane wyżej opracowania gramatyczne różnią się w pewnych rozwiązaniach normatywnych. Dotyczy to m. in. zagadnienia gen. pl rzeczowników *e-vrste*. Początkowo norma bośniacka akceptowała szeroko rozpowszechniony sufiks *-i*, nawet w przypadkach, kiedy rdzeń kończył się grupą spółgłoskową *-st*, *-zd*, *-žd*, np.: *sjenki*, *varki*, *krinki*, *motki*, *družbi*, zaś w GBJ (*Gramatika bosanskog jezika*) z 2000 r. czytamy, iż: *Imenice čija se osnova završava suglasničkim skupinama st, zd, št, šć, šč, žd – a koje se nikad ne rastavljaju imaju nastavak -a. (...) Nastavak -i dolazi samo kad se suglasnička skupina ne rastavlja (često naporedo sa -a)*.³²

Kolejnym zagadnieniem wymagającym dopracowania normy jest kwestia orzeczenia imiennego, w którym łącznik ma formę praesens, zaś orzecznik występuje w formie nom. GBJ z 1994 r. nie wspomina o możliwości użycia również form instr., o którym późniejsze wydanie mówi, iż ten przypadek w sytuacji czasu teraźniejszego i przyszłego jest wyraźnie nacechowany stylistycznie, podczas gdy w czasie przeszłym jest zjawiskiem normalnym, np.: *U to doba bjeh junakom*.³³

W przypadku orzeczenia imiennego, w którym funkcję łącznika pełnią czasowniki niepełnego znaczenia typu: *izvati*, *izabrali*, *proglasiti* itp., rzeczownik w funkcji orzecznika może stać obok nom. także w instr. lub też w acc. w połączeniu z przyimkiem *za*. Wydanie GBJ z 2000 r. ogranicza możliwość połączeń przypadkowych do instr. Natomiast konstrukcję typu acc. + *za* ogranicza wyłącznie do niektórych z wymienionych czasowników.

³⁰ Ibidem, s. 147-148.

³¹ Por. A. Hofman – Pianka, *Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bośniackiego*, Kraków 2000.

³² Cyt za: W. Lehfeldt, op. cit, s. 149.

³³ Por., Loco cit.

Brak precyzyjności normy zaznacza się także w zakresie zdań orzekających lub podrzędnie złożonych celowych, w których orzeczenie czasownikowe w formie praesens jest wprowadzone za pomocą spójnika *da*. Jako uzupełnienie czasowników o niepełnym znaczeniu może być przekształcone w infinitiv, natomiast późniejsza gramatyka skłania się ku zastosowaniu wyłącznie infinitivu jako konstrukcji reprezentatywnej dla standardu języka bośniackiego.³⁴

Prozodię języka bośniackiego cechuje zgodność z ogólnie przyjętymi normami obowiązującymi w byłym języku serbsko-chorwackim, zaś najistotniejszy jest jej brak nacechowania narodowościowego. Natomiast jest ściśle związana z podziałem terytorialnym kraju. Mimo to zaznaczają się pewne tendencje, które nie mają jeszcze charakteru normy i są traktowane wyłącznie jako prozodyczne nacechowanie stylistyczne. Zauważalne jest zastępowanie starych akcentów dat., instr. i loc. pl, np.: *gradōvima, sinōvima* itp. nowym analogo wym akcentem inicjalnym: *grāđovima, si'novima*, itp. Obserwuje się także zjawisko zastępowania jednych akcentów drugimi, bądź też ekspansji niektórych z nich. Dotyczy to zwłaszcza akcentów krótkich, pośród których dominuje akcent *kratkonzlaŋni*, który często zastępuje *kratkosilaŋni*, np.: *kič'a, māma* itp. zastąpione przez *kič'a, māma* itp. W języku bośniackim mamy do czynienia także z przykładami prawdziwej anarchii prozodycznej, czego dowodem są akcenty opadające na sylabach wewnętrznych, np.: *biohēmija, televi-zija* itp.; *asistēnt, diver-zant, referēnt* itp.

Obok wymienionych tendencji należy wymienić również występowanie dubletów akcentowych, np.: *sredina / srēdina, ekōnomski / ēkonomski* itp. Równocześnie należy pamiętać o tym, iż w niektórych przypadkach dublety nie stanowią semantycznych synonimów, jak np. w przypadku rzeczownika *sredina*. *Sredina* oznacza przestrzeń, otoczenie - *životnā sredina*, zaś *srēdina* oznacza środek, centrum czegoś.³⁵

Współczesny standard języka bośniackiego ciągle jeszcze znajduje się we wstępnej fazie kodyfikacji. Można się jednak spodziewać, iż sytuacja polityczna i społeczna będzie nadal sprzyjała wzrostowi poczucia niezależności i świadomości narodowej Bośniaków, co będzie sprzyjało pracom nad narodową normą językową.

6.5. Język czarnogórski

Obecnie o prawo do narodowego języka stara się część Czarnogórców w Republice Bośni i Czarnogóry. Język, którym się posługują, nie ma jeszcze statusu języka oficjalnego i jest przez nich określany mianem *crnogorski* lub *naški*. Również ten język był uważany za wariant języka serbskiego.

Ma on bardzo bogatą tradycję, sięgającą IX w., a jego szczególny rozwój nastąpił na terenach Zety, która najdłużej zachowała swoją niezależność w okresie podbojów tureckich. Na uwagę zasługuje zwłaszcza literatura jednego z ośrodków pasa nadmorskiego, ciągnącego się wzdłuż Morza Adriatyckiego – ośrodka kotorskiego, otwartego na wpływy zachodnie oraz znajdującego się w centrum życia politycznego i kulturalnego ówczesnej Serbii Nemanjiciów. Stąd właśnie pochodzi pierwszy humanista *srpskog Pomorja* biskup Darsa - twórca jedynego dzieła o charakterze informacyjno – katalogowym, napisanego w języku łacińskim.³⁶ Znacze nie Kotoru jako ośrodka kulturalnego wzrosło od roku 1420, kiedy miasto znalazło się pod bezpośrednimi rządami Wenecji. Dopiero jednak wiek XVII i XVIII przyniosły ożywiony rozwój literatury³⁷, do czego przyczyniło się powstanie kolejnego centrum kulturowego w Budwie.

³⁴ Por., Ibidem, s. 149-150.

³⁵ Por. Ibidem, s. 310-311.

³⁶ Zob. J. Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Novi Sad 2001, s. 53.

Obok nich znane są inne miejscowości: Ljuta, Perast, Dobrota i Prćanj, w których tworzone i gromadzono utwory literackie pisane w języku ludowym. W XVIII w. takim właśnie językiem pisze władzyka Vasilije Petrović, a także powstają *Poslanice* Petra I Petro vicia. Równocześnie obok dzieł literackich są pisane różnorodne pisma urzędowe i doku menty, które dziś możemy odnaleźć w Dubrowniku, Kotorze, Cetinju i Zadarze.

W przypadku języka czarnogórskiego możemy mówić o nieprzerwanym procesie standardyzacji, w odróżnieniu od języka serbskiego. Tu język cerkiewno-słowiański zaczął wcześniej wychodzić z użycia, by ustąpić miejsca językowi ludowemu.³⁷ Najlepszym tego świadectwem są korespondencja i dzieła władzyki Petra Petrovicia Njegoša, a zwłaszcza jego następcy Petra II.

Mówiąc o języku czarnogórskim, należy podkreślić fakt, iż przez terytorium Czarnogóry przebiegała granica dialektów, z których część zachodnią w ramach dialektu młodszego hercegowińskiego, została przejęta przez Vuka Karadžicia za jedną z podstaw dzisiejszego standardu języka serbskiego, zaś drugą część obejmowało terytorium dialektu starszego zetsko – sjenickiego, co jednak nie stanowiło przeszkody dla przenikania obu typów wymowy i wzajemnego ich uzupełniania. W ten sposób, dzięki reformatorskim poczynaniom Vuka, ówczesny język czarnogórski stał się w naturalny sposób integralną częścią zreformowanego języka serbskiego.

Początkowo działania Vuka zostały przemilczane w Cetinju, nawet przez samego Njegoša. Jednak już wtedy zaczął się ukazywać w Czarnogórze almanach *Grlica*, redagowany przez Dimitrija Milakovicia, w którym wykazał on zainteresowanie propozycją mi Karadžicia przy okazji druku fragmentów dramatu S. M. Sarajlije *Dika Crnogorska*, a o publikowanych tam tekstach można powiedzieć, iż: (...) *u časopisu se poštovao autentičan izraz saradnika, ali je davana prednost Vukovu hercegovačkom narečju, o čemu nam jasno govore urednikove bilješke uz pojedine tekstove, kao, na primjer, uz priloge Petra I i uz deseteračke narodne pjesme, o pojedinim jezičkim osobinama kao malo poznatim i regionalno ograničenim*.³⁹

Kolejnym krokiem na drodze kodyfikacji ówczesnego języka czarnogórskiego było napisanie na zlecenie Njegoša przez Milakovicia w 1836 r. *Srpske gramatike za crnogorsku mladež*. Pozycja ta ma wyjątkowe znaczenie również ze względu na widoczny w niej stosunek zleceńodawcy do reformy Vuka. Została ona opracowana na bazie dialektu wschodnio-hercegowińskiego, nie zapominając jednak o specyfice mowy czarnogórskiej, co zostało ujęte w ramach szczegółowych zasad. Opracowanie to zasługuje na uwagę z wielu względów, m. in. dlatego, że późniejsza norma języka serbskiego przyjęła rozwiązania czarnogórskie – przykładem pierwotne *našijeh, dobrijeh* Vuka, zostało zastąpione formami *naših, dobrih*, podobnie w przypadku grup spółgłoskowych *tj, dj (tjerati, djevojka)*.

W 1863 r. w szkolnictwie podstawowym została oficjalnie przyjęta reforma pisowni, która jednak nie od razu zdecydowała o przyjęciu pisowni fonetycznej, która ciągle jeszcze była łączona z pisownią etymologiczną. Propozycja nowej pisowni spotkała się z dużym oporem, którego ostoją był almanach *Orlić*, będący ostatnią pozycją drukowaną według starych zasad. Przeciwnicy reformy, do których należeli m. in. dostojnik kościelny Nićifor Dučić, redaktor Lazar Tomanović i Duro Špadijer, opierali się mocno zaakceptowaniu nowych zasad. Zwłaszcza ostatni z nich, będący nauczycielem, opublikował w 1900 r. czarnogórskie osobliwości językowe w postaci *Srpske gramatike za III i IV razred osnovne škole*. Dopiero pod koniec XIX w. dochodzi do stabilizacji w zakresie pisowni. Zostaje przyjęta zasada fonetyczna i eliminuje się osobliwości typu fonetyczno - morfologicznego.

³⁷ Zob. Rozdział III - Rozwój języka serbskiego do XIX w. 3.4. Stara literatura sztokawska.

³⁸ Zob. B. Ostojić, *Crnogorski književnojezički izraz u procesu standardizacije Vukova modela književnog jezika i danas*, op. cit., s. 179.

³⁹ Ibidem, s. 184.

Równocześnie druga połowa XIX w. to okres, w którym zwraca się ogromną uwagę na zasób leksykalny języka. Dokonuje się uzupełnienia słownika Vuka z 1852 r. z rozróżnieniem na słownictwo typowo serbskie, jak i to, będące wprawdzie w użyciu, ale nie należące do zasobu słów języka literackiego, oznaczając je jako elementy dialektu.⁴⁰

Kolejnym przedsięwzięciem leksykograficznym było opublikowanie przez Filipa Kovačevića na łamach czasopisma *Nova Zeta Mitološkog rečnika*. Zostało w nim opracowanych wyłącznie 46 haseł od *Aba* do *Ajam*⁴¹ i dotyczyły one niemal w całości mitologii greckiej. Celem tej publikacji było zebranie opinii czytelników na temat sposobu opracowania haseł i metodologii podejścia do niniejszego tematu. Niestety, na tym opracowanie słownika zostało z nieznanых powodów zakończone.

Dowodem troski o ówczesną leksykę serbską było opracowanie przez S. Matavulja wykazu słów, dla których - jego zdaniem - nie było miejsca w standardowym języku serbskim. Równocześnie proponował w ich miejsce powrót do słownictwa rodzimego.

Miniony wiek, dzięki nienotowanemu wcześniej postępowi nauki i techniki, który zaowocował gwałtownymi przemianami we wszystkich dziedzinach życia, wywarł piętno na leksyce wszystkich języków – również czarnogórskiego. Zmian gramatycznych odnotowano nieporównywalnie mniej. Spośród tych, różniących *crnogorski književnojezički izraz* od standardu serbskiego, można wymienić:

- zmniejszenie zastosowania form infinitivu i zastąpienia go supinum;
- rozpowszechnienie użycia form aorystu i imperfectum;
- wyrażanie przyszłości z pomocą form czasu przyszłego czasowników;

Ponadto w standardzie czarnogórskim używa się wymowy ijekawskiej, która się ciągle rozwija i doskonali.⁴²

Najnowsze prace normatywne uwzględniają elementy czarnogórskiej tradycji językowej, włączając formy i struktury przeniesione z języka potocznego oraz dialektów. Uwzględnia się równoległe stosowanie obu alfabetów – cyrylicy i łacinki.⁴³

Starania o uznanie języka czarnogórskiego znajdują mocne oparcie w wielu instytucjach kulturowych, wśród których należy wymienić: Dukljańską Akademię Nauk, PEN-klub, Macierz Czarnogórską oraz Autokefaliczną Czarnogórską Cerkiew. Prace normatywne zmierzające do kodyfikacji języka czarnogórskiego jako odrębnego, samodzielnego standardu językowego, zostały zainicjowane 1 lutego 1995 r. przez prezydium PEN-klubu, przy którym została powołana specjalna komisja zajmująca się tym zagadnieniem. Do tej pory opublikowane pozycje z tego zakresu są opracowane przez V. Nikčevića: *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika*. – 1993 r., monografia *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*. – T. I (*Od artikulacije govora do hiljada tristo šezdesete godine [1360.]*), T. II (*od hiljada tristo šezdesete godine [1360.] do hiljada devetsto devedesete pete godine [1995.]*) – 1997 r., *Crnogorski pravopis* – 1997 r. oraz *Crnogorska gramatika* – 2001 r.

Brak oficjalnego uznania statusu języka czarnogórskiego jako odrębnego standardu językowego, powoduje skomplikowaną sytuację językową na terenie obecnej Czarnogóry. W praktyce pozostają w użyciu oficjalny język serbski i czarnogórski, popierany przez środowiska opozycyjne. Niemniej jednak postęp prac, zarówno kodyfikacyjnych, jak i legislacyjnych, pozwala się spodziewać, iż uznanie go za samodzielny język pozostaje jedynie kwestią czasu.

⁴⁰ Ibidem, s. 188.

⁴¹ Por. Loco cit.

⁴² Por. Ibidem, s. 190.

⁴³ Por. V. Nikčević, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. T. II (od 1360 do 1995 godine)*. Matica crnogorska, Cetinje 1997.

ROZDZIAŁ VII

Współczesny standard języka serbskiego

Opisany standard jest wynikiem złożonego rozwoju języka Serbów w aspekcie skomplikowanych ich procesów historycznych, kulturowych i językowych.

Charakteryzuje się on:

7.1. w zakresie ortografii i ortofonii

Proces kształtowania się serbskiej normy ortograficznej jest naturalnym ciągiem rozwoju języka od czasów wspólnoty serbsko – chorwackiej. Przebiegał w sposób charakterystyczny dla obu języków. Unormowanie sytuacji przyniosło podpisanie *Novosadskog dogovora* i wydanie w 1960 r. równoczesnym staraniem *Matice srpske* i *Matice hrvatske* ujednoliconych zasad pisowni, obowiązujących na terytorium czterech republik posługujących się tym językiem. M. Pešikan recenzując nowy *Pravopis* podkreślił, iż oznaczał on profesjonalny krok naprzód w opracowaniu materiału ortograficznego oraz częściowo zlikwidował niedostatki dotychczasowych opracowań.¹

Wkrótce jednak okazało się, że strona chorwacka nie jest zainteresowana kontynuowaniem prac normatywnych nad wspólnym językiem serbsko - chorwackim, a jej działania były ukierunkowane wyłącznie ku wyodrębnieniu oddzielnego języka chorwackiego. Stąd przerwanie prac nad wydanymi już zasadami pisowni, które nie były uaktualniane zgodnie z rodzącymi się potrzebami językowymi, a kolejne ich edycje ukazywały się wyłącznie w wydaniach fototypicznych. W rezultacie doprowadziło to do sytuacji, w której stała się koniecznością korekta już istniejącej normy ortograficznej, dostosowana do aktualnej sytuacji językowej. W latach 70 - tych w Bośni i Hercegowinie rozpoczęły się prace wstępne nad opracowaniem poszczególnych zagadnień dotyczących pisowni, a ich celem była innowacja już istniejącej normy. Uczestniczyli w nich również przedstawiciele strony chorwackiej, niemniej jednak nie zaowocowały one konkretnymi zmianami, ani ich publikacjami ze względu na stanowisko językoznawców chorwackich.

W zaistniałej sytuacji starania nad zmodyfikowaniem pisowni zostały podjęte przez stronę serbską w 30. rocznicę Umowy novosadskiej, kiedy przedstawiciele Macierzy serbskiej stwierdzili absolutną konieczność podjęcia pilnych prac normatywnych nad obowiązującym do tej pory od roku 1960 *Pravopisem*. Zostały one podjęte trzy lata później, kiedy w 1987 r. lingwiści z ośrodków w Belgradzie, Nowym Sadzie, Nikšiću i Sarajewie (P. Ivić, J. Jerković, J. Kašić, B. Ostojić, A. Peco, M. Pešikan, M. Pižurica, Ž. Stanojčić, J. Baotić, M. Karadža - Garić, M. Šipka) opracowali poprawki i innowacje dotychczasowych zasad pisowni, opublikowane przez *Matice*

---

¹ Zob. M. Pešikan. *Pravopisna norma*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*. Opole 1996, s. 173 - 174.

srpską w 1989 r. jako *Prilozi Pravopisu*. Podjęte starania były kontynuowane przez tzw. *Međuakademijski odbor za ortografiju i ortoepiju* (MO, 1989-1990), który stanowili również lingwiści chorwaccy. Celem grupy było wszechstronne rozpatrzenie spornych kwestii językowych. Niestety, wydarzenia polityczne wyprzedziły publikację efektów działań naukowców, którzy stanęli wobec faktu rozpadu nie tylko politycznego dotychczasowego państwa, ale również wyodrębnienia się dwóch oddzielnych standardów językowych - serbskiego i chorwackiego.

W nowych realiach grupa trzech językoznawców (M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižurica), biorąc pod uwagę dotychczasowe wyniki badań i poczynione ustalenia, ukończyła podjęte wcześniej prace, co zaowocowało wydaniem w 1993 r. przez *Maticę srpską Pravopisa srpskoga jezika* oraz jego wersji szkolnej (*Matica srpska i Zavod za učebenike i nastavna sredstva*, 1995).²

W języku serbskim istnieje jednak równolegle drugi *Pravopis*, opracowany przez grupę pięciu językoznawców uniwersytetów w Belgradzie i Nikšiću (P. Simić, Ž. Stanojčić, B. Ostojić, B. Ćorić, M. Kovačević), wydany w 1993 r., negujący ustalenia normy opracowanej we wcześniej wspomnianej publikacji.

We współczesnym standardzie serbskim możemy wyróżnić kilka obowiązujących kierunków oraz wyraźnie zaznaczonych tendencji rozwojowych. Dotyczy to również zasad pisowni. M. Pešikan jako jedną z najważniejszych wysuwa ciągłość rozwoju języka literackiego oraz kontynuację norm pisowni serbskiej, opublikowanych w 1960 r.³

We współczesnym języku serbskim obowiązują dwa alfabety - cyrylica i alfabet łaciński, przy czym pierwszy z nich zajmuje pozycję prymarną i jest otoczony szczególną troską wobec już wcześniej zaznaczonej ekspansji łacinki, co miało związek zwłaszcza z postępującym końcem ubiegłego wieku procesem komputeryzacji.

Swoją ostateczną formę serbska cyrylica otrzymała dzięki reformie Vuka St. Karadžicia początkiem XIX w. (*Srpski rječnik*, 1818). Alfabet stanowi 30 liter, którym odpowiada tyleż głosek, dzięki czemu była możliwa realizacja reformatorskiej koncepcji Vuka. Spośród nich tylko sześć jest typowych dla cyrylicy serbskiej. Są nimi: *j, lj, nj, ć, đ, dž*. Pozostałe litery pochodzą ze starego piśmiennictwa serbskiego. Litery alfabetu cyrylicy mają swoje odpowiedniki łacińskie, przy czym należy zwrócić uwagę na pisownię litery *đ*, której nie można zapisywać jako *dj*, gdyż nie jest to zgodne z obowiązującą normą ortograficzną.

Język serbski uwzględnia dwa równoległe typy wymowy - ekawską i ijekawską, zależnie od realizacji prasłowiańskiej samogłoski *ě. Podstawowy schemat jej zamiany podaje *Pravopis* i wygląda on następująco:

<i>Neutralizovano</i>	<i>dugo</i>	<i>kratko (i produž.)</i>	<i>suženo</i>
<i>e - e (i - i)</i>	<i>e - ije</i>	<i>e - je (e - je)</i>	<i>e - i</i>
<i>mrěža (starěji)</i>	<i>brěg</i>	<i>věra (věmo)</i>	<i>grějati</i> ⁴

M. Pešikan w komentarzu do tego zagadnienia stwierdza, iż nie ma uzasadnienia do rezygnacji z norm opublikowanych w 1960 r., dotyczących wymowy ijekawskiej, ale dokonując koniecznych poprawek normatywnych, należy ją przybliżyć środowiskom wschodnio-szokawskim.⁵

We współczesnym języku serbskim obserwuje się zmniejszanie liczby ijekawskich dubletów. Nowy *Pravopis* podaje ich przykłady. I tak w wersji wschodniej występują: *zalive, proliv*,

² Skrótów występujących w tekście: P – *Pravopis* wydany w 1960 r.; PP – *Prilozi Pravopisu* opublikowane w 1989 r.; MO – *Međuakademijski odbor za ortografiju i ortoepiju* działający w okresie 1989–1990; PSJ – *Pravopis srpskoga jezika* wydany w 1993 r.

³ Zob. *Ibidem*, s. 175.

⁴ M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižurica, op. cit., s. 128.

⁵ Zob. Op.cit., s. 176.

preliv, uticaj, prepis, sjedjeti, mrzjeti, podczas gdy w zachodniej pojawiają się: *zaljev, proljev, preljev, utjecaj, prijepis, sjediti, mrziti*. Mimo iż wyrazy drugiej grupy uważane są za typowe dla chorwackiej standardyzacji, to ich wybór pozostawiony został decyzji i wyczuciu językowemu autora, z zaznaczeniem, iż *zalive, zalivati* nie są ikawizmami, zaś *prelom, prenos* nie stanowią ekawizmów, natomiast są one efektem konkretnego rozwoju systemu językowego.

Do problematycznych przykładów należy również tworzenie iteratywów od czasowników dokonanych, które obok sufiksów *-avati, -ivati* oraz specyficznego typu *dovesti : dovoditi* tworzą czasowniki niedokonane także dzięki sufiksowi *-ati*, pojawia się również wydłużenie i przegłos samogłoski tematu, jak również zmiana miejsca i rodzaju akcentu. I tak: samogłoska tematu -e- niekiedy przechodzi w -i- (*zàplitati, izricati*, czasami zaś w *iat* (ek. *légati, prelétati*, ij. *lijègati, prelìjètati*). Niektóre czasowniki pozostają niezmiennione (ek. i ij. *zàpletati, mètati*). Jeśli zaś *iat* występował w czasowniku podsta wowym, wówczas pozostaje niezmiennym w czasowniku niedokonanym, przy zmienionym, bądź też nie, akcencie i jego długości (ij. *prèšjeći : presijècati*, ek. *prèseći : presècati*; ek. i ij. *srèsti : srètati*).

Nowa ortografia zwraca uwagę na grupę czasowników z *ije*, które nie zostały ujęte w *Pravopisie* z 1960 r. Są to: *zamjérati (zamijèrati), zasjédati (zasijèdati)* obok *zàsedati, namjèštati (namijèštati)* obok *nàmještati*. Dotyczy to również połączeń z innymi prefiksami. Podkreśla się zgodność zamiany *ije* z systemem, przy jednoczesnym dawaniu pierwszeństwa *je*.

Czasowniki *zàpletati i zàplitati (zaplijètati)* zostały ujęte w *Pravopisie* z 1960 r., gdyż w *Srpskom rječniku* Vuka występują tylko *zàpletati, ipletati* dla wariantu ekawskiego i ijekawskiego, podczas gdy późniejsze zasady włączyły również popularny typ z sufiksem -plitati (również dla obu wariantów). Natomiast typ -plijetati nie jest uznawany za poprawny, aczkolwiek słotwórczo logiczny.

Kolejnym przykładem dążenia do ujednolicenia iteratywów są czasowniki typu *prèticati (pretijècati, chs. prètjecati)*. Jest to rezultat tego samego zjawiska, jak w przypadku typów *preticati, pretjecati, uticaj : utjecaj*. Autorzy *Pravopisu* podkreślają, iż nie należy hamować tego typu naturalnych dążeń normatywnych języka, w związku z czym typ *pretijecati* jest dopuszczony jako poprawny, obok wariantu neutralnego *preticati* i pozostaje w użyciu zwłaszcza we wschodniej części obszaru ijekawskiego, co zostało potwierdzone w utworach Njegoša.⁶ Obecnie czasownik *utiječe* spotykamy z pewnym ograniczeniem znaczeniowym, por. np.: „*kad zlo krene, niko mu ne utiječe*”, gdzie czasownik uzyskał zupełnie inne znaczenie - pochodzi od *uteći*, a nie *vršiti uticaj*.

Zreformowany *Pravopis* szczegółowo omawia realizację w poszczególnych częściach kraju zasadę realizacji w wymowie ijekawskiej dawnego krótkiego *ě w -je, a długiego w -ije, w której panuje stosunkowo duża swoboda i dopuszczone są formy używane zwyczajowo na danym terenie. Częstokroć w wymowie ijekawskiej usłyszymy, *vredjeti - vredim* (utworzone według *zavredživati, privredživati*) i *upotrebiti - upotrebim* (według *upotrebljavati, upotreba*). We współczesnym języku serbskim zaznacza się bardzo duża produktywność długiego przedrostka *pre-*, który występuje w miejsce *prije-*, np.: *prèkid* (według *prekinuti, prekidati*). Podobnie w przypadku prefiksu *pred-*: *prédmet*. Obecnie w języku obserwujemy dwie tendencje, a mianowicie część wyrazów jest tworzona według nowych modeli słotwórczych (*prevoz, predlog*), część zaś według starych wzorców (*prijevoz, prijedlog*). *Pravopis srpskog jezika* (PSJ) wprowadza następujące ograniczenie: *Sve glagolske imenice koje održavaju smisaonu vezu s glagolom i motivisanost njihovim značenjem imaju prefiks u ijekavici u obliku „pre-”, nekad kao dubletni a nekad kao*

⁶ Por., Ibidem, s. 131.

*jedini. Ovo se odnosi i na neke imenice za koje u P (Pravopisu 1960) nije dat ij. lik sa „pre-“ ili je dat s nekim ogradaćama: prevez (npr. preko očiju), prevjes (što se prevesi), pregon (stoke).⁷ Jednakże w części wschodniej obszaru ijekawskiego często występują dublety: *pregor* i *prijegor*, *prekor* i *prijekor*.*

Przedrostek *prije-* w wymowie ijekawskiej mają wyrazy, które powstały wskutek zatarcia związku z czasownikiem podstawowym, a tym samym często uzyskiwały specyficzne znaczenie, np.: *prijeklad* (palenisko), *prijevor* (zawora do zamykania drzwi), *prijesjek* (skrzynia na zboże), *prijemet* (rodzaj wina), *prijepek* (rodzaj wódki).

Wątpliwości pojawiają się również w przypadku omawianych prefiksów, ale w innych typach i kategoriach leksykalnych, por. np.: *prevara* (*prijevera*); *predsjednik*, *predstojnik*; *prednost*, *prednosni*; *preći* - *predem* (*prijeći* - *prijedem*); *prelazi* (*prijelazi*), *neprelazi*, *prestupna* (*prijestupna*) *godina*; *presto*, *prestolje*, *prestonica* i *prijesto*, *prijestolje*, *prijestonica* (ale tylko *prestonasljednik*, *prestolodržac*, z uwagi na to, że *pre-* jest tu sylabą krótką). Podane przykłady stanowią spore uzupełnienie leksyki ujętej w *Pravopisie* z 1960 r., który ograniczał się do przykładów: *prijestupna godina* i *prijesto(l)* jako niezgodnych z przyjętą normą językową.⁸

Odstępstwa występują w wyrazach jednosylabowych, gdzie zgodnie z obowiązującą regułą *ě powinno zamieniać się w *i* przed samogłoską *o*. Pojawiają się tu liczne dublety: *sio* i *sjeo*, *dio* i *djeo*, *srio* i *sreo*, *vrio* i *vreo*, a także w czasownikach złożonych: *posjesti*, *provreti*, *sazreti* oraz w formach przymiotnikowych: *vreo*, *zreo*. Szerzące się formy z użyciem *e* występują głównie w wyrazach krótkich, jednosylabowych, ale tendencja ta nie objęła wszystkich form i w wymowie ijekawskiej występują jako jedyne: *htio*, *smio*, *mlio*, *uspio*, *dospio*.

Podobnie zjawisko obserwujemy w przymiotnikach oraz rzeczownikach z jednosylabową podstawą słowotwórczą zakończoną na *l'o*. W wymowie ekawskiej występuje: *beo*, *ceo*, *smeo*, *razdeo*, *udeo*; ale także *predeo* i *predel*, *odeo* i *odel*. We wschodniej wymowie ijekawskiej pojawiają się: *bijel* (*bio*), *cio* (*cijel*), *razdio* (*razdjel*) itp. Wschód zaś (Czarnogóra) preferuje formy neutralne: *cio* - *ceo*, *smio* - *smeo*, *dio* - *deo*, *udio* - *udeo*, *razdio* - *razdeo*. PSJ zwraca również uwagę na rzeczownik *pogorjelac* i jego podwójne formy w wymowie ijekawskiej (gen. *pogorjelca* / *pogorioca*). Dodaje także rzeczownik *letilica*, którego forma jest wyrazem produktywności sufiksu *-ilica*, a nie wpływem wymowy czy to ekawskiej, czy ijekawskiej.

Różnice pomiędzy obydwojema *Pravopisami* dotyczą również derywatów wyrazów, w których występowało długie *ě, w których doszło do skracania w zależności od pozycji i funkcji, stąd pojawiające się dublety, powstałe na skutek długiej i krótkiej zamiany *ě. Przykładami mogą być: *svjetloplav*; (*svijetloplav*), *bljedožit* (*blijedožit*); *posljeratni* i *poslijeratni*, *posljepodnevi* i *poslijepodnevi*, *prepodnevni* i *prijepodnevi*. Poprzedni *Pravopis* ujmował tylko drugą formę, zaś nowy jako prawidłowy podaje dublet *prevremen* i *prijevremen*, co do tej pory uchodziło za błędne.

W języku serbskim, zgodnie z obowiązującym schematem zamiany starego *ě (tzw. przedłużonego) w *je*, występują sporadycznie, przede wszystkim w sylabach krótkich, kiedy pojawia się w nich dodatkowe wydłużenie, co jest związane ze specyficznymi warunkami, m. in. położeniem przed sonantem wymuszającym wydłużenie sylaby, po którym występuje spółgłoska, np.: *sjenka*, *koljence*, *vidjevši*. Zauważa się także tendencję do rozszerzania tego modelu również na formy, w których po sonancie nie następowała samogłoska, a wydłużenie występowało na zasadzie analogii z innymi formami, np. *vīdjēv* (zgodnie z *vīdjēvši*), *vōdomjēr*, *vjēram*, *nēmjēram*. Zjawisko to jest szczególnie rozpowszechnione wśród rzeczowników z sufiksem *-ac*, np.: *zemljodjēlac*.

⁷ Ibidem, s. 132.

⁸ Por. Ibidem, s. 133.

zemljomjérac, *novovjérac* itp. PSJ dopuszcza również formę - *pijèvac*, tak więc obok *psalmopjèvac*, *himmopjèvac* występuje *psalmopijèvac*. Z dużym prawdopodobieństwem możemy stwierdzić, iż pod wpływem niniejszych rzeczowników w czamogórskiej wymowie ijekawskiej pojawiają się nietypowe formy typu: *Nijèmac*, *Nijemci*, bardziej popularna aniżeli *Njemac*, *Njemci*.

Omawiając dalsze odstępstwa od schematu zamiany krótkiego i długiego *ě, nowy *Pravopis* uzupełnia pewne przykłady podane w starych zasadach ortograficznych. Dotyczy to sytuacji, w których ijekawska zamiana *ě w oczywisty sposób zależy od długości sylaby. Zmianie długości sylaby w określonych formach gramatycznych towarzyszy dostosowana zamiana *ě, por.: *cvijet* - *cvjetovi*, *brijeg* - *bregovi*, *trijezan* - *trzniji* itp. Natomiast dublety akcentowe przekształcają się w dublety form gramatycznych, np.: *vijek* - *vijekovi* i *vjekovi*. Dotyczy to również innych rzeczowników, w których występuje w l. mn. krótki akcent. Są to np.: *dijelovi* i *djelovi*, *brijestovi* i *brestovi*, *drijenovi* i *drenovi*. Zjawisko skracania sylaby, w której występuje *ě, pojawia się również w gen. l. mn. przed tzw. ruchomym *a*. Obok dotychczas podawanych tu przykładów: *kòlijevākā* (*kòljevākā*), *ljesākā* (*ljesākā*) i *lijèškī*, *prìpovijedākā* (*prìpovjedākā*), pojawiły się także: *kòlijevkī*, *lijèškī* i *prìpovijetkī*. Do istniejącego typu akcentowego w czasowniku *bèsneti*, *bèsnīm* - ij. *bjèsneti*, *bjèsnīm*, dodano wariant *bésneti*, *bésnīm* - ij. *bijèsneti*, *bijèsnīm*.

Zmiany nastąpiły również w przypadku zasady, w której krótkie *ě w wymowie ijekawskiej zamienia się w *e* po grupie spółgłoskowej zakończonej spółgłoską *r*. Obok form typu: *protivječiti*, *protivječnost*, *račrejšavati*, *račrešenje*, *odrejšivati*, *odrešenje*, *odrešit*, spotkać można dublety typu: *ògrev* i *ògrjev*, *ogrevni* i *ogrjevni*.

Nowy PSJ sugeruje, by podane w dotychczasowych zasadach przykłady uznać za dublety, tzn. uznać za całkowicie równoprawne te przypadki, w których konsekwentnie zostało przeprowadzone uproszczenie grup spółgłoskowych trudnych do wymówienia, typu: *zrij*, *drij* itp.: *račrešiv*, *račrešenje* według *račriješiti* (jak w przypadku *okrepljiv*, *okrepljenje* i *okrijepiti*), *račređivač*, *račrijediti* (jak w przypadku *istreblijivac*, *istrijebiti*) itp. W przypadku rzeczownika *ògrev* pojawiają się dublety akcentowe. Miejsce akcentu występuje jak w przypadku rzeczowników *òbjed*, *pòsred*, ale i tutaj możemy napotkać zupełnie inny sposób akcentowania według typów: *òprèz*, *òtròv*, *kòrijen*. Stąd powstać *ògrjev*.

Rozdział *Pravopisa srpskog jezika* poświęcony wymowie ekawskiej i ijekawskiej zamyka wyszczególnienie pojedynczych wyrazów, w stosunku do których autorzy stwierdzają, iż: (...) *treba popraviti ijekavsku normu P (pravopisa) ili precizirati odnos ij. i ek. oblika i preporučiti upotrebne obrasce*.⁹ Należą do nich: ek. *dejsvo*, *dejstovati*, ij. *dejsťovati* (*djejsťovati*): ek. *otmen* i ij. *otmjén*. Stary *Pravopis* podawał tylko *djej-*, *otmjén*. Równocześnie podkreśla się, iż w codziennym języku znacznie częściej używa się form *dejsťovati*, *dejsťvo* i *otmen*. Autorzy *Pravopisa srpskog jezika* (PSJ) uzasadniają następująco: *Ovo su reči preuzete iz tradicionalnog nasleda (slavenizmi), koje se ne moraju dosledno prilagođavati našem autentičnom glasovnom sistemu. Ni varijanta „djejsťvo” nije u pravom smislu prilagođena ij. sistemu, jer se u njemu kratko „jat” ispred „j” dosledno zamenjuje sa „i” („sijati”, a ne „sjejati”). U obliku „otm(j)én” zatrla se smislaona veza sa osnovom „mijen/mjen”, te nema smetnje za varijantu „otmen”*.¹⁰

Ek. *nemišti*, ij. *nemišti* (*njemišti*) – w *Pravopisie* z 1960 r. występowała tylko forma *njemišti*, zgodnie z budową słowotwórczą tego wyrazu - podstawa słów, jak w *nijem* + sufiks - *ušti*. Obecnie częstsza forma *nemišti* tworzona na wzór przymiotników: *nesnivasao*, *neslovesan*.

Ek. *mezimac*, ij. *mezimac* i *mjezimac(-ica)*. Pierwotnie P podawał jedynie formy *mjezimac*, *mjezimica*. Jednakże obecna norma wymaga również uznania za poprawne formy ekawskie.

⁹ Ibidem, s. 136.

¹⁰ Op. cit., s. 136.

Ek. *istovetan*, ij. *istovetan* i *istovjetan* - w P tylko forma *istovetan* z uwagi na to, iż występujące w tym wyrazie *jat* nie jest pierwotnym, ale forma ekawska jest znacznie bardziej rozpowszechniona.

Ij. *mjed*, ek. *med* i *mjed* (dotyczy to również innych ikawizmów w wymowie ekawskiej). Spotyka się tu również formę *mjeden*. Podobnie do wersji ekawskiej języka serbskiego wszedł ikawizm *zadevica*, forma częstsza aniżeli *zadevica*, bądź *zadjevica*. PSJ zaleca stosowanie wyrazu *uljez*, gdyż dotychczasowe ek. *ulez* proponowane w starym *Pravopisie*, brzmi dosyć niezwykle, podobnie wyraz *priljezan*, w miejsce *priležan*. Zaleca się również w wersji ekawskiej używanie ikawizmów *paljetkovati*, *paljetkovanje*, gdyż w tych przypadkach zatarła się więź pomiędzy *leto* - *ljeto*.

PSJ uwzględnia w wymowie ekawskiej i ijekawskiej wyrazy: *prvenstvo*, *prvenstven*, *prvenac*; ij. *privijenac*. Formy te mają związek z rozwojem starego formantu - *en-*, który był systematycznie zamieniany przez *en*, np.: *gvozdEN*, *vodENica*. P uwzględniał wyrazy: *prvenstvo*, *privijenac*. Jednakże nowy *Pravopis* zwraca uwagę na słowa pochodzące z języka ludowego, dotyczące obyczajów, tudzież oznaczające różnorodne wyroby: *privijenac* wśród swatów, jak również *privijenac* jako pierwsza rakija z kadzi. Do podobnych archaizmów należą wyrazy: *kisjeli* (*kisjelo mlijeko*, *ukisjeliti*) oraz roślina *kisjelaca*.

Kierunek zmian zawartych w PSJ w stosunku do obowiązującego do niedawna P z roku 1960, w tym zakresie jest ostrożny, zgodny z zasadą: (...) *treba istaći da je ijekavizam obradivati po načelu da ne treba revidirati sistemsku normu, a da se u leksičkim pojedinostima koje ne narušavaju bitne sistemske odnose može donekle ići u susret autentičnom ijekavskom jezičkom osećanju, da bi standardni izraz bio što prirodniji*.¹¹

Nowy *Pravopis srpskog jezika* wprowadził liczne poprawki do dotychczas stosowanych zasad przewidzianych *Pravopisem* z 1960 r. Wiele z nich dotyczy pisowni wielkiej litery.

Zmiany zostały wprowadzone w wieloczłonowych nazwach krajów, do których należą nazwy historyczne, jak również w tych nazwach opisowych, których używamy ze względów stylistycznych. Tylko pierwszy wyraz nazwy piszemy wielką literą, np.: *Istočno rimsko (Istočnorimsko) carstvo*, *Mletačka republika*, *Republika svetog I'aha*, *Otomansko carstvo*, *Osmańska imperija*; *Zemlja izlazećeg sunca*, *Zemlja hiljadu (tisuću) jezera*, *Treći rajh*.

Do grupy tej zaliczane są również nazwy miast, wsi oraz transkrybowane wieloczłonowe nazwy geograficzne, które w całości piszemy wielką literą. Nazwy przetłumaczone na język serbski nie zostały objęte tą regułą. Nie należą do niej nazwy własne, z których tylko pierwsze słowo pisze się dużą literą: *Jadransko more*, *Balkansko poluostrvo*, *Dugi otok*, *Goli otok*, *Crnogorsko primorje*, *Crna reka* (rzeki i nazwy krain), *Olviidsko jezero*, *Suecki kanal*, *Beringov morenz*; *Magelanovi oblaci* (nazwy galaktyk), *Veliki medv(j)ed*, *Južna krma* (gwiazdozbiory), *Ml(ij)ezni put*, *Kumova slama*, *Halejeva kometa*; *Matica srpska*, *Ujedinjene nacije*, *Sveto pismo*.

Dwoistość pisowni pojawia się we współczesnej serbskiej ortografii w niektórych nazwach geograficznych posiadających podwójne nazwy – krótszą i dłuższą, w których część nazwy zagubiła swe pierwotne znaczenie i stała się sama rzeczownikiem własnym, np.: *Podgorica* i *Valjevska Podgorica*, *Zagorje* i *Hrvatsko Zagorje*. Nie została unormowana pisownia nazwy *Boka Kotorska* (tak w P), która w szkolnym wydaniu tegoż *Pravopisu* jest odmienna - *Boka kotorska*.

Zmiany objęły również dosyć rozległą kategorię nazw administracyjnych, które z reguły posiadają budowę rzeczownikowo – rzeczownikową (rzeczownik pospolity + nazwa geograficzna) i przymiotnikowo – rzeczownikową (przymiotnik utworzony od nazwy geograficznej

¹¹ Ibidem. s.137.

+ rzeczownik pospolity). Poprawki PSJ objęły drugą grupę omawianych nazw. I tak w nazwach dawnych jednostek administracyjnych stanowiących obecnie nazwy geograficzne piszemy, np.: *Sredska* lub *Sretačka župa*, *Riječka pahija*, *Beogradski pašaluk*, *Zvornički sandžak*, *Valjevska pahija* (historyczne jednostki administracyjne); *Južnomoravski region*, *Niški region* (okręgi administracyjne), *Varšavsko vojvodstvo*, *Katovičko vojvodstvo*, *Moskovska oblast* (historyczne i nowe nazwy jednostek administracyjnych w innych krajach).

Korekta objęła również nazwy wydarzeń historycznych, które według P były pisane małymi literami. W obecnie obowiązującym PSJ nazwy te piszemy wielką literą tylko w przypadku pierwszego wyrazu, pozostałe zaś małymi literami. Obejmują one nazwy wojen, np.: *Balkanski rat*, *Prvi balkanski rat*, *Drugi sv(j)etski rat*, *Sedmogodišnji rat*; nazwy powstań, buntów i rewolucji, np.: *Ilindenski ustanak*, *Prvi srpski ustanak*, *Prvi ustanak*, *Pariska komuna*, ale małą literą piszemy nazwy typu: *ustanak 13. jula*, *ustanak 1804. godine*, czy też nazwy opisowe: *jugoslovenska revolucija*, *kubanska revolucija*, wyjątkowo: *Francuska revolucija*; nazwy bitew ujmujące zwykle nazwę geograficzną, gdzie miało miejsce dane wydarzenie, np.: *Termopile*, *Borodino*, ale *bitka kod Borodina*, *bitka (boj) na Kosovu*. Sytuacja się zmienia, jeśli nazwa geograficzna staje się przymiotnikiem, np.: *Kosovski boj*, *Kosovska bitka*, *Solunski front*, *Sremski front*, *Igmaniski marš*, *Sarajevski atentat*. Zalicza się tu również nazwy, które są opisowymi lub figuratywnymi i zyskały status nazwy własnej, np.: *Vartolomejska (Bartolomejska) noć*, *Dugi marš*, *Seoba naroda*, *Noć dugih noževa*, jak również nazwy zawartych pokojów, paktów i porozumień, np.: *Tilzitski mir*, *Minhenski sporazum*, *Bečki dogovor*, *Novosadski dogovor*.

Często jednak mamy do czynienia z procesem odwrotnym, kiedy nazwy własne stają się pospolitymi. Autorzy PSJ zwracają uwagę na brak szczegółowych opracowań normatywistycznych w tym zakresie i dalszą konieczność opierania się na normie zwyczajowej.¹² PSJ reguluje zwłaszcza tę sytuację, w której rzeczownik własny uzyskuje znaczenie dzierżawcze. Według obowiązujących zasad nie traci on charakteru rzeczownika własnego i piszemy go dużą literą: *Voltin luk*, *Tesline struje*, *Fordovi i Fijatovi automobili*. Dotyczy to także nazw figuratywnych, np.: *Molotovljev koktel*. Częstokroć jednak używamy obu tych nazw: *Fordov automobil* i *ford*, *Burovljeva voda* i *burov*. Nowy *Pravopis* reguluje pisownię w przypadku *Rendgenov aparat* i *rendgen*. W P występowało nazwisko *Rentgen*, ale rzeczownik pospolity *rendgen*, jednakże PSJ uznaje pisownię, w której dochodzi do upodobnienia pod względem dźwięczności. Jeśli jednak zatarło się poczucie dzierżawczości, wtedy używamy: *burova voda*, *bazedova bolest*.

Nieskodyfikowanym do końca zagadnieniem pozostaje z uwagi na różnorodność, a zarazem obszerność tematyki, pisownia nazw seryjnych oraz pojęć abstrakcyjnych. Autorzy wyraźnie podkreślają, iż w tej sytuacji pozostawiają piszącemu możliwość wyboru i (...) *pri ovome treba težiti poštovanju preovlađujućih pravopisnih običaja ako su se stvorili u odgovarajućoj literaturi*.¹³ Podobnie duża swoboda panuje w zakresie stosowania nazw pełnych i skróconych i odpowiadającym im nazwom pospolitym.

Liczne uzupełnienia w pisowni objęły nazwy ciał niebieskich. Stary *Pravopis* formułował jedynie zasadę, iż ich nazwy piszemy wielką literą, zaś same nazwy, jako rzeczowniki zbiorowe, piszemy małą literą. PSJ precyzuje powyższą regułę i otwiera wiele nowych możliwości dotyczących pisowni z malej litery. I tak małą literą piszemy *sunce*, *m(j)esec*, jeśli oznaczają rodzaj ciał niebieskich (*naš mesec*, *Marsovi meseci*, *planetarni sistem sa dva sunca*), jak również dla oznaczenia kształtu i faz np. Księżyca (*mlad m(j)esec (mladać)*, *pun m(j)esec (uštap)*),

¹² Zob. *Ibidem*, s. 60.

¹³ *Op.cit.*, s. 63.

polum(j)esec). Jednakże dopuszczone jest pisanie *sunce* i *m(j)esec* w znaczeniu nazwy ciała niebieskiego w dwojaki sposób. Nowy *Pravopis* daje jednak pierwszeństwo pisowni małą literą w tych przypadkach, kiedy mówi się o ich wyglądzie, jasności, widoczności i ciepocie: *izlazak i zalazak sunca, sunčev crak, m(j)esečev lik, pomračenje sunca i m(j)eseca, m(j)esečeve m(ij)ene*. W przypadku rzeczownika *zemlja* piszemy go dużą literą jako nazwę planety w odróżnieniu od jej powierzchni, jak również świata i środowiska, w którym żyje człowiek. Jeśli możemy uzupełnić słowo *Zemlja* rzeczownikiem *planeta*, to będziemy je zawsze pisać wielką literą.

PSJ opracowuje szerzej normę ortograficzną dotyczącą pisowni bóstw i postaci mitologicznych. Najogólniej, nazwy bóstw traktuje się jako imiona własne i pisze się je wielką literą, np.: *Bog, Jehova* lub *Jahve, Alah*. Dotyczy to również nazw, którymi je zastępujemy: *Gospod* lub *Gospodin, Svevišnji*. Wśród powyższych nazw rzeczownik *bog* zajmuje specyficzne miejsce ze względu na to, że bardzo często jest używany w uogólnionym znaczeniu i wtedy piszemy go małą literą, np.: *traženje boga, spas u bogu*. Norma ortograficzna w tym wypadku zależy wyłącznie od znaczenia, które nadajemy wypowiedzi. Niemniej jednak wielką literę stosujemy najczęściej jako wyraz szacunku. Bardzo często używamy słowa *bog* w znaczeniu figuratywnym i wtedy zaciera się jego charakter rzeczownika własnego, stąd pisownia małą literą: *ubio je boga u njemu, videće on svoga boga*. PSJ podkreśla, iż pisownia tego słowa małą literą była konsekwentnie stosowana w okresie po drugiej wojnie światowej, ale ten typ pisowni pojawiał się również w wydaniach przedwojennych, aczkolwiek nie była to obowiązująca tendencja. W ówczesnym wydaniu *Rečnika SANU* możemy znaleźć m. in. następujące przykłady pisowni: *u tome je on prosto bog, da bog čuje, mani se boga ti toga, daj bože i bog dao, bože prosti, bože sahrani, dao bog, ali stvari bog da prosti, bog mu daj, dao bog, za ime boga, i bože pomozi, nema bože pomozi, kako je milom bogu volja, krade bogu dane, na silu boga, ne vidi belog boga, nema mu boga, ne valja ni bogu ni ljudima* itp.¹⁴ Obecna norma przewiduje utrzymanie takiej samej swobody w pisowni tego słowa, jak miało to dotychczas miejsce.

Małymi literami piszemy rzeczowniki: *vrag, davo, sotona (satana), šejtan, belaj*, które są nazwami istot, zaś w szczególnych przypadkach, kiedy operujemy konkretnymi imionami, używamy wielkiej litery: *Lucifer, Belzebub (Ielzebub)*. Również w sytuacji, kiedy stosujemy nazwy zamiennie dla imion osób świętych, np.: *Bogorodica, Bogomati, Gospa*, używamy wielkiej litery, podobnie dla nazw świat: *Velika gospoda, Mala gospoda, Velika gospojina, Mala gospojina* oraz dla wyrażenia złożonych z kilku wyrazów nazw religijnych: *Sveta trojica, Sveto trojstvo, Sveti duh* pierwszy z wyrazów nazwy piszemy wielką literą.

PSJ odrębne miejsce poświęca pisowni wyrażen, w których człon określający znajduje się na drugim miejscu. W rzeczownikach złożonych obowiązuje następujący szyk wyrazów: określenie przymiotnikowe + rzeczownik lub też rzeczownik + określenie w przypadku zależnym. Nowe zasady pisowni podkreślają problemy, które występują w pisowni w przypadku inwersji w pierwszym z obowiązujących modeli. W związku z tym, iż problem ten nie został do tej pory skodyfikowany, PSJ podaje pewne odpowiedzi na rozwiązania. Kiedy rzeczownik znajduje się na pierwszym miejscu i kiedy jest użyty w liczbie mnogiej, wtedy piszemy go małą literą: *jezera Ohridsko i Prespansko, vojvodstva Vraštansko i Katovičko*. Jeśli zaś rzeczownik występuje w liczbie pojedynczej, ale odnosi się do kilku nazw, wówczas również piszemy go małą literą: *iz okeana Atlantskog u Tih, u moru Jadranskom i Jonskom*.

Brak jednolitych zasad pisowni także w sytuacji, kiedy piszemy nazwy własne o budowie przymiotnikowo - rzeczownikowej. Jeśli w tym przypadku dochodzi do inwersji, wówczas

¹⁴ Zob. *Ibidem*, s. 71.

rzeczownik możemy traktować jako początek rzeczownika własnego i piszemy go dużą literą, np. *Vojvodstvo varšavska*.

PSJ próbuje uporządkować również pisownię mikrotoponimów, co jest szczególnie kłopotliwe w nazewnictwie miejskim. Proponuje się, by słowo *ulica* zarówno w liczbie pojedynczej jak i w mnogiej pisać małą literą, natomiast wielką literą początek nazwy własnej: *bez struje su ostale ulice Čika Ljubina, Vasina i Studentski trg*, czy też *ulica Čika Ljubina*. Dotyczy to także skrótu: *ul. Čika Ljubina*. Jeśli już mamy wpisany rzeczownik *ULICA*, co dotyczy przede wszystkim różnego typu formularzy, to wpisujemy skróconą nazwę ulicy: *Kneza Miloša, Braće Ribnikar*. Niemniej jednak dopuszcza się pisownię obowiązującą do tej pory w P, gdzie podaje się następujące przykłady: *Ulica Bosanska, Ulica Branika Radičevića, Ulica Braće Kavurića*. Równocześnie zaznacza się, iż słowo *ulica* nie stanowi nierozdzielnej części z nazwą własną, zatem nic nie stoi na przeszkodzie, by pisać je małą literą: *ulica Bosanska* (poprawniej *Bosanska ulica*), *ulica Branika Radičevića*. Ten sposób pisania został uznany za prymarny w PP (*Prilozi Pravopisu*), co jest wygodne zwłaszcza w sytuacjach, w których słowo *ulica* skraca się do *ul.*, np.: wygodniej napisać *ul. Majke Jevrosime* niż *Ul. majke Jevrosime*.

Pełną nazwę wielką literą pierwszego słowa piszemy w tych nazwach ulic, w których rzeczownik *ULICA* stanowi nierozdzielną część nazwy, np.: *Ulica brodaraca, Ulica breza, Ulica platana*. Natomiast nazwy, w których brak słowa *ULICA* piszemy zawsze w pełnym brzmieniu, rozpoczynając pierwszy wyraz nazwy dużą literą: *Studentski trg, Trg oslobođenja, Bulevar vojvode Putnika*.

Ostatnim zagadnieniem w pisowni wielkiej litery objętym w PSJ zmianami jest jej użycie w formach grzecznościowych oraz zwrotach kurtuazyjnych. Stwierdza się, iż nie istnieje w tych sytuacjach obowiązek używania wielkiej litery narzucony zasadami ortograficznymi, a jedynie możliwość, z której piszący może skorzystać.¹⁵ Zasady pisowni pomijają specyficzne dziedziny, do których zalicza się protokół dyplomatyczny, czy też język kościelny, gdzie użycie wielkich liter jest powszechnie przyjęte. Dotyczy to również tekstów literackich, w których pisownia wielkiej litery może pełnić funkcję ekspresyjną, bądź symboliczną.

Przyjęta norma dopuszcza, a nie nakazuje, pisownię wielką literą zwłaszcza zaimków *ti, vaš*, szczególnie w korespondencji służbowej. Piszemy je natomiast – zgodnie z przyjętym zwyczajem – w kurtuazyjnych formułach typu: *vaša svetosti, vaše visokopreosveštenstvo, vaša ekscelencijo, vaša visosti, vaše veličanstvo* itp. Podobnie w zwrotach: *Njegova svetost, Njegova ekscelencija, Njeno veličanstvo*. Natomiast w sytuacjach, w których opuścimy zaimek *VAŠ*, sam rzeczownik piszemy małą literą: „*Obraćamo vam se, ekscelencijo, ovim apelom*”, „*Nadamo se, veličanstvo, da ćete...*”.

W *Pravopisie* z 1960 r. istniał zapis mówiący, iż tytuły i nazwy żyjących dostojników państwowych, kiedy pomijamy nazwisko osoby, której dotyczą, piszemy dużą literą. PSJ zmienił tę zasadę, sprowadzając pisownię do wyłącznie malej litery, niezależnie czy dotyczą osoby żyjącej, czy też nie, np.: *patrijarh, papa, reus-ul-ulema, ajatolah, predsednik, kralj, kraljica* itp. Jednakże, jeśli zdecydujemy się na kurtuazyjną pisownię wielką literą, wtedy wystarczające jest jej jednorazowe użycie: *Njegova svetost patrijarh, Sveti otac papa, Njeno veličanstvo kraljica Britanije*. Dotyczy to również skrótów: *Nj. sv. lub nj. sv., Nj. k. v. lub nj. k. v.*

Działem ortografii, który objęło szczególnie dużo modyfikacji jest łączna i rozdzielna pisownia wyrazów. PSJ podejmuje kolejną próbę kodyfikacji, aczkolwiek jego autorzy zastrzegają się, iż materiał w tym zakresie jest bardzo obszerny, ciągle się poszerza i zmienia.¹⁶

¹⁵ Zob. Op. cit., s. 74.

¹⁶ Zob. Ibidem, s. 88.

Problem dotyczy głównie wyrazów złożonych, które mają różną budowę. Niektóre z nich łączą się ze sobą, tworząc jedno słowo będące złożeniem (*složenica*), które piszemy łącznie. Niektóre jednak wyrazy nie zrosły się całkowicie, tworząc półzłożenie (*polusloženica*), które zapisujemy z łącznikiem. Część zaś słów łączy się ze sobą w syntagmy połączone nierozdzielnie funkcją i znaczeniem.

Historia złożzeń jest bardzo długa i sięga języka prasłowiańskiego. Stąd pochodzą słowa: *bezdani*, *beznog*, *crnoglav*; *Beograd*, jak również imiona własne: *Vladimir*, *Miroslav*. Część z nich powstała w języku starosłowiańskim i serbskosłowiańskim na wzór języka greckiego, np.: *blagoslov*, *blagodat*, *prvosveštenik*, *čovekoljubac*. Dużą rolę odegrały również wpływy tureckie, kiedy powstały złożenie i półzłożenia, w których pierwszy człon pozostaje nieodmienny, np.: *čorsokak*, *alaj-barjak*, *četen-alva*. Nie były to jedyne obce wpływy w języku serbskim. Wiele złożzeń powstało na wzór obcy, czy to drogą przejmowania gotowych słów, czy też tworząc własne słownictwo według obcego wzorca: *geografija* i *zemljopis*, *astronomija* i *zvezdoznanstvo*, *biografija* i *životopis*, *članikonošci* itd. Jednakże najwięcej problemów nastręcza współczesne słownictwo przejmowane do języka serbskiego, w którym pierwszy człon jest nieodmienny, co pozwala je traktować jako złożenie lub półzłożenie. Ich pisownia jest nieskoordynowana. Są to wyrazy typu: *tajmant*, *plej-of*, *džez muzika*, *rok koncert*, *mini moda* itp.

Kłopoty z pisownią wyrazów złożonych pojawiają się w związku z tym, iż część z nich uzyskuje cechy złożzeń, ale równocześnie zachowuje swoją samodzielność. Stąd, rzadkie wprawdzie, przypadki równoległej pisowni: *dva brata krvi*; *dva-brata-krvi*; *dva-brata-krv* (figuratywna nazwa rośliny, w P pisownia łączna); *video spot*, *video-spot*, *videospot* (nie występuje w P); *žiro račun*, *žiro-račun* (P), *žiroračun*.

Różnice w pisowni dotyczą także następujących przypadków wyodrębnionych w PSJ: - łącznie lub rozdzielnie: *durdevdan* i *durđev dan* (w P obie formy), *otada* i *od tada* (podobnie), *napamet* i *na pamet* (w zależności od znaczenia: *uči napamet*, *pade mi na pamet*), *naime* i *na ime* (podobnie w zależności od znaczenia: *dobijeno na ime nagrade*, *poslato na ime naručioca*, ale *naime* = *to jest*), oraz niejednolita pisownia słowa *ispočetka* i *iz početka*:

- łącznie i jako półzłożenie: *Bašćaršija* i *Baš-ćaršija* w Sarajewie oraz *bašćaršija* i *baš-ćaršija* jako rynek (w P obie pisownie), *Hasanaginica* i *Hasan-aginica* (obie formy w P), *antomehaničar* (obie) i *auto-mehaničar* (P), *fotomontaža* (obie) i *foto-montaža* (P), *nali-pero* (obie) i *nali-v-pero* (P), *pingpong* (obie) i *ping-pong* (P), itp.;
- rozdzielnie i jako półzłożenie: *bruto težina* (obie) i *bruto-težina* (P), *solo p(j)evanje* (obie) i *solo-p(j)evanje* (P), *Kostrešharambaša* (obie) i *Kostreš-harambaša* (P), *džez muzika* (obie) i *džez-muzika* (P), *jafa keks* (obie) i *jafa-keks* (P), *moka kafa* (obie) i *moka-kafa* (P), itp.¹⁷

Złożenia charakteryzują się kilkoma typowymi dla nich cechami, pozwalającymi je wyróżnić spośród innych wyrazów złożonych. Najbardziej typową jest nieodmienność pierwszego członu złożenia, co dotyczy także większości półzłożzeń, np.: *Slankamen*, *Slankamena*, *Šar-planina*, *na Šar-planini*. Jednakże budowa złożenia nie gwarantuje pisowni łącznej lub rozdzielnej, czego przykładami następujące związki wyrazów, niebędące wyrazami złożonymi: *braon suknja*, *fer igra*, *portabl mašina*, *Don Kihot*, *Monte Karlo*, *dvadeset prvi*, w których każdy z pierwszych wyrazów jest nieodmienny.

Wiele złożzeń powstało na skutek połączenia niesamodzielnych formantów, a nie oddzielnych słów, np.: *u bogoslovija*, *ledolomac*, *vodoljub* (*bogo*, *ledo* + *slovija*, *lomac*, *ljub*), zatem stanowią one nowe wyrazy. Na podobnej zasadzie zostały utworzone: *mutivoda*, *dovek*

¹⁷ Ibidem s. 81-82.

ij. *dovijek. prekodan. maločas, izdaleka*. Zarówno formanty początkowe, jak i końcowe mogą mieć różny charakter, w związku z czym w różny sposób wpływają na pisownię złożień. I tak formanty końcowe kształtują się trojako: poprzez dodanie wyłącznie podstawy słotwórczej, dodawaniem sufiksu oraz przejmowaniem gotowych form z innych języków: *vodoLJUB, dvo-SED, (dvoS)JED, rukoPIS; meduREČJE (međuRJEČJE); bioLOG, astroNOM, bioLOGIJA, agroNOMIJA, geoGRAFIJA, fotoTEKA*. Zaś o braku samodzielności formantu początkowego świadczy występowanie elementu łączącego, którym jest najczęściej samogłoska *o*, ale pojawiają się także inne: *e, i, u*, np.: *svilOprelja, žutOklijm, trOzub, dušEbrižnik, kućEpacitelj, pazlkuća, letlPas, bogUmil, bratUćed*. Interesującym zjawiskiem jest w języku serbskim tendencja do skracania formantu początkowego, co jest dowodem jego niesamodzielności, np.: *VISOraVan, DU-BOdolina* (od wyrazów *visok, dubok*), zaś w wyrazach zapożyczonych spotykamy przedrostki: *evro- (Evropa), afro- (Afrika), indo- (Indija), petro- (petrolej)*. Ten typ złożień piszemy najczęściej łącznie, niemniej jednak i tu zdarzają się odstępstwa: *rusko-turski, avio-prevoznici*. Istnieją jednak wyrazy, w których doszło do całkowitego usamodzielnienia formantów, jak w przypadku: *radio, video. mini, maksi*, czy tylko częściowego: *auto i foto*.

Cechą charakterystyczną złożień jest występowanie pojedynczego nowego akcentu, aczkolwiek zdarzają się również akcenty podwójne, przy czym drugi z nich jest osłabiony, np.: *najotvoreniji, jugoistočnoevropski*. Jednakże wspólny akcent nie jest sygnałem, iż wyrazy wchodzące w skład złożenia zatraciły swoje znaczenie jako pojedyncze słowa, np.: *čika Ljuba, pop Jovan, šfor Luka, knez Miloš*, a jednak ich pisownia pozostaje rozłączna. PSJ podkreśla, iż ujednolicenie akcentowe jest znakiem zrastania się pojedynczych słów w złożenie i wpływa na pisownię takich wyrazów, jak: *Tašmajdan, Banjaluka, malopre (maloprije), nalivepero, takoreći, džjudžicu, longplej, pingpong* itd.¹⁸

Zdarza się, iż w syntagmach złożonych z dwócl rzeczników, z których pierwszy pełni funkcję określaną, a drugi jest wyrażony najczęściej rzeczownikiem własnym, dochodzi czasami do inwersji, w wyniku której zmniejsza się samodzielność obu rzeczowników, np.: *planina Šara*, ale *Šar-planina; planina Kućaj*, ale *Kućaj-planina, paša Omer; ale Omer-paša*. Powstałe w ten sposób konstrukcje pozostają ze sobą w ścisłym związku leksykalnym i gramatycznym.

Odrębną grupę wśród połączeń wyrazowych stanowią złożenia przyimkowe, tworzone z połączenia przyimka i odpowiedniej formy przypadkowej lub też przysłówka, które łącząc się ze sobą, tworzą przysłówki lub przyimki złożone. Formy te są nacechowane gramatycznie i to szczególnie w tych przypadkach, kiedy końcowa część złożenia zostaje poszerzona o sufiks przysłówkowy, którego nie posiada jako odrębny wyraz, np.: *naGLAVCE, poTRBUŠKE*, a niekiedy formant ma formę przypadkową niezgodną z danym przyimkiem i zdaniem, np.: *dovek (dovijek), prekonoć, prekodan*. Jednakże do najliczniejszej jest zaliczana grupa przysłówek, które powstały z połączenia przyimka z przymiotnikowo – przysłówkową formą *-o*, obok której występuje wariant, będący gen. zakończonym na *-a*: *odskoro i odskora, odnedavno i odnedavna, namrtvo, zaludo, nakratko, uživo, uludo, ukoso, ukratko, izdaleka, izbliza, istiha, izmalena, odmalena, zamalo, uveliko* itd., (wyjątek stanowi m. in. *ngovina na malo i na veliko*) itp. Omawiane zakończenia samogłoskowe są uznawane za cechę charakterystyczną złożenia. Nie może być tu jednak akcent, który czasami pozostaje w wyrazie głównym, a czasami bywa przeniesiony na przyimek, jednakże coraz częściej od tego zjawiska odstępuje się w języku codziennym, np.: *imakrst jak u narod, imah jak u mrak*, ale *oslanjja se na pamet, uči napamet*.

¹⁸ Por. Ibidem, s. 84.

Cechą złożień jest również nierozłączność wyrazów, które je utworzyły. Jeśli istnieje możliwość włączenia pomiędzy nie innego wyrazu, świadczy to niezupełnym połączeniu wyrazów w jeden, np.: *na sreću – na svu sreću, pod bogom – pod milim bogom, do volje – do mile volje*. Regule tej jednak zaprzeczają typowe złożenia: *niko, iko, ništa, ijedan, nikakav*, które możemy rozdzielić, por.: *ni od kog, i u jedinom* itd.

Obok tendencji do łączenia się z przyimkiem wspomnianego już gen., dotyczy to również acc. i loc.: *nadomak, naizmak, nadohvat*, ale: *na domaku, na izmaku, na dohvatu*. Natomiast *odiskona, umakrst, naočigled* piszemy łącznie, gdyż nie używa się ich samodzielnie: „*iskon*”, „*nakrst*”, „*očigled*”, ale oddzielnie *od pamtiveka (od pamtivijeka)*.

Wśród ostatnich dowodów zespolenia złożenia przyimkowego autorzy PSJ wymieniają zmianę znaczenia powstałego wyrazu złożonego. Przykłady typu: *napolju, uoči, naime* nie mają już żadnego związku z rzeczownikami: *polje, oči, ime*, dlatego też nie ma wątpliwości co do ich łącznej pisowni. Jednak i tu napotykamy na odstępstwa, kiedy dochodzi do zmiany znaczenia, a powstałe wyrazy nie są złożeniami, lecz frazeologizmami: *preko srca, do nogu, ispod oka, između redova, na zub* itp.

Poważniejsze zmiany dotyczą zasadniczo dwóch zagadnień. Jedno z nich związane jest z pisownią wyrazów przyimkowych, które często zrastają się w jedną konstrukcję (zazwyczaj przysłówkę złożoną).¹⁹ Drugą dziedziną, którą objęły jeszcze liczniejsze korekty, jest pisownia z łącznikiem, względnie z jego pominięciem. W stosunku do normy opracowanej w *Pravopisie* z 1960 r. jest ona znacznie ograniczona, a równocześnie podkreślenia wymaga fakt, iż we wspomnianej pracy problem ten został tylko częściowo opracowany. Najogólniej, można przyjąć jako obowiązującą tendencję do pisania z łącznikiem takich połączeń wyrazowych, w których pierwszy człon jest nieodmienny (*džez-muzika, bruto-težina, portland-cement, Grmeč-planina, gala-ručak, franko-carina*). Jednakże we współczesnym języku pojawia się coraz więcej takich właśnie połączeń, a ich konsekwentna pisownia z łącznikiem byłaby wyjątkowo uciążliwa. Tak więc możemy przyjąć, iż obok normy przewidzianej zasadami pisowni istnieje norma zwyczajowa, którą cechuje tendencja do ograniczenia pisowni łącznika (w stosunku do normy P), por. np.: *TV program, iz radio programa, TV vodič, nindža kornjače, biznis klub, Radio Jugoslavija, radio igra, radio reportaža, instant lista, biznis talas, koledž radio, avis patrola, rok trenutak, folk šou, video oglasi, pop rok hitovi, radio TV revija, pop muzika*, jak również nazwy ulic: *Pop Lukina, Zmaj Jovina, Hajduk Veljkova*. Autorzy PSJ sami przyznają, iż: (...) *u pitanjima spojenog, polusloženičkog i odvojenog pisanja spojeva u kojima prve sastavnice ostaju nepromenljive mora se računati sa dosta dubletizma*.²⁰

Największe rozbieżności pomiędzy starymi i nowymi zasadami pisowni dotyczą związków wyrazowych, w których pierwszy pełni funkcję determinacyjną, drugi zaś jest rzeczownikiem. W tej sytuacji proponowane jest rozłączne pisanie wyrazów z wyjątkiem, kiedy wyrażnie została zmniejszona samodzielność obu wyrazów lub też wskazuje na to tradycja. Tak więc istnieje tu duża ilość dopuszczonych dubletów. W tej kategorii związków wyrazowych, oprócz

¹⁹ Op. cit., s. 88-89.: „Pravopisni uzusi po svojoj prirodi su u nekoj meri konzervativni, oni prate stvarni razvoj u jeziku, a ne pretiču ga i ne idu dalje od njega. Zato je u graničnim slučajevima, kad se može ići da je proces stvaranja na pola puta, opravdanje zadržati odvojeno pisanje. U P je, međutim, spojeno pisanje primenjeno i na neke spojeve koje su kasnije ankete i analize (PP i MO) ocenile kao još nesrasle i daleke prednost odvojenom pisanju: do tamo, do volje, pod nebom, pod bogom, na izmaku, na parče, na dušak, na poček, na zdravlje, na piste, u piste, u raskorak, u nedogled i još u nekim sličnim slučajevima. – Popravke norme P u obrotom smeru, tj. u korist spojenog pisanja, retko su bile potrebne; najznatniju i najpotrebniju takvu popravku čim priznavanje priloga usput (u P uz put).”

²⁰ Ibidem, s. 89.

już wcześniej podawanych przykładów, mamy do czynienia z takimi związkami, w których w funkcji nieodmiennego członu określającego znajduje się nazwa firmy, producenta, marka lub typ tego, co definiuje drugi człon, a także nazwa symboliczna, np.: *Sava centar* (lub „Sava” centar), *Orijent ekspres*, *Polonija ekspres*, „Simp” nameštaj, *Karneks pašteta*, *bereta pištolj*, *tojota automobil*, *moka kafa*, *princes krofne*, *astrahan krzno* itp. P sugerował pisanie powyższych związków z łącznikiem. Obecnie decyzję pozostawia się autorowi. Od tej ogólnej prawidłowości PSJ wymienia szereg związków ściślej ze sobą związanych, które należy pisać z łącznikiem. Do tej grupy wyrazów należą m.in.: niektóre z tradycyjnych orientalizmów np.: *alaj-barjak*, *baš-knez*, *čekmek-čiprija*, *čemen-alva*, *divan-kabanica*; zleksykalizowane tradycyjne związki wyrazowe np.: *žar-ptica*, *remek-d(j)elo*, *rak-rana*, *ivan-cv(ij)et*, *spomen-ploča*, *spomen-česma*; wyrażenia figuratywne oraz niezwykle skróty, najczęściej spotykane w poezji np.: *lovor-grana*, *biser-grana*, *biser-suze*, *izvor-majka*, *izvor-voda*, „gdje Jadran-vali žalo ljube”; a także sporo nowego nazewnictwa: *fiks-ideja*, *kvarc-lampa*, *veš-mašina*, (ale *bormašina*). Również do tej grupy wyjątkowo zaliczane: *šah-klub*, *šah-garnitura*, *sport-klub*.

Kolejną grupę związków wyrazowych tworzą nazwy w terminologii chemicznej, gdzie pisownia kształtuje się na przykładzie podanym przez P: *ugljen-dioksid*. Dotyczy to także związków żelaza poprzedzonych formantem *fero-* i *feri-*. Tu również, jak w pozostałych przypadkach, spotykamy się z dubletami, ale pierwszeństwo daje się pisowni z łącznikiem: *ferosulfat*, *feromagnetizam*, *ferohlorid*, *fero-jedinjenja*, *fero-legure*, *feri-soli*. Natomiast w tekstach ściśle specjalistycznych spotykamy się również z równoczesnym zapisem wartościowości: *bakar(II)-sulfat*, *zlato(III)-hlorid*.

Podobnie w nowej leksyce, która następcza najwięcej wątpliwości, preferuje się pisownię łączną, a wyrazy tracą w wymowie swoją samodzielność, np.: *rentakar*, *erkondišn*, *longplej*, *nokaut*, *maršruta* (w P oddzielnie), *nalivpero*. Ten typ pisowni przenoszony jest często na wyrazy zapożyczone. Dotyczy to szczególnie języka niemieckiego, np.: *štrajkbreher*, *šparkasa*, *kremšnita*, *krempita*, *šamrolna*, *šperploča*, *hrenviršla*. Wyjątkiem są związki, w których zaznacza się wyraźne strukturalne i znaczeniowe zróżnicowanie wyrazów: *marš-kolona*, *marš-bataljon*, *plej-of*, *fer-plej*, *gol-aut*, *blok-aut*.

Odrębną grupę związków wyrazowych stanowią wieloczłonowe nazwy geograficzne. Dublety pojawiają się w nazwach, w których część pierwsza jest nieodmienna i niezróżniona z drugim wyrazem. I tak z łącznikiem piszemy: *Herceg-Noví*, *Han-Pijesak*, *Kotor-Varoš* itp. Równocześnie sugeruje się prawidłowość pisowni rozłącznej: *Herceg Novi*, *Kulen Vakuf*, *Kaštel Stari*. Ten typ pisowni zależny od odmiany, tudzież jej braku w przypadku pierwszego członu, jest spotykany także w imyach nazwach geograficznych (m. in. w oronimach i mikroojkonimach).

PSJ uzupełnia zasady pisowni o przykłady, które nie zostały ujęte w P. Dotyczy to dodatków, dzięki który precyzuje się lokalizację danego obiektu w obrębie miejscowości lub też różnicuje się poszczególne osiedla: *Drivenik-stanica*, *Despotovac-selo*, *Sarajevo-Centar*, *Butkovići-Ilovača*, ale dopuszcza się pisownię: *Despotovac selo* i *Despotovac – selo*.

Bardzo problematyczną grupę związków wyrazowych, w pisowni których obowiązuje ogromna różnorodność, stanowią te, w których pojawiają się symetrycznie niektóre wyrazy lub ich bliskość dźwiękowa. Tu spotykamy wszystkie trzy możliwości pisowni, a PSJ wskazuje jedynie na przykłady najbardziej charakterystyczne.

Zarówno wśród rzeczowników jak i przymiotników, tego rodzaju związki zdarzają się sporadycznie. Należy do nich np. termin pochodzenia rdzennie afrykańskiego *mina cece*, czy też biorąca swój rodowód w nazwie miasta, a będąca onomatopeją nazwa *metak dumdum*. P sugerował pisownię łączną również imyich wyrazów: *beriberi*, *cikcak*, ale *tam-tam*, *džiju-džicu*, *ping-pong*

itp. PSJ zaleca w tych właśnie przypadkach pisownię łączną, podobnie: *bugivugi*, *mišmaš*, których nie ma w P. Podaje również przykłady, w których wyrazy składowe mają oddzielny akcent i są w zasadzie wykrzyknikami, natomiast otrzymują sekundarne znaczenie rzeczowników: *izvodi nekačve hokus-pokuse*, *da me ne odnese bau-bau* (z dziecięcej zabawy). Dotyczy to również rzeczowników, które w złożeniu uzyskują znaczenie przysłówkowe, jak również połączeń z liczebnikami, np.: *dan-noć*, *korak-dva* oraz w połączeniach: *raketa zemlja – zemlja*, *zemlja – vazduh*, *Zemlja – Mesec*, *put Beograd – Subotica* (tu z myślnikiem) itp. Jednakże w sytuacjach, w których drugi z rzeczowników pozostających w związku wyrazowym określa pierwszy, piszemy je bez łącznika i myślnika: *pilot lovac*, *trkač dugoprugaš*, *ljudi žabe*, *žena borac*, *misao vodilja* itd.

Zmiany w pisowni objęły pewną grupę czasowników, które są zleksykalizowanymi półzłożeniami. Piszemy: *hoćeš-nećeš*, *rekla-kazala*, *povuci-potegni*, *idi mi-dodji mi*, *drž-ne daj*. Sytuacja zmienia się w przypadku twierdzących i przeczących form imiesłowu czynnego czasu przeszłego: *išao ne išao*, *nećeš ništa postići*, a także w: *znao ne znao*, *znala ne znala*, *kupovao ne kupovao*, gdzie zalecana jest pisownia bez łącznika (w przeciwieństwie do P), z uwagi na gramatyczny charakter powyższych związków.

Również łącznikiem oddziela się powtarzające się wykrzykniki oraz wyrazy dźwiękonaśladowcze, np.: *hokus-pokus*, *tip-top*, *taudara-mandara*, *tuc-muc*, *avrļj-bavrļj*, *bla-bla*, *truć-truć*, *av-av-av*, *ha-ha-ha*, *hm-hm*, *uju-ju* itd. Natomiast całkowicie dowolnie stosuje się łącznik w niezrośniętych ze sobą wyrazach lub syntagmach, które najczęściej używa się w znaczeniu figuratywnym. I tak: *pusti-baba-konju-krv* (nazwa rośliny; pisownia w P), *krsti-kume-d(j)ete* (roślina; w P łącznie), *dva-brata-krv* i *dan-i-noć* (podobnie jak w poprzednich przykładach), *budi-bog-s-nama* (w P łącznie *budibogsnama*), *piši-kući-propalo* itp. W wymienionych przypadkach zalecana jest pisownia rozłączna, ale inne możliwości są dopuszczone jako te, które ze względu na swój specyficzny charakter nie podlegają normalizacji.

Pewne zmiany objęły również pisownię liczebników oraz utworzonych od nich wyrazów. Kiedy od wielozłożonego liczebnika zbiorowego tworzymy przymiotnik bądź rzeczownik, wtedy należy powstały wyraz pochodny pisać łącznie (w P oddzielnie): *dvadesetčetvoročasovni*, *dvadesetšestodnevni*; *pedesetpetogodišnjak*, *dvadesetpetogodišnjica*, *stodvadesetpetogodišnjica*. Tu jednak nowe zasady pisowni pozostawiają także dużą dowolność zapisu, gdyż możemy pierwszą część zanotować cyfrą, a dalszą połączyć łącznikiem: *48-časovni*, *75-godišnjak*, *175-godišnjica*. Dopuszcza się jeszcze jedną możliwość zapisu, a mianowicie odłączenie rzeczownika *godišnjica* od liczebnika porządkowego i wtedy należy pamiętać o pisowni rozłącznej: *sto sedamdeset peta godišnjica*, *petsto pedeseta godišnjica*.

PSJ obszerny dział poświęca omówieniu pisowni łącznej i rozdzielnej zaimków i zaimków przysłownych, spośród których należy zwrócić uwagę na łączną pisownię: *katkad*, *gd(j)egd(j)e*, *kadšto*, *kakikad*, *kojekad*, *kojegd(j)e*, *kojekuda*; również łącznie piszemy: *takozvani*, *takoreći* (w P oddzielnie *tako reći*), *posve*, *nadasve*, *uzasve* (w znaczeniu *ipak*), jednak: *uza sve to*, *uza sve rečeno*.

Liczne modyfikacje zostały wprowadzone w PSJ w zakresie pisowni przyimków z innymi wyrazami. Tutaj, podobnie jak w innych przypadkach, ponad 30 lat obowiązywała norma stworzona P. Autorzy podkreślają istnienie wielu form dubletywnych.²¹

Połączenia przyimkowe można podzielić na kilka odrębnych grup. Pierwsza to połączenia z przysłówkami, które łączą się z przyimkiem, bądź nie. Z P przejęta została pisownia z przyimkami *od* i *do* przysłówków: *kad(a)*, *sad(a)*, *tad(a)*, *onda*. Stąd jako normę należy traktować

²¹ Zob. Op. cit., s. 114.

następujący sposób zapisu: *dokad, dokada i do kada, otkad, otkada i od kada, dosad, dosada i do sada, odsad, odsada i od sada, dotad, dotada i od tada, doonda i do onda, odonda i od onda*. W P zaznacza się, iż pisownia rozdzielna służy wyeksponowaniu powyższych połączeń, a PSJ preferuje pisownię łączną. Podobna sytuacja w P dotyczy połączeń z przyimkiem *za*, co jednak koryguje PSJ, uzależniając pisownię od znaczenia – łącznie w sensie tymczasowości, ale rozdzielnie w znaczeniu przeznaczenia: *zasad(a) dobro stoimo; nešto za sad, a nešto za kasnije*. Kierując się tą zasadą będziemy pisać łącznie *za kad, za kada (ne znam za kad je zakazan sastanak, a za sad(a) i zasad(a) zgodnie ze znaczeniem*. Podkreśla się rzadkość połączeń przyimka *za* z przysłówkami *mad(a) i onda*, jednak i do nich należy stosować powyższą regułę. Dublet spotyka się także w przypadku *domalopr(ij)e i do malopr(ij)e*. Pozwala to przypuszczać, iż analogicznie możemy tworzyć formy: *od + malopr(ij)e, do + maločas i od + maločas*, aczkolwiek ta forma nie została potwierdzona.

Liczne połączenia przyimkowe pozostają w zgodzie z normą P, która tylko miejscami została dopracowana, a największa korekta objęła następujące związki: *do volje, do tamo, za kad(a), zasad(a), za uzvrat, na dušak, nažalost, na zdravlje, na izmaku, na odmet, na pakost, na parče, na poček, na pravac, na prekid, na pretek, na prečac, na prste, na smrt, na susret, na uštrb, od malopr(ij)e (dublet), odonda (dublet), pod bogom, pod nebom, s glave, u beskraj, u bestrag, u korak, u koštac, u nedogled, u nepovrat, u nevrat, u prste, u raskorak, ustup*. Dodane są także poprawki: *do kraja; ispočetka i spočetka; naizgled; na preklop, na preskok, na prešu; na ruku, na neruku, s ruke, s neruke* (ale nie pozostawia wątpliwości pisownia: *od ruke, ispod ruke, za rukom, s raskida; predveče*).

Spis alfabetyczny połączeń przyimkowych zamieszczonych w PSJ, w którym zaznaczone są różnice w stosunku do normy opracowanej w P z 1960 r., przedstawia się następująco:

<i>без двојбе, без обзира, без престанка, без сумње, без шале</i>	<i>догодине (али на годину)</i>
<i>бестрага; без трага и гласа</i>	<i>догола (скидати, свлачити)</i>
<i>бестрва 'врло далеко, незнано куд'</i>	<i>до грла, до гуше,</i>
<i>добога: то је добога лоше; до бога: до бога се чује</i>	<i>до данас, до довече, до зимус итд.</i>
<i>довде, донде</i>	<i>додно (предл., тако и други са -дно)</i>
<i>довек(а) иј. довијек(а)</i>	<i>додуше</i>
<i>довече, тако и навече, увече, предвече</i>	<i>до ђавола (в. до врага)</i>
<i>до виђења (у емисијама и до слушања, до гледања)</i>	<i>дозлабога</i>
<i>до воље (П довоље)</i>	<i>докад; докада и до када</i>
<i>до врага, тако и сви спојеви са враг, ђаво, белај, бес иј. бијес</i>	<i>до краја (П докраја 'сасвим')</i>
<i>доврх, тако и други предлози са -врх</i>	<i>домало (такође домала)</i>
	<i>домалопр(иј)е и до малопр(иј)е</i>
	<i>домалочас и до малочас (нема у П)</i>
	<i>донедавна, донедавно</i>
	<i>до ногу (поразити)</i>
<i>доонда и до онда</i>	<i>међу се</i>
<i>до подне: ради до подне; доподне: цело доподне</i>	<i>набоље</i>
<i>допола; до половине</i>	<i>навелико: прича се навелико; на велико (трговина)</i>
<i>допослетка иј. допосљетка</i>	<i>навек(е) иј. навијек(е); на вјеки, на вјеки</i>
<i>доскора, доскоро</i>	<i>вјеков</i>
<i>досред, насред, сасред итд. (предл.)</i>	<i>на време иј. на вријеме</i>
<i>дотад; дотада и до тада</i>	<i>наглас (читати); изашао на глас</i>
<i>до тамо (боље него дотамо П), до онамо</i>	<i>нагоре: све им иде нагоре; доћи ћемо на горе (на веће зло)</i>
<i>забадава</i>	<i>на готовс</i>
<i>забога; за бога милога</i>	<i>надалеко, надаље</i>
<i>завазда</i>	<i>нада мнома, надасве</i>

завек(а) иј. завијек(а)
 за дана, за вид(ј)ела
 задовек иј. задовијек
 за довече, за вечерас; за вече
 задуго
 за инат, у инат, уз инат
 за кад, за када (боље него П за када и
 закад)
 закратко
 за ме, за мно, за њ
 засад(а) у зн. привремености, за сада у
 зн. намене (боље него у П засад и за
 сада, без спецификације по зн.)
 затим; за тиме; зато
 заувек иј. заувијек
 за узврат (П заузврат)
 зачас; за часа, за тренутак
 зачудо; за чудо велико
 зашто (узрочно); нема се за што ухва-
 тити
 збрда-здола
 изблиза, изближе
 извечери
 издалека, издале
 издно (предл.)
 изједна
 изјутра
 измалена, измала
 изнова
 изобила
 изокола, изоколо, изнаоколо
 из почетка, од почетка, с почетка (П
 само тако): кренимо из почетка; у зн.
 'исправа' оправдано је испочетка, спо-
 четка: испочетка је тако мислио
 израна, израније
 изреда
 изретка иј. изријетка
 изубаха (изненада)
 из шале
 искоса
 испотиха
 испрека, испреко иј. испријека, -ко
 к врагу, к ђаволу

ње: сукња на преклоп
 напремаса
 на прескок (П напрекок)
 на претек (П напретек)
 на пречац (П напрецац)
 на прешу (на журбу, П напрешу)
 на пример иј. на примјер, на прилику
 напросто
 на прсте (П напрсте): бројати, рачуна-
 ти, знати (као) на прсте, у прсте
 на руку, на неруку, с руке, с неруке (П
 наруку, сруке, снеруке), на руци, од
 руке, испод руке: алат му стоји на руку
 (на неруку, с руке, с неруке), све му је
 ишло (било) на руку (на неруку, с
 руке, од руке и сл.)

надесно
 надомак; на домаку; исп. наизмак
 надохват, на дохвату
 надугачко, надуго
 на душак (П надушак)
 нажалост (П на жалост); на жалост
 свих нас
 на здравље (П наздравље, али школско
 издање П на здравље)
 на зиму, на пролеће иј. на прољеће итд.
 на изглед П; оправдано је и наизглед у
 зн. 'привидно': наизглед равнодушан
 наизмак; на измаку (боље него П наиз-
 маку)
 наизуст, напамет
 наискап
 на јагму (на грабљење)
 накрај (предл.): живи накрај села; с краја
 на крај; не излази на крај
 на мало (трговина)
 намах (исп. начас)
 на ме, на те, на њ; исп. на се
 на несрећу
 наовамо: од јануара наовамо
 на одмет (П наодмет)
 наоко; држати на оку
 на пакост (П напакост): то нам ради на
 пакост
 напамет (знати, учити); паде ми на па-
 мет (на ум)
 на парче (као на комад, боље него П
 напарче)
 на поглед
 на поклон
 напола; на половину
 напоље, напољу
 напоследку иј. напоследку
 на почек (као на причек, у причек, на
 вересију, боље него П напочек)
 на правац (П направац): иду мимо путе-
 ва, онако на правац
 на прекид (П напрекид), на прекиде:
 радио је на прекид(е)
 на преклоп (П напреклоп), на преклапа-

пода мно, пода њ, пода се
 под богом (П подбогом)
 под јесен
 под небом (боље него П поднебом): зла
 под небом што су сваколика (Његош)
 под старост
 поизбор (поизбор јунаци); по избору
 покоји пут ('понекад'); по који пут то
 причаш
 по подне, забавно поподне, в. до подне
 попола
 посл(и)је подне, посл(и)јеподне, в. до
 подне
 посреди иј. посриједи
 по страни
 поткрај: поткрај године

на се, на себе; насе у зн. 'назад'
 на силу
 наситно
 наслепо иј. наслијено
 на смрт (П насмрт): на смрт болестан,
 уплашен
 на срећу
 на страну
 на сусрет (П насусрет), обичније: у
 сусрет
 натајно
 наташће, нашиће срце
 наузнак
 на уштрб (П науштрб)
 начас; на часак (боље него П начасак),
 на трен, на тренутак
 нашироко
 низа страну; низ ветар иј. низ вјетар;
 низ воду; низ длаку
 низбрдо ('наниже')
 одвајкада; одискона
 од јутрос, од јуче, од данас, од зимус,
 од јесенас итд.
 одмалопр(и)је и од малопр(и)је (П само
 прво)
 одмила
 однедавна, однедавно
 одока
 одонда и од онда (П само друго)
 од памтињ(и)јека, од бабаземана
 одреда
 одсад; одсада и од сада
 одскора, одскоро
 одсто, посто, насто (%)
 од тада в. отад
 од шале
 отад; отада и од тада
 откад; откада и од када
 откако
 отпрве
 побогу

уз то
 уистину
 ујутро, ујутру
 у ковитлац
 у корак (П укорак), под корак, корак у
 корак
 у коштац (П укоштац)
 укратко
 округ: ишао је округ
 улево иј. улијево
 умиоград
 уназад; у назадак: све му је окренуло у
 назадак
 унакрст
 у недоглед (П унедоглед)

потом ('затим'); по томе
 преда ме, преда мноме, преда њ, преда се
 предвече (П пред вече)
 пред зору, пред освит, пред ноћ
 преко воље; преко мере иј. преко мјере
 преконоћ; преко ноћи
 пр(и)је подне, пр(и)јеподне, в. до подне
 при том, при томе
 са мноме
 с бока
 с главе (П зглаве): да чудно ли с главе
 погубосмо (Његош)
 с јесени; исп. с пролећа
 с леђа
 сместа иј. смјеста ('одмах')
 с миром, с муком
 с неруке (П снеруке), в. на руку
 с ногу
 с обзиром на
 с почетка (кренути), спочетка ('ис-
 прва'), в. из почетка (П само с почет-
 ка)
 с пролећа иј. с прољећа
 с раскида: није с раскида (сагласан је)
 (П сраскида); од раскида
 с руке (П сруке), в. на руку
 у бескрај (П ћир. убескрај)
 у бестраг (П убестраг)
 увис, удаљ, акц. ўвис, ўдаль (боље него
 у спорт. изразу „у вис“, „у даљ“); у
 висину, у даљину
 уза ме, уза те, уза њ, уза се
 у зао час
 узасве ('ипак'); уза све то
 уза страну; уз ветар иј. уз вјетар; уз
 воду; уз длаку; уз нос
 узбрдо ('навише')
 у здравље
 у зиму, у јесен итд.
 уз инат, у инат, за инат
 у зору, у освит, у подне

у неповрат, у неврат (П унеповрат,
 уневрат)
 у памет: узми се у памет
 у појас
 упрекрст иј. упријекрст
 у прсте (П упрсте): бројати, рачунати,
 знати (као) у прсте
 у раскорак (боље него П ураскорак)
 уснут (боље него П уз пут): рекао је то
 некако успут, путовао је а успут и
 трговао
 у ствари
 у стопу, стопу у стопу
 у страну
 у сусрет, у танчине, у ширину

Podsumowując, współczesna pisownia serbska pozostawia piszącym dużo swobody, a autorzy *Pravopisa srpskog jezika* sami wyrażają pogląd, iż niektóre zmiany zostaną bez przeszkód zaakceptowane, w pewnych sytuacjach utrzymają się formy dubletywne, a o wprowadzeniu innych zdecyduje czas.

We współczesnym języku serbskim wyróżniamy kolejną, bardzo wyraźnie zaznaczoną cechę, którą jest tolerancja wobec słownictwa przejętego z innych języków, a zwłaszcza z języka chorwackiego. W związku ze specyfiką rozwoju historycznego państwa serbskiego, podlegało ono zróżnicowanym wpływom obcym, co zaznaczyło się bardzo wyraźnie w serbskiej leksyce. Stąd liczne wyrazy z języka greckiego, tureckiego, albańskiego, a później nowe słownictwo docierało z języka węgierskiego, rosyjskiego i francuskiego. Wyraźnie różniło to Serbów i Chorwatów, którzy przejęli chrześcijaństwo z Rzymu, a później poddani innym wpływom, przejmowali leksykę z języka włoskiego, niemieckiego, ale również węgierskiego i tureckiego. V. Frančić, porównując drogi rozwojowe obu języków po roku 1850, zauważał: (...) *terminologia naukowa, którą należało stworzyć w związku z rozwojem oświaty i nauki oraz postępem techniki, tworzona była bez wzajemnego porozumienia, oddzielnie, niezależnie w poszczególnych dziedzinach, wskutek czego we wszystkich dyscyplinach naukowych znajdujemy różne wyrażenia na oznaczenie tych samych pojęć. Chorwaci przez długi okres czasu oczyszczali swój język z germanizmów, italianizmów i turecizmów, zastępując je neologizmami, które tworzyli tłumacząc niewolniczo wyrazy z innych języków, nie zawsze szczęśliwie i nie zawsze w duchu języka narodowego; usuwali przy tym nawet słowa międzynarodowe. Serbowie natomiast zatrzymali wiele słów obcych, a wśród nich wiele cerkiewno – słowiańskich. Chorwaci w składni wzorowali się na konstrukcjach łacińskich i niemieckich, Serbowie zaś – specjalnie w czasach międzywojennych – na stylistyce francuskiej.*²²

Z chwilą rozpadu wspólnoty językowej i wyodrębnienia dwóch oddzielnych standardów – serbskiego i chorwackiego, Serbowie przyjęli za rzecz oczywistą, iż: *U srpsku kulturnu tradiciju spada i ukupna grada iz razdoblja srpskohrvatske književnojezičke zajednice. Zato neosporno mesto, bez ikakve normativne diskvalifikacije, u srpskom rečniku imaju i reči za koje znamo da su svojstvene hrvatskom izrazu, ali i u srpskom jeziku svojim posebnim sklopom, motivacijom i ekspresivnom vrednošću obogaćuju njegovu sinonimiku i povećavaju izražajnost i stilističku gipkost, pa se i u srpskom izrazu (naročito pesničkom) upotrebljavaju kao stilski aktivna obeležja ili kao povremeni sinonimi (...).*²³ Należy jednak wyodrębnić wyrazy, które są typowymi kroatyzmami, np.: *sol, bol, gol, kerubin, farizej, kršćanin, hereza, heretik, Jeruzalem, ocean, Cipar, kemija, kroničan, demokracija, birokracija, kisik, vodik*, podczas gdy w języku serbskim używamy: *ko, iko, niko, so, vo, go, heruvim, farisej, hrišćanin, jeres, jeretik, Jerusalim, okean, Kipar, hemija, hroničan, demokratija, birokratija, kiseonik, vodonik*.

Dla współczesnej normy językowej najważniejsza jest świadomość obcości powyższych słów w języku serbskim, natomiast nie stosuje się żadnych specjalnych zabiegów, mających na celu ich wyeliminowanie, zakładając, iż swobodny wybór piszącego jest wystarczającym regulatorem prawidłowości dobieranej leksyki.

Wraz z zapożyczeniami z innych języków pojawił się problem ich transkrypcji w cyrylicy, któremu to zagadnieniu PSJ poświęca wyjątkowo wiele uwagi. W języku serbskim obowiązują dwa sposoby zapisu obcych nazw własnych – w zależności od alfabetu, którym się posługujemy. Zapisujemy je w wersji oryginalnej w alfabecie łacińskim oraz w transkrypcji w alfabecie

²² V. Frančić, *Gramatyka opisowa języka serbo – chorwackiego*, Warszawa 1963, s. 20.

²³ M. Pešikan, *Pravopisna norma*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, *Srpski jezik*, Opole 1996, s. 176.

cyrylicim, aczkolwiek taki sposób zapisu dopuszcza również tekst pisany łacinką. Właśnie w zakresie pisowni dostosowanej do potrzeb cyrylicy panowała szczególna dowolność, wynikająca z braku istnienia odpowiednich norm językowych. *Pravopis* z 1960 r. niewystarczająco opracował stosowne reguły i to zarówno pod względem ilości objętych nimi języków, jak i precyzji ujęcia tematu. Potrzeby normalizacji tej dziedziny ortografii pojawiały się coraz częściej i już *Prilozi Pravopisu* poświęcili jej wiele miejsca, zwiększając do 14 ilość opracowanych w zakresie transkrypcji języków. PSJ włączył całość wyników prac sarajewskiego *Instituta za jezik i književnost*, prowadzonych w latach 70 – tych, uzupełniając je pracą MO dotyczącą transkrypcji nazw z języka arabskiego i perskiego. Poszczególne języki opracowane są w porządku alfabetycznym, z konsekwentnym dostosowaniem do ustalonych reguł transkrypcji, z których najważniejszą jest wymowa danego słowa w oryginale i dostosowanie jej do możliwości fonetycznych języka serbskiego, czyli w praktyce zamiana źródłowych głosek odpowiednimi lub zbliżonymi w języku serbskim. Równocześnie podkreśla się, iż zostały już stworzone pewne wzorce, które niezupełnie odpowiadają wymogom fonetycznej i strukturalnej wierności, ale w związku z ich zakorzenieniem w systemie językowym nie należy ich zmieniać. Przywykliśmy do np.: *Loara. Fransoa. Autoan. Ezop. Eneja, Ciceron. Volgograd. Neva* i nie ma potrzeby zamieniać ich bardziej poprawnymi fonetycznie: *Fransua, Antuan, Ajneja, Kikeron, Valgagrat, Njeva*.

O tym, jak wielką wagę autorzy PSJ przywiązują do normalizacji w zakresie transkrypcji, świadczy zamykający tę wyjątkowo obszerną część zasad pisowni apel, skierowany do autorów i redaktorów podręczników, o bezwzględne poszanowanie opracowanej normy.²⁴

Obok już omówionego, funkcjonuje w języku serbskim drugi - wspomniany wcześniej - *Pravopis srpskog jezika sa rječnikom*. Autorzy (R. Simić, Ž. Stanojčić, B. Ostojić, B. Ćorić, M. Kovačević) we wstępie do swej pracy piszą: *Naš stav je drukčiji: u pisanju treba da odlučuje zdrav razum, a ne mehaničko pamćenje. Stoga i u pravopisu mora biti mnogo više prvoga nego drugog.*²⁵ Zgodnie z intencją autorów, *Pravopis* jest przeznaczony do użytku ogólnego, w związku z czym zawiera absolutne minimum materiału gramatycznego, którego nie można już było w tekście pominąć.

Wyróżnia on sześć podstawowych zasad pisowni:

- 1) *Pri pisanju treba paziti na izgovor.*
- 2) *Osnovicu pravopisa čini pragovor.*
- 3) *Kad nemamo oslonca u govoru, pri pisanju treba uvažavati srodnost oblika, a tome je onda uputno prilagoditi izgovor.*
- 4) *pisanju vlastitih imena dopuštena su neka odstupanja radi očuvanja tradicije.*
- 5) *Početak i kraj riječi u vezanom govoru bilježe se prema izgovoru van svih veza.*
- 6) *Strane riječi neobičnoga glasovnog sklopa potrebno je prilagoditi opštim načelima našeg pravopisa i pragovora.*²⁶

²⁴ Zob. Op. cit., s. 251.

²⁵ R. Simić, Ž. Stanojčić, B. Ostojić, B. Ćorić, M. Kovačević, *Pravopis srpskoga jezika sa rječnikom*, Nikšić, Beograd 1993, s. 4.: "Cijelu smo materiju pokušali uobličiti u nekoliko polaznih načela, koja je lako shvatiti i u praksi primjenjivati. Iz ovih načela izveden je onda – sa glavnim osloncem u intuiciji i zdravorazumskom osjećanju za red izlaganja – izvjestan broj pravila. (...) Naš „Pravopis” uglavnom obuhvata sve zahtjeve iz novosadskog „Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika” od 1960. Vrlo je malo, i sa gledišta količine građe vrlo beznačajnih slučaja u kojima se naša rješenja protive novosadskim. Neka od njih, ako ne u materijalnom smislu, svojim duhom podsjećaju na „Pravopis književnog srpskohrvatskog jezika” A. Belića, Beograd 1923. Prvi cilj preduzetih izmjena bio je da se norma učini jednostavnijom i ujednačenijom. Drugi – da ispravke, iako male, budu doprinos očuvanju duha srpske ortografije, koja je po mnogo čemu jedinstvena u svetu.”

²⁶ Por. Ibidem. s. 11-15.

W związku z postawionymi sobie zadaniami, autorzy tej ortografii starają się uczynić pisownię serbską jak najbardziej zbliżoną do ideału pisowni fonetycznej, dlatego też najwięcej miejsca w swym opracowaniu poświęcili zagadnieniom fonetyki, propagując znaczne w tej kwestii uproszczenia. Stwierdzają m. in., iż język serbski zanieczyszcza takie wyrazy, jak: *podtekst*, *postdiplomski*, *predteren*, *predturski*, *gangster*, *dragstor*, *plebs* itp. W ich miejsce sugerowana jest pisownia zgodna z wymową, w której doszło do upodobnienia spółgłoski pod względem dźwięczności. Zatem: *potekst*, *pozdiplomski*, *preturski*, *preteren*, *gankster*, *drakstor*, *pleps* itp.

Wątpliwości może budzić również pisownia spółgłosek *d*, *t* w pozycji pomiędzy szczelinowymi: *s*, *z*, *š*, *ž* a spółgłoskami: *b*, *p*, *g*, *k*, *n*, np.: *usta* – *usna*, *strast* – *strasno*, *gost* – *gozba*, *tast* – *tazbina*, *grozdan* – *grozna*. *Pravopis* zakłada zanikanie *t*, *d* w wymienionych pozycjach, a więc: *protesni*, *azbesni*, *robuso*, *modiskinja*, *komuniskinja*, *specijaliskinja* itp. Jednakże zgodnie z zasadami 3 i 6 dopuszcza się pisownię z zachowaną grupą spółgłoskową *-stk*: *istkati*, *istkivati*, *listak* – *listka*, *Rastko* – *Rastkov*. Zasada ta jednak nie dotyczy pisowni w rzeczownikach, w których występuje ruchome *a*: *bezdan* – *bezdua* / *bezdni*, *listak* – *listka*, *naprstak* – *naprstka*, *podlistak* – *podlistka*.

Podobna sytuacja dotyczy zjawiska podwajania samogłosek. Najczęściej w takiej pozycji samogłoski ściągają się w jedną: *do* (*doo* ← *dol* : *dola*), *sto* (*stoo* ← *stol* : *stola*) itp. Jeśli jednak mamy do czynienia z dwoma rdzeniami, które zrosły się w wyraz złożony, wówczas na granicy zrostu zachowujemy podwojoną samogłoskę: *prekookeanski*, *prvoosnovan*, *poorati*, *deetatiizovati*, *neefikasan*, *neekspeditivan*, *aarlaukati*, *antiinflacioni*. Wprawdzie wymowa np. wyrazu *neefikasan* brzmi raczej 'nefikasan', to jednak należy stosować wyraźne podwojenie samogłoski ze względu na to, iż niepożądanym jest w języku pojawienie się długości przedakcentowej, która jest mu obca. W pozycji po akcencie nie ma takich problemów, np.: (*Avraam* – *Avram*, *tanahan* / *taanan* – *tanani*). Kłopoty pojawiają się jednak w następujących wyrazach: *Igo* – *Igoa*, *Igoom*; *Deska* – *Deskaa* – *Deskau*, *tabu* – *tabua* – *tabuu* itp. Została zapomniana stara pisownia typu: *Dima* – *Dime*, *Igo* – *Iga*, dlatego też należy stosować się do nowych regul, nakazujących pisownię: *Dima* – *Dimaa*, *Igo* – *Igoa*.

Pozostałe działy ortografii zostały opracowane bardzo powierzchownie w porównaniu z *Pravopisem* Matice srpske i nie udzielają wyczerpujących odpowiedzi na pojawiające się dylematy w zakresie pisowni. Wydanie tego *Pravopisu* wprowadziło niewątpliwie chaos do ortografii serbskiej i najprawdopodobniej należy pozostawić czasowi odpowiedź na pytanie, które z propozycji ortograficznych okażą się najbardziej trafne i odpowiadające potrzebom piszących.

7. 2. w zakresie fonetyki

Współczesny standardowy język serbski w zakresie fonetyki wykazuje dosyć poważne różnice w porównaniu z językiem Vuka Kradžicia, opartym na dialektach południowo – zachodnich typu wschodnio – hercegowińskiego. Są one wynikiem przemian politycznych i socjokulturowych, spowodowanych przesunięciem bazy ijekawskiej w kierunku ekawskiej, typu śumadijsko-wojwodińskiego. Zdaniem D. Petrovicia sytuacja ta była konsekwencją braku na terenie ijekawskim prestiżowego centrum, mogącego stać się wzorcem i ostoją dla stabilizacji nowego standardu językowego, podczas gdy na obszarze wschodnim taką właśnie rolę przejął Nowy Sad i Belgrad.²⁷ Tezę tę potwierdza M. Ivić w dokonanym porównaniu

²⁷ Zob. D. Petrović. *Fonetika*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*. Opole 1996, s. 106-107.

języka Vuka Karadžicia ze współczesnym standardem języka serbskiego, konstatując, iż jedną z najważniejszych różnic jest realizacja starego „ě”. To właśnie najbardziej rozwinięte ekonomiczne i kulturowo obszary Wojwodiny i północnej Serbii narzuciły jego ekawską dominację.²⁸

Język serbski ma w swoim przejrzystym systemie fonologicznym 31 fonemów – 25 spółgłosek i 6 samogłosek, wśród których znalazło się również zgłoskotwórcze *r*. System wokalny nie został dotknięty szczególnymi zmianami. Jest oczywiste, iż wymowa pojedynczych samogłosek odbiega od mowy potocznej, kiedy pozostają one w otoczeniu innych głosek, wpływających na ich artykulację. I tak V. Frančić zwraca uwagę na kilka istotnych cech charakterystycznych dla niektórych samogłosek serbskich. Dotyczy to zwłaszcza modyfikacji zachodzących pod wpływem sąsiednich spółgłosek palatalnych. Najmniej istotne zmiany zachodzą w artykulacji *a* akcentowanego, zaś wyraźna występuje w pozycji nieakcentowanej, np. w przyrostku *-ija*, gdzie *-a* przechodzi w samogłoskę przednią i powstały dźwięk jest zbliżony do *ä*. Podobnie, pod wpływem spółgłosek palatalnych *u* staje się podobnym do *ü*. Zmiany artykulacyjne dotyczą również samogłosek przednich, np. *e*, uzyskujące w otoczeniu palatalnych artykulację zamkniętą (*prijetinja*).

Na wymowę samogłosek wpływa również akcent, a zwłaszcza długi rosnący (') i długi opadający (·), pod wpływem których *i*, *e* są wymawiane przy większym napięciu narządów artykulacyjnych. Pewna modyfikacja dotyczy także wymowy *i* przed *o*, kiedy słyszymy słabej *i*: *radī o*, *bī o*.²⁹

Obecnie zauważaną powszechnie tendencją jest otwarta artykulacja krótkich średnich samogłosek *ě*, *ō* np.: *Beo^ograd*, *mo^ore*, *ne^oću*, *de^oset*, *mo^ogu*, *me^osec*, która stała się normą zwłaszcza wśród młodego pokolenia Serbów i wręcz niezwyklej zjawiskiem jest ich prawidłowa artykulacja.

D. Petrović odnotowuje także inne zjawiska fonetyczne w grupie samogłosek, które mają jednak bardzo ograniczony zasięg. Zalicza do nich:

- 1/ otwieranie wysokich samogłosek w przykładach typu: *pī^eti*, *ku^oća*;
- 2/ „bardzo zamkniętą artykulację” *ē*, *ō*, np.: *pōvōd*, *proizvōdnja*, *idēje*;
- 3/ „lekkie zamknięcie” samogłoski *a*: *u stānju*, *lāku nōć*.³⁰

Traktuje je jednak jako charakterystyczne dla gwar wojwodińskich, do których zalicza również częściową redukcję samogłosek nieakcentowanych, a zwłaszcza samogłoski *i* np.: *pōseⁱli*, *izvōdⁱli* itp., a także niekiedy innych samogłosek, np.: *prīc^ali su*, *mā^rrījahog* itp. Nowe badania wykazały również następujące przykłady artykulacji wokali, które do tej pory traktowano jako charakterystyczne dla gwar zachodnich ijekawskich, np.: *otāč*, *prethā dui*, *pōlāko*, *prōlāzi*, *strātēgija*, *administrātorā*, *rezūltat*.³¹

Pewne istotne innowacje nastąpiły również w zakresie dystrybucji zgłoskotwórczego *r*, które w języku serbskim pojawia się w określonych sytuacjach:

- pomiędzy dwoma spółgłoskami: *pī^rst*, *vī^rč*, *gī^rlo*;
- na początku wyrazu przed samogłoską: *ī^rda*, *ī^rž*, *ī^rvati*;
- przed *o* powstałym z *i*: *gī^roce*;
- po spółgłosce na końcu wyrazu: *tī^r*, *sā^rtr* (w formach czasownikowych).

²⁸ M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, I, Novi Sad 1957, s. 117.

²⁹ Por. V. Frančić, *Gramatika opisova jezika serbo – chorwackiego*, Warszawa 1963, s. 49.

³⁰ Zob. D. Petrović, *Fonetika*, op. cit., s. 99.

³¹ S. Vasić, *Jezik u emisijama Radio Leskovca*, „Izveštaji i studije (RTB, Centar za istraživanje programa i auditorijuma)”, br. 1 (januar), s. 6, a także D. Petrović, *Fonetika*, op. cit., s. 99.

M. Ivić zwraca uwagę na zanikanie wymowy zgłoskotwórczego *r*, co prowadzi do poważnych konsekwencji w systemie fonologicznym. *Konsonantno i vokalno „r” ne mogu se više smatrati kao dve različite foneme, nego samo kao varijante iste foneme.*³² Współczesna modyfikacja objęła także ostatnią z wymienionych możliwości dystrybucyjnych, kiedy *r* sonantyczne występuje w takiej właśnie pozycji, ale w zapożyczeniach z języka francuskiego, np.: *Luvr, Sartr, Montmartr* itp.

Równocześnie z przyjmowaniem obcej leksyki pojawiają się w funkcji zgłoskotwórczej także imie sonanty, np.: *l i ŋ*. Pierwszy z nich występuje zarówno w wygłosie, jak i wewnątrz wyrazu: *bicikl, ansambl, lltava, džentlmen*, podczas gdy drugi jest stosunkowo rzadkim na końcu wyrazu, gdzie występuje zwłaszcza w zapożyczeniach anglojęzycznych, np.: *Njutn, Britn*, często zaś występował wewnątrz wyrazu, np.: *Ajzenhauer, bakenbard*, aczkolwiek najnowsze zasady ortografii serbskiej preferują pisownię pozbawioną sonantu: *Ajzenhauer, bakenbard*.

W swej rozprawie dotyczącej zmian w serbskim systemie fonetycznym D. Petrović podaje również zanotowane w języku radia i telewizji przykłady użycia sonantów w słownictwie rodzimym, które jednak są traktowane jako charakterystyczne dla serbskich zachodnich gwar ijekawskich, np.: *mátrca, iznutrce, prěslca, muslimáni, kăpljca, dněvnca, bèsposlca, ôkosnca, sîknjca, itakmca* itp.³³

Dla struktury fonetycznej języka serbskiego charakterystyczne jest znacznie częstsze, w porównaniu z językiem polskim, występowanie grup samogłoskowych, tworzących tzw. roz-ziew (*zijek*), co jest jednak ściśle uwarunkowane określonym położeniem:

- na początku lub wewnątrz wyrazu będącego złożeniem, przy wyraźnej zaznaczonej granicy pomiędzy morfemami, np.: *nokviriti, uistinu, naoštriti, crnook, naučiti* itp;
- przed *o* pochodzącym z *i*, np.: *dao, čuvao*;
- w tych wyrazach, w których nastąpiło wypadnięcie spółgłoski położonej pomiędzy dwoma samogłoskami, np.: *dvanaest, čoek*.

Należy podkreślić, iż grupy samogłoskowe typowe dla języka serbskiego są wyłącznie złożone z dwóch samogłosek, a jeśli zdarza się połączenie trzech, to muszą być one oddzielone wyraźnymi granicami międzymorfemowymi, np.: *neuhobičajen, neuhokviren, neoivičen* itp. Równocześnie język samoistnie dąży do likwidacji roz-ziewu, co następuje:

- w dialektach poprzez kontrakcję dwóch różnych samogłosek w jedną, np.: *čivō, kîl povō* itp.;
- zastąpienie samogłoski *i* jej niezgłoskotwórczym odpowiednikiem ⁱj, np.: *nâjti < *naiti* itp.;
- prejotację drugiej samogłoski w imiesłowach przeszłych czasowników, np.: *pîo, lîo, mîslio* itp.;
- wtrącenie pomiędzy dwie samogłoski *i* w wyrazach obcych z *-ia*, np.: *îlâlîja, dijâlog, dijâlekat* (ale *geogrâfîja, biogrâfîja, zoolôgîja, bibliotéka*) itp.;
- kontrakcję dwóch jednakowych samogłosek w jedną, np.: *sôkô, vô, sô* itp.³⁴

Współczesny standard języka serbskiego bardzo odbiegł od norm i ograniczeń zaprezentowanych powyżej. Omówione przykłady dowodziły dążeń języka do likwidowania powstałych grup samogłoskowych, podczas gdy inwazja obcego słownictwa pozostaje w oczywistej sprzeczności z obowiązującą do tej pory tendencją. Zagadnienie to zostało szczegółowo omówione w pracy P. Ivicia, który dokonał następującego podziału:

³² M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika*, op.cit., s. 118.

³³ Zob. D. Petrović, *Fonetika*, op. cit., s. 100.

³⁴ Zob. V. Frančić, op. cit., s. 50.

- a) *Nastale su dvočlane grupe kojih ranije nije bilo na početku reči (aerodrom, aorist, autoeolski, eufemizam, oaza), a proširen je njihov repertoar u okviru morfeme i u unutrašnjosti reči (stearin, reumatizam, toaleta, poezija, donžuan, lues, fluor);*
- b) *Znatno je proširen repertoar unutrašnjih i krajnjih grupa predvojenih morfološkom granicom (naelektrisati, neaktivan, neefikasan, antialkoholičan, arhiepiskop; bifea, bifee, bifeu, biroa, biroe, birou, intervju, intervju, intervju i sl.);*
- c) *Postale su obične dvočlane grupe istih vokala, i to u unutrašnjosti i na kraju reči (rešoom, vakuum, Maraa, Degaa, bifee, intervjuu, a tako i žir'j'u);*
- d) *Kao najkrupnija promena, međutim, može se označiti ona koja se tiče znatno proširenog spiska tročlanih grupa: neautomatski, neeuklidski, neoatlantizam, radioaktivnost, koautor, šoua, šouom, šouu, kakaoa, kakaoy, a preko njih otvaraju se mogućnosti i za pojavu četvoročlanih grupa (neautonomasčki).*³⁵

Na uwagę zasługuje również fakt, iż w wyrazach, w których powstały grupy złożone z trzech samogłosek, doszło do przesunięcia granic morfemów, które według Ivicia układają się zgodnie ze schematem 1 + 2, a znacznie rzadziej 2 + 1. Dotyczy to głównie słownictwa niedawno utworzonego, bądź zapożyczonego.³⁶

Trudno również mówić o wielkich zmianach we współczesnym systemie spółgłoskowym języka serbskiego. Zagadnieniem poruszonym w każdych zasadach pisowni jest wzajemny stosunek glosek *č, dž* || *ć, d*. Należą one do grupy zwarto – szczelinowych (afrykaty), przy czym para *č – dž* to spółgłoski przedniojęzykowo – dźwięczne, ustne, różniące się jedynie dźwięcznością (*č* – bezdźwięczne, *dž* – dźwięczne). Natomiast para *ć – d* zaliczana jest do przedniojęzykowo – zębowych, z których *ć* jest bezdźwięczne, *d* – dźwięczne. V. Frančić, omawiając serbski system spółgłoskowy, szczególną uwagę poświęcił konsonantowi *d*, charakteryzującemu się dosyć nietypową artykulacją – dwuetapową, podczas której powstają głoski niewystępujące samodzielnie w języku serbskim. *Pierwszym elementem jest nieco zmiękczone zębowe „d”, drugim, bezpośrednio następującym, miękkie „š” (d + š). Rzadziej spotyka się wymowę bliższą polskiemu „dž”, z drugim elementem bliskim „ž”.*³⁷ *Pravopis srpskog jezika* z naciskiem podkreśla ich odrębność i wzajemną niezależność³⁸, zaś M. Dešić w podręczniku szkolnym wskazuje na konieczność różnicowania omawianych fonemów, gdyż ich mieszanie może prowadzić do zmiany znaczenia wyrazów. Przykładem następujące pary: *mlačenje – mlačenje, posečen – posečen (posječen – posječen), kuće – kuće. čar – čar: veče – veče; džak – dak, džaćina – daćina, džaćić – daćić, džip – dip.*³⁹

Obok trudności wynikających z nierozróżniania powyższych konsonantów, pojawiają się inne, związane z występowaniem form podwójnych, np.: *švakati, švaćem (švatati – švaćem, švakati – švaćem)*, podobnie *zviždukati, zviždućem (zviždućem)*. W obecnym standardzie języka serbskiego formy *švatati* i *švaćem* nie są używane, na skutek ich wyparcia przez formy supletywne, w których doszło do różnicowania podstaw słowotwórczych bezokolicznika (*k*) i formy czasu teraźniejszego (*t → ć*).

Pewne modyfikacje w języku serbskim objęły niektóre sonanty, a zwłaszcza *l*, o którego artykulacji V. Frančić mówi, iż w dialektach serbochorwackich nad górną Driną i koło Baru

³⁵ D. Petrović za: P. Ivić, *Vokalske grupe u srpskohrvatskom književnom jeziku*, "Slavia orientalis", Warszawa 1968, t. XVII, z. 3, s. 315-319.

³⁶ Zob. P. Ivić, *ibidem* s. 139.

³⁷ V. Frančić, *op. cit.*, s. 58.

³⁸ Zob. M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižunca, *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska 1994, s. 165.

³⁹ Zob. M. Dešić, *Pravopis srpskog jezika. Priručnik za škole*, Nikšić, Beograd 1995, s. 37-44.

w Czarnogórze występuje również *l*, będące odpowiednikiem polskiego *l* zębowego, charakterystycznego niegdyś dla wymowy scenicznej.⁴⁰ Obecnie ta tendencja szerzy się wśród serbskich warstw artystycznych, a zwłaszcza wśród śpiewaków.⁴¹ Podobnie zdarzają się przypadki artykulacji *lj* jako *l + j* oraz *nj* jako *n + j*, ale są to zjawiska marginalne i trudno je uznać za jedną z cech charakterystycznych obecnego standardu.

Jednakże największe zmiany, jakimi został dotknięty system spółgłoskowy, dotyczą – podobnie jak w przypadku samogłosek – grup spółgłoskowych. D. Brozović i P. Ivić podkreślali charakterystyczną dla chorwacko-serbskiego standardu językowego swobodę połączeń spółgłoskowo-samogłoskowych, w których każda z 5 długich i krótkich samogłosek może następować po każdym niezgłoskotwórczym fonemie.⁴²

B. Miletić, podając cechy charakterystyczne wymowy serbskiego języka literackiego, wymienia między innymi występowanie grup spółgłoskowych, które pojawiają się głównie na początku oraz wewnątrz wyrazów, a ilość występujących kombinacji spółgłoskowych określa cyfrą 117, podczas gdy na końcu wyrazu możliwe są tylko 4: *-st*, *-št*, *-zd*, *žd*⁴³ (np.: *list*, *plašt*, *grozd*, *dažd* itp.) oraz grupa *-rd* w wyrazie *gord*. Pojawianie się określonych grup spółgłoskowych jest w języku serbskim ściśle uwarunkowane.⁴⁴

Dotychczasowe badania nad systemem fonetycznym języka serbskiego wykazały, iż na początku wyrazu obok grup spółgłoskowych złożonych z dwóch spółgłosek, utworzonych najczęściej poprzez zestawienie spółgłoski będącej obstruentem (spółgl. szczelinowe, zwarto-szczelinowe, zwarto-wybuchowe) i sonantu, np.: *snaha*, *snažnost*, *šljivar*, *šnica*, *snaga* itp. bywają także zestawienia dwóch obstruentów, zdarza się to jednak znacznie rzadziej, np.: *pčela*, *ptica*, *sto*. Grupy złożone z trzech spółgłosek możliwe są tylko w następujących kombinacjach: obstruent + sonant + sonant, np.: *smračiti*, *smrad*, *smršaviti* lub w zestawieniach obstruent + obstruent + sonant, np.: *strpati*, *zdrav*, *spremati*, *šmrk*. Jeszcze większe ograniczenia dotyczą występowania grup sonantów. Jest to możliwe tylko w tym przypadku, kiedy na początku wyrazu występują wyłącznie spółgłoski *v* oraz *m*, np.: *vlada*, *vlak*, *vlasnik*, *mnogo*, *mlakav*, *mlitavost* itp.

Trzy- lub czteroczłonowe grupy spółgłoskowe występują najczęściej wewnątrz wyrazów. Ta ostatnia możliwość jest spotykana głównie w wyrazach z sufiksem *-stvo*: *vojvodstvo*, *gospodstvo*, *kumstvo*, *đavolstvo*, *poglavarstvo*. Bywa, iż grupy spółgłoskowe są rozdzielone granicą morfemu. Z zagadnieniem tym pozostaje w ścisłym związku podział wyrazów na sylaby, który wyjaśnia nam sposób tworzenia się grup spółgłoskowych w zależności od rodzaju występujących spółgłosek. I tak według B. Mileticia, grupy spółgłoskowe są przenoszone do następnej sylaby w dwóch przypadkach:

a/ kiedy spółgłoski szczelinowe znajdują się przed którąkolwiek ze spółgłosek, np.: *-fina*, *ra-sla*, *pa-sti*, *vi-šnja*, *nu-žda*, *u-sa-hnuti* itd.

b/ kiedy po spółgłosce występują sonanty, np.: *va-tra*, *ku-pljen*, *sta-blo*, *pro-stran* itp.

⁴⁰ Zob. V. Frančić, op. cit., s. 57.

⁴¹ M. Pešikan, *O uticaju radija, televizije i drugih novinarskih službi na jezičku kulture*, „Naš jezik”, knj. XXII, sv. 1-2, Beograd 1976, s. 69-76.

⁴² Zob. D. Brozović, P. Ivić, *Jezik, srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenska leksikografska zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb 1988, s. 107.

⁴³ B. Miletić, *Osnovi fonetike srpskog jezika*, Beograd 1960, s. 95.

⁴⁴ Op. cit., s. 59.: „U granicama jednoga sloga važe određena pravila za red glasova: između određenog glasa i vrška sloga može se nalaziti samo glas jednake ili veće sonornosti. Zato grupe kao „pr, br, tr, dr, pl, bl, plj” i sl., koje su tako obične u početku sloga (prase, brat, trojica, drug, pleme itd.), ne mogu u našem jeziku stajati na kraju sloga – stoga što između određenog glasa i vrška sloga može biti samo glas jednake ili veće sonornosti.”

W pozostałych zaś sytuacjach spółgłoski są rozdzielane, np.: *a' bor-ba. div-lji. al-va. l'oj-ka. glav-no; b' lip-sati, lak-še; c' tak-nem, jed-nak, sag-ne, mot-ka, ban-ka itd.*⁴⁵

Wspomniane już zmiany w dotychczasowej dystrybucji spółgłosek w grupach nastąpiły pod wpływem naporu obcej leksyki, który zaznaczył się w okresie powojennym i trwa nadal. W przejętych wyrazach możemy znaleźć najróżnorodniejsze połączenia spółgłoskowe, obce systemowi fonetycznemu języka serbskiego, np.: *stj-* (*stjuardesa*), *-psc-* (*opsceci*), *-ksk-* (*eks-kavator*), *-ftv-* (*softver*), *-mpj-* (*kompjuter*), *-nhr* (*sinhronizacija*), *-nsn-* (*transnacionalan*), *-gst-* (*dragstor*), *-nsf-* (*transfer*), *-mpt-* (*simptom*), *-jtb-* (*skejtboard*) itd. Dotychczasowe badania językoznawcze odnotowały istnienie przeszło 270 grup spółgłoskowych złożonych z trzech spółgłosek oraz około 40 z czterech⁴⁶, np.: *-nspl-* (*transplantacija*), *-rstv-* (*suaustorstvo*), *-pstr-* (*opstruktivan*), *-jnsk-* (*kombajnski*) itd. Odnotowano również jedną grupę złożoną z pięciu spółgłosek *-ntstv-*: *kalkulantstvo, protestantstvo*.

Zmiany w systemie spółgłoskowym dotknęły także sufiksów. Obok wspomnianych już czterech, charakterystycznych dla języka serbskiego, pojawiły się zupełnie nowe, np.: *-ks* (*kompleks, faks, hanzaplant, hobist*), *-lm* (*film*), *-gl* (*singl džingl*), *-tl* (*šatl*), *-id* (*humanoid*), *-ik* (*džojstik*), *-nk* (*džank*), *-rk* (*pačvork*), *-fi* (*draft*), *-nt* (*apstinent*), *-nr* (*podžanr*), *-lt* (*kult. stelt*), *-rn* (*retern*), *-nd* (*bekgraind*), *-jk* (*brejk*), *-rt* (*ekspert*) itd. Dotychczas potwierdzono istnienie 70 takich grup, a wśród nich: (...) *12 je opstruentskih; tri sastavljene od dva prekidna konsonanta (koncept, pakt, smaragd), dve sastavljene od prekidnog i strujnog konsonanta (osim st, št, zd, žd) potvrđene su i grupe sk (disk), fi (lift) i ht (šah)*. *Sve ostale grupe sastavljene su od sonanta i konsonanta (...)*.⁴⁷ D. Petrović podkreśla pewne zauważalne prawidłowości w ostatniej z wymienionych grup. Wskazuje, iż:

- 1/ sonanty *r* i *n* występują jako pierwsze elementy w grupach utworzonych ze spółgłosek zwartych oraz szczelinowych, np.: *sport, park, marš, morž, senf, revanž*. Jako pierwszy człon grupy występuje również sonant *m* w grupach *ms, mf: sims, trijumf*, zaś sonant *l* pojawia się przed wszystkimi spółgłoskami zwartymi, ale nie dotyczy to wszystkich szczelinowych, np.: *talk, skalp, puls, golf* itp.;
- 2/ przed wymienionymi spółgłoskami spotyka się sonant *j*, np.: *brejk, fejs-lifting, dizajn, barbekju, tejp*. Do rzadkości należy użycie sonantu *v* - został odnotowany w grupie *vs (nagotovs)* oraz *vk (tomahavk)*;
- 3/ sonanty *lj* i *nj* nie pojawiają się w żadnych zestawieniach spółgłoskowych w zakończeniu wyrazu;
- 4/ rzadkie są przypadki pojawiania się sonantów przed afrykatami, np.: *hevenć, hohdojć*;
- 5/ również niezbyt częste jest zestawienie sonant + sonant, które z reguły występuje w połączeniach z: *r (šarm, koncert), j (kombajn, emajl), l (film), n (žanr) v (klovn)*.⁴⁸

Obok omówionych sufiksów pojawiają się, wprawdzie rzadko, grupy złożone z trzech elementów, z których pierwszy jest najczęściej sonantem *r* lub *n*, jak również *m* oraz *j*: *infarkt, sfinks, mumps* i w nazwiskach *lajld, Hajms*. Ten typ sufiksu występuje także w niektórych toponimach typu: *Murmansk, Zagorsk, Habarovsk*.

⁴⁵ Por. B. Miletić, op. cit., s. 60.

⁴⁶ Zob. D. Petrović, *Fonetika*, [w:] op.cit., s. 106-107.

⁴⁷ Op. cit., s. 105.

⁴⁸ D. Petrović, *Fonetika*, op.cit., s. 105-106.

7.3. w zakresie prozodii

Norma języka serbskiego w zakresie prozodii została opracowana ponad 100 lat temu i zawdzięczamy ją głównie Đ. Đaničićowi. Opublikował on w drugim wydaniu *Rječnika* obowiązujące w niej niezwykle skomplikowane zasady. Robił to także systematycznie w swych licznych artykułach poświęconych subtelnej grze zmian akcentów w obrębie paradygmatów, ich przenoszeniu na enklityki, jak również uwagi dotyczące rozlicznych kategorii długości pozaakcentowych.

Porównując współczesny standard języka serbskiego z językiem Vuka Karadžicia, językoznawcy stwierdzają, iż odbiega on znacznie od pierwotnego wzorca, ignorując go i kreując nowe zasady, obce klasycznej prozodii.⁴⁹

Ogromne migracje w okresie powojennym, zwłaszcza migracje zarobkowe ludności wiejskiej do miast, spowodowały bardzo poważne zmiany w standardzie językowym. Coraz liczniejsze grono językoznawców zaczyna sobie zdawać sprawę z powagi sytuacji konstatując, iż należy się bacznie przyglądać językowi zwłaszcza dużych aglomeracji miejskich, w których wyrasta „dzień jutrzejszy naszej kultury”.⁵⁰

Prozodia języka serbskiego jest systemem bardzo skomplikowanym i tworzą ją: wysokość tonu poszczególnych głosek (rosnąca lub opadająca), ruchomy akcent muzyczny oraz różnice iloczynowe (zachowanie oboczności długich i krótkich samogłosek). Wyróżniamy w nim cztery akcentowane prozodemy („˘”, „˙”, „ˆ”, „˚”) i dwa nieakcentowane („˘”, „˚”). Dystrybucja poszczególnych akcentów jest ściśle określona. I tak akcenty opadające (*dugosilazni* ˆ i *kratkosilazni* ˚) mogą występować wyłącznie w wyrazach jednosylabowych oraz na pierwszej sylabie w wyrazach wielosylabowych. Pozostałe dwa akcenty rosnące (*kratkouzlazni* ˙ i *dugouzlazni* ˚) mogą występować na pierwszej sylabie oraz na sylabach wewnątrz wyrazu, z wyjątkiem ostatniej, która pozostaje nieakcentowana. Reguły dotyczą także prozodemów nieakcentowanych, z których długi (˘) występuje wyłącznie po akcencie, krótki zaś (˚) pojawia się zarówno przed, jak i po nim. Należy podkreślić, iż akcent ma w języku serbskim cechy fonologiczne i właśnie dzięki niemu w wielu przypadkach jesteśmy w stanie rozróżnić znaczenie poszczególnych słów, np.: *grād* (miasto) i *grād* (zjawisko atmosferyczne), *pās* (zwierzę) i *pās* (pasek), *liūk* (cebula) i *liūk* (luk), *skūp* (zgromadzenie, zebranie) i *skūp* (drogi) itp.

Tak przedstawia się system idealny, opracowany przez Vuka Karadžicia i uzupełniony przez Đ. Đaničića. Biorąc jednak pod uwagę różnorodność dialektów serbskiego obszaru językowego, możemy stwierdzić, iż większość jego terenu nie dostosowała się do powyższych norm, por. np.:

1' *Kosovsko – resavski dijalekat – Akcenatsko mesto u ovom dijalektu je staro, osim što je kratki akcenat povučen s krajnjeg sloga na pretposlednji kratki kao ˘, a na pretposlednji dugi kao ˙: sèštra, pòtok; trāva, nārod (ali sestrē, nāròdu itd.), što daje sistem od tri akcenta, dva duga i jednog kratkog. Dužine iza akcenta su skraćene.*

2' *Prizrensko – timočka (torlačka) dijalekatska oblast – Staro akcenatsko mesto čuva se u većini govora dosledno. a ponegde s određenim povlačenjima. Istrvene su razlike među akcentima po trajanju i tonskom kretanju, tako da postoji samo jedan akcenat, koji može stajati u svim položajima. Ovde se beleži znakom ˘ ispred akcentovanog vokala: s`eno, kol`eno, jun`ak, koj`a.*

⁴⁹ Zob. P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1986, s. 282.

⁵⁰ Por. D. Jović, *Književni jezik i urbani idiom*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s. 41.; M. Ivić, *Jezika individualnost grada*, [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997, s. 159, 165-166.),

3' *Šumadijsko - vojvođanski dijalekat – Novoštokavska akcentuacija se u ovom dijalektu udružuje s delimičnim skraćivanjem posleakcenatskih dugih vokala, jačim u istočnim govorima, a znatno slabijim u zapadnim. Pritom dužina prethodnog sloga, silaznost akcenta i položaj u poslednjem slogu, naročito ako je on otvoren, pospešuje skraćivanje.*⁵¹

Większość wyrazów w języku serbskim posiada swój akcent z wyjątkiem spójników, przyimków, zaimków i partykul, które nie są akcentowane i jako takie łączą się w akcentowane całości z wyrazami poprzedzającymi lub następującymi (*enklitike, proklitike*). Również tu obowiązuje reguła dotycząca zwłaszcza proklityk. Jeśli któraś z wymienionych części mowy znajdzie się obok wyrazu z akcentem opadającym (*˘*), często akcent przechodzi na wyraz nieakcentowany i to w postaci akcentu krótkiego opadającego (*˘*) lub krótkiego rosnącego (*ˊ*), np.: *od kuće* (od od *kūće*), *u grād* (od u *grād*), *u zoru* (od u *zōru*) itp.

Współczesny standard języka serbskiego w zakresie prozodii odbiega znacznie od ustalonego schematu. Rozbieżności coraz bardziej się pogłębiają, na co ma główne wpływy wysunięcie się na czoło Belgradu jako prestiżowego ośrodka kulturowego oraz narzucaniem nowych norm wymowy przez młodych Serbów.⁵²

O cechach wymowy belgradzkiej, a ściślej o odstępstwach od modelu wymowy preferowanej literackiej, pisał m. in. B. Miletić, który je sprowadzał do:

a/ Skracania długości nieakcentowanych sylab w odmianie rzeczownikowej i czasownikowej, np.: *bābe* zamiast *bābē*, *žēna* zam. *ženā*, *nōsim* zam. *nōšim*, *čūvam* zam. *čūvām*; (*rūku*) *zā* *rūku*, (*glāvu*) *zā* *glāvu* zam. *zā glāvū*, ale zgodnie z językiem literackim: *šēšīr*, *dēvōjka*, *nīgōvca*, *jīlnāče* itp. Ponadto upowszechnianie krótkiego akcentu, np.: *vīdimo*, *nōsimo* zgodnie z *vīdim*, *nōsim*, natomiast zachowanie długości w przypadku wyrazów z akcentem *kratkouzlaznim* (*˘*), np.: *lētīmo*, *činīmo*, *držīmo* itp.;

b/ Zmian akcentu krótkiego rosnącego (*ˊ*) w krótki opadający (*˘*) w wyrazach dwusylabowych, w których końcowa sylaba jest krótka, np.: *kōsa* zam. *kōsa*, *sēstra* zam. *sēstra*, *īnuk* zam. *īnuk*, ale *kōsāč*, *ženīti se*, *sēstrica*, *pōtoka* oraz zgodnie z językiem literackim: *vōjnik*, *mlādič* itp.;

c/ Zachowane przenoszenie akcentu na przyimek w proklitykach, stanowiących w języku serbskim swego rodzaju skostniałe konstrukcje, w których zjawisko to zachodzi zgodnie z normami ustalonymi przez Vuka Karadžicia, np.: *zā boga*, *dō dāvola*, *īl goste*, *bēs trāga*, *ōt kuće*, *dō kuće iz ā sna*, *īza glāsa* itp. W pozostałych przypadkach został zachowany akcent wyrazu, który nie ulega przesunięciu: *za pōjas* zam. *zā pojās*, *na pōklon* zam. *nā poklōn*, *na dō hvat* zam. *nā dohvāt*, *u šīmu* zam. *īl šumu* itp.⁵³

Belić zauważa, iż tego typu zjawisko zachodzi w języku coraz rzadziej. Dotyczy ono jedynie tych sytuacji, kiedy dane wyrażenie zyskało stałe lub przysłówkowe znaczenie, np.: *nā poklōn*, *ō kamēn*, *nā dohvāt*, *nā mesēc*. Rzadko jednak dochodzi do przenoszenia akcentu z gen. pl, np. u Daničicia spotykamy: *ōd obrāza*, *bēs dukātā*, *ōd konāca*, *īl Tīrākā* itp., a obecnie: *od ō brāzā*, *kod sēljānā*. Jednakże przy użyciu partykuly przeczącej *ne* akcent obowiązkowo się cofa, np.: *nē pīšē m*, *nē vīdīm*, *nē plivām* itd. Natomiast zjawisko to zostało całkowicie wyeliminowane w przypadku użycia spójnika *da* z czasownikami, a jeśli się zdarzy, to jest traktowane jako archaizm, bądź prowincjonalizm, np.: *dā vīdīm*, a zwykle wymawia się *da vīdīm*. Tego typu przykłady implikują kolejną prawidłowość w prozodii serbskiej, którą jest

⁵¹ D. Brozović, P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatsku ili srpsku*, Zagreb 1988, s. 60-68.

⁵² Patrz M. Moskovljević, *Nekoliko reči o beogradskom govoru*. [w:] *Zbornik filoloških i lingvističkih studija*, Beograd 1921, s. 132-140.

⁵³ B. Miletić, *Osnove fonetike srpskog jezika*, Beograd 1960, s. 92-93.

nieprzenoszenie starych akcentów *kratkosilaznog* (') i *dugosilaznog* (^) na początek wyrazu. co więcej, zasada ta przestała obowiązywać również w granicach oddzielnych wyrazów.

Belić podaje przykłady, które trudno uznać za typowe odstępstwa, gdyż jeszcze przez Vuka zostały zanotowane z łącznikiem: *Zmāj-děspot* l' ŭk, *zillum-čālma*, *bimber-grōžde*, *ivan-cvŭjet*, *nepòčin-pòlje* itp. W wymienionych przykładach pierwszy z wyrazów pełni funkcję przydawki określającej drugi wyraz. U Vuka znajdujemy także następujące słowa: *Zlopògleda*, *očevŭdni*, *očiglè`dni*, *pŕvobrā tučed*, *bogobđ jazan*, *svŕ`zimāntija*, *svŕ`zibrāda* itp., ale odnotowujemy również przykłady przenoszenia akcentu na pierwszy z wyrazów: *vici-batina*, *drāži-vaška*, *gibi-vreća*, *ispi-čutura*, *šòp-kapa* itd. Brak tu jednak konsekwencji, gdyż spotykamy przykłady, w których zachowany jest odrębny akcent obu wyrazów: *izjedi-pògača*. Twierdzi on, iż: *U još starijim obrazovanjima, u kojima je jedinstvo značenja potpuno sprovedeno, imamo i gubljenje dužina iz akcenta kao u „Dābiživ” (ime), sa kojim se mogu isporučiti nedovršene, nove složenice kao: „nā-zlo-bŕz, u zlu-dđ bar; kŕsti-kŭme-dēte” i sl. Prema množini reči tipa kao „visi-baba, lèti-pas, đŭvo-koza” i sl. u kojima je drugi deo složenice enklitičan, ili „dobro-dēva” i sl.. u kojima bi prvi deo bio proklitičan, sasvim su retki slućajevi kao „svŕ`zi-māntija, izjedi-pògača” i. naročito. kao „pŕvo-brātuced. Zlopògleda” i sl. Ja smatram da su svi ti slućajevi novi po poreklu i da se u njima ogleda jaka individualnost reči zajedno sa akcentima.*<sup>54</sup> Równocześnie zwraca uwagę na zmianę akcentu. I tak *očiglè`dno* u Vuka wymawia się obecnie *očigledno*, zaś stare *očevŭdno* uzyskało akcent *očèvidno* zgodnie z zasadą o przesunięciu akcentu. Akcenty ulegają zmianie zgodnie z regulami nowej akcentuacji i *Zlopògleda* wymawia się jako *Zlopògledā*, gdzie akcent " zamienia się w ^, a powyższa reguła stosowana jest również w stosunku do wyrazów obcego pochodzenia, np.: obcy wyraz *interesāntan* wymawia się z akcentem dostosowanym do norm języka serbskiego *interesāntan* (niekiedy *interēsantān*).

Wspomniane już migracje ludności serbskiej, a później gwałtowny rozwój radia i telewizji doprowadziły do radykalnych zmian w systemie prozodii. Nastąpiła w pierwszym rzędzie likwidacja długiego nieakcentowanego prozodemu, a wszystkie długości występujące po akcentcie ulegają radykalnemu skróceniu.⁵⁵ Druga wyraźnie zaznaczona zmiana to zanikanie różnicy pomiędzy akcentami *kratkosilaznim* (' ') i *kratkouzlaznim* ('). *Najčešće se ta pojava vezuje za pretposlednji slog ispred kratke ultime (i po tome njeno regularno ishodište moglo bi se naći u kosovsko – resavskim govorima), ali se ona vrlo snažno širi prema početku reči u višesložnicama: emŭsijè, dèvetòm. čètvrtòm. mōlitva, gŭgāntskā. žanātské.*⁵⁶

Napływ obcej leksyki spowodował kolejną znaczącą zmianę, tym razem dotyczącą dystrybucji akcentów. Klasyczny system rozkładu akcentów w języku serbskim przestał obowiązywać. Dotyczy to akcentów opadających (*dugosilazni* i *kratkosilazni*), których położenie w wyrazie precyzyjnie określały normy serbskiej prozodii, a które coraz częściej spotykamy poza pierwszą sylabą, np.: *agitātor*, *informātor*, *benefīcija*, *teritōrija*, *Austrālija*, *Makedōnija*, *televīzija*, *Jugoslāvija*, *severozāpadni*; *asistēnt*, *konkurēnt*, *maturānt*, *kompetēntan*, *konstrīkcija*, *elektropŕivreda*, *poljopŕivreda*, *istovŕemeno*, *očiglè`dno* itd.

Z zagadnieniem tym wiąże się sposób adaptacji wyrazów obcego pochodzenia w języku serbskim. A. Belić wyróżnia trzy jej etapy. Pierwszy obejmuje wyrazy typu: *Aiustrālija*, *Slāvōnija*, *agitātor*, *stūdent*, *ākcent*, *dirigent*, *muzikānt*, *komīnist*, *fāšist*, *oportinist*, *matīrant*, w których występuje przesunięty akcent, drugi – dotyczy wyrazów typu: *inteligēntan*, *kompetēntan*, *pedāntan* i *pèdāntan*, *interesāntan*, w których nie dochodzi do przesunięcia akcentu, a jedynie

⁵⁴ Belić, *Iz nove akcentuacije*. [w:] *Naš jezik*, knj. II, sv. 7-10, s. 230.

⁵⁵ Zob. A. Belić, *Iz nove akcentuacije*, [w:] *Naš jezik*, n.s., knj. III, sv. 5-6, s. 151.

⁵⁶ D. Petrović, *Fonetika*, [w:] op.cit., Opole 1996, s. 93.

do zamiany akcentu krótkiego opadającego (") na krótki rosnący (') oraz trzeci – por. np.: *fotogrāf, lingvīst, atentātor*, w których funkcjonuje obcy akcent w związku z ciągle żywą obcą wymową.⁵⁷ Należy w tym miejscu wspomnieć o kolejnej tendencji zamiany akcentów pominiętej przez Belicia. Otóż nie tylko ulegają jej akcenty krótkie, ale również dotyczy ona akcentów długich, np. zamiast wyrazów: *distribūcija, investīcije* mamy: *distribūcija, investīcije*. Część wyrazów obcych została przejęta przez język serbski z przeniesionym akcentem, ale możliwe są sytuacje, w których istnieją dublety akcentowe, np.: *propāgānda, propagānda, hipòkrīzija, hipokrīzija* oraz *biològija, enèrgija, novèla, kolèkcija, beletristika, matemàtika, geogrāfija*.⁵⁸

Niezwykle ciekawego materiału do analizy współczesnego systemu prozodii serbskiej dostarcza załączony spis akcentowanych wyrazów, sporządzony przez I. Stevovicia, które pojawiły się w emisjach radiowych spikerów Radia Belgrad⁵⁹.

до шѐ мере (т. до шѐ мѐре)	дрѣжѣш (т. дрѣжѣш)
сѣрѐмљено (т. сѣрѐмљено)	ѣзашло је (т. ѣзашло је)
шѣрѣдиција (т. шѣрѣдиција)	ѣмѣш прѣво (т. ѣмѣш прѣво,
у шом_дѣлу ѣзвешѣја	ѣмѣш прѣво)
(т. у шѣм дѣлу ѣзвешѣја)	мѣме сѣну (т. мѣме сѣну)
кѣдѣ (т. кѣдѣ)	без вѣдѣ (т. без вѣдѣ)
ѣрѣчекај (т. ѣрѣчекај)	вѣлики мѣрѣни шѣма (т.
говѣримѣ 1 л. мн. импер.	вѣлики мѣрѣни шѣма)
(т. говѣримѣ)	широко (т. широко)
мирисаѣ (т. мисаѣ)	
неѣросвѣћеносѣи (т. неѣросвѣ-	свѣј народ (т. свѣј народ)
ћеносѣи)	Тѣрѣкѣ (т. Тѣрѣкѣ)
рѣније (т. рѣније)	Пѣжарѣвачки мѣром (т.
зѣило (т. зѣило)	Пѣжарѣвачки мѣром)
шѣкѣ (т. шѣкѣ)	ѣвамо (т. ѣвамо)
зѣлѣвѣм (т. зѣлѣвѣм)	мѣзѣм (мѣзѣм)
дѣшада (т. дѣшада)	ѣзенѣдѣ 3 л. јд. през. (т.
ѣ шада и дѣције (т. и шѣдѣ	ѣзенѣдѣ)
и дѣције)	пѣграничне (т. пѣграничне)
лѣкѣвѣшѣвѣ (т. лѣкѣвѣшѣвѣ)	
ѣправдѣни (т. ѣправдѣни,	слѣшѣјѣ вѣсѣи (т. слѣшѣјѣ
ѣправдѣни)	вѣсѣи)
сѣсѣвѣнѣм (т. сѣсѣвѣнѣм)	електѣричне (т. електѣричне)
сѣсѣвѣнѣ недела (т. сѣсѣвѣ-	делегаѣција (т. делегаѣција)
нѣ недела)	ѣрогѣлѣс (т. ѣрогѣлѣс)
унѣшѣили (т. унѣшѣили)	Лѣњѣна (т. Лѣњѣна)
ѣдѣѣѣм (т. ѣдѣѣѣм)	Лѣњѣнов (т. Лѣњѣнов)
чѣниѣе 2 л. през. (т. чѣниѣе	са Сѣлѣјѣном (т. са Сѣлѣ-
или чѣниѣе)	лѣјѣном)
пѣшалѣк (т. пѣшалѣк)	сѣшѣжѣ (т. сѣшѣжѣ)
нѣѣѣѣ (т. нѣѣѣѣ)	зѣмѣѣ 2 л. јд. (т. зѣмѣѣ)
кѣѣѣ (т. кѣѣѣ)	ѣрѣдѣлога (т. ѣрѣдѣлога)
кѣѣѣѣ (т. кѣѣѣѣ)	ѣрѣвѣдѣ (т. ѣрѣвѣдѣ)

⁵⁷ Belić, *Iz nove akcentuacije*, [w:] *Naš jezik knj. n.s., II. sv.* 7–10, s. 234–235.

⁵⁸ Zob. D. Petrović, *Fonetika*, op. cit., s. 95.

⁵⁹ Stevović, *Akcenti u izgovoru nekih spikera Beogradskog radija*, [w:] *Naš jezik, n.s., knj. V.* 9–10, Beograd 1954, s. 249–353.

кнѣзѡвѣ (т. кнезѡвѣ или кнѣзѡвѣ)	дворанѣ 2 п. јд. (т. дворанѣ)
кнѣзовима (т. кнѣзовима или кнезѡвима)	листвѡвѣ (т. листѡвѣ)
чѣшћѣ (т. чѣшћѣ)	вѣка (т. вѣка)
кнѣжинске ауѡноѡмије (т. кнѣжинскѣ ауѡноѡмије)	белѣшка (т. белѣшка)
миѡром (т. миѡром)	прѣшѡстојећѣ (т. прѣшѡстојећѣ)
ѡкѡлнѣ ѡлемѣна (т. ѡкѡлнѣ ѡлемѣна)	дѡмѣће (т. дѡмѣће)
Црноѡрѡце (т. Црноѡрѡце, или бар Црноѡрѡце)	прѡграм (т. прѡграм)
на Цѣшћѣ (т. на Цѣшћѣ)	Мокрѣнац (т. Мокрѣнац)
Црна Гѡра (т. Црна Гѡра)	мѣшѡд (т. мѣшѡд)
у Рѣсију (т. у Рѣсију)	зѣнѣшке кѡморе (т. зѣнѣш-кѡморе)
са сѣругѡм (т. сѣругѡм, сѣругѡм)	ѣсѣинѣ (т. ѣсѣинѣ)
зѣхѣев ѣгиѡшѣкѣ влѣдѣ (т. зѣхѣев ѣгиѡшѣкѣ влѣдѣ)	васѣиѡнѣнкѣ 2 п. мн. (т. васѣиѡнѣнкѣ)
емѣсијѣ (т. емѣсијѣ)	ѡерѣшѡрију (т. ѡерѣшѡрију)
крагујѣвачкѡј (т. крагујѣвачкѡј)	ѡимѣѡводѡм (т. ѡимѣѡводѡм)
прѣвреда (т. прѣвреда)	вѣшу зѣмљу (т. вѣшу зѣмљу)
ѡѣвремена су ѡрошла (т. ѡѣвремена су...)	у Корѣји (т. у Корѣји)
лѣжима (т. лѣжима)	Југѡслѡвијѣ (т. Југѡслѡвијѣ)
	у Пѣриѣ (т. Пѣриѣ)
зѣпѣднѣх сѣла (т. зѣпѣднѣх, зѣпѣднѣх)	грѣкѣ влѣдѣ (т. грѣкѣ влѣдѣ)
чѣшѣрѡм (т. чѣшѣрѡм)	вѣчѣрас (т. вѣчѣрас)
нѡћас (т. нѡћас)	прѣглед вѣсѣй (т. прѣглед вѣсѣй)
ѡѡѡѡносѣи (т. ѡѡѡѡносѣи)	свѣсѣ мѣсѣ (т. свѣсѣ мѣсѣ)
јѣчѣ (т. јѣчѣ)	ѡраво (т. ѡраво)
прѣсѣднѣка (т. прѣсѣднѣка)	дѣвѣшѡм (т. дѣвѣшѡм)
глѣсѣње (т. глѣсѣње)	љѡди цѣнѣ лекѣра (т. љѡди цѣнѣ лекѣра)
рѣкѡрд (т. рѣкѡрд)	реѡѡрѣѣр (т. реѡѡрѣѣр)
крѣпнѣ индусѣриѣлац (т. крѣпнѣ индусѣриѣлац)	у Бѣрлѣну (т. у Бѣрлѣну)
у Приѣѣѡљу (т. у Приѣѣѡљу)	згрѣдѣ (т. згрѣдѣ)
у Приѡѡју (т. Приѡѡју)	кабинѣѡу (т. кабинетѡу)
И на крѣју рѣѡван ѣзвѣшѣј... (т. И на крѣју рѣѡван ѣзвѣшѣј...)	кѡмѣндѣ (т. кѡмѣндѣ)
у сезѡни (т. у сезѡни)	вѡјнѣх инвалѣда (т. вѡјнѣх инвалѣда)
кѡнзул (т. кѡнзул)	хрѣбросѣ (т. хрѣбросѣ)
ѡд сѡлѣсѣѣ (т. ѡд сѡлѣсѣѣ)	ѡушѣБѣрмѣ (т. ѡушѣБѣрмѣ)
у цѣнѣрѣма (т. у цѣнѣрѣма)	Јѣжнѣ Еврѡѣѣ (т. Јѣжнѣ Еврѡѣѣ)
вѡдиѡи рѣѡна (т. вѡдиѡи рѣѡна)	гѣганѣска грѣдилишѣѣ (т. гѣганѣска грѣдилишѣѣ)
	лѣра 2. п. мн. (т. лѣрѣ)
	исѣѡвремено (т. исѣѡвремено)
	сѣјѣм (т. сѣјѣм)
	сезѡнѣ (т. сезѡнѣ)
	врѣме (т. врѣме)

<i>drugòva</i> (т. <i>drugòvā</i>)	<i>pròstòr</i> (т. <i>pròstòr</i>)
<i>у Евро̀пи</i> (т. у <i>Еврòпи</i>)	<i>pròstòra</i> (т. <i>pròstòra</i>)
<i>màjstòr</i> (т. <i>màjstòr</i>)	<i>nàčin rāda</i> (т. <i>nāčin rāda</i>)
<i>šèjše sùsreše</i> (т. <i>šèjše</i>)	<i>у lišhu</i> (т. у <i>lišhu</i>)
<i>у сшòном шèнису</i> (т. у <i>сшòном шèнису</i>)	<i>уље</i> (т. <i>уље</i>)
<i>Љубљанè</i> (т. <i>Љубљанè</i>)	<i>òpèš</i> (ш. <i>òpèš</i> , <i>òpèš</i>)
<i>zàsmejаше се</i> (т. <i>zàsmejаше се</i>)	<i>pèsnik</i> (т. <i>pèsnik</i>)
<i>сйāсенò дèше</i> (т. <i>сйāсенò дèше</i>)	<i>у òvòj nòhi</i> (т. у <i>òvòj nòhi</i>)
<i>српòм</i> (т. <i>српòм</i>)	<i>nìсам сàма</i> (т. <i>nìсам сàма</i>)
<i>млāдй лèкāр</i> (т. <i>млāдй лèкāр</i>)	<i>гāлòп</i> (т. <i>гāлòп</i>)
<i>мòлишва</i> (т. <i>мòлишва</i>)	<i>свè_шишине</i> (т. <i>свè_шишине</i>)
<i>од ју̀шра до мрāка</i> (т. ...)	<i>сйòсобан</i> (т. <i>сйòсобан</i>)
<i>до мрāка, дò мрāка</i>	<i>блйзначйне</i> (т. <i>блйзначйне</i>)
<i>опрāвдано</i> (т. <i>òпpавдāно</i>)	<i>Јā_сам</i> (т. <i>Јā сам</i>)
	<i>сyрово</i> (т. <i>сyрово</i>)
	<i>фризyру</i> (т. <i>фризyру</i>)

Juž wcześniej wspomniano o szerzącej się tendencji do skracania długości pozaakcentowych, ale zebrany materiał pozwala na wyciągnięcie wniosku, iż zjawisko to dotyczy również głosek akcentowanych, np.: *zàhtev ègipatské vlādè, zàpādnih, prègled, krūpnī industrijàlac, u sezòni, kònzul, vòditi račūna, drugòva, u Evròpi, mājstor, u stònom tènisu, sīpom, hràbrost, sàjam, sezònè, vrème, pròstor, nāčin, nācijè, knèza, knèžòvā, Cīna Gōra, svòj nàrod, mīzīm, delegàcija, prèdloga, listòvā*. We wszystkich wymienionych wyrazach powinny się znaleźć długie akcenty –rosnące, bądź opadające. Oba z nich przekształciły się w akcent krótki rosnący, co można uznać za trwałą tendencję we współczesnym standardzie języka serbskiego.

W powyższym wykazie można zauważyć także kolejną, wspomnianą już wcześniej prawidłowość, którą jest zacieranie różnic tonu pomiędzy akcentami krótkimi, np.: *emīsiyè, u Pārīz, večēras, dēvētom, četvrtom, nòčas, pòčèpanosti, jūče, rēkòrd, u Prīboju, mlādi lèkār, mòlitva, repòrtèr, gīgantska, istòvremeno, u òvòj nòci, spò-soban, belèška, dòmāće, trādicija, prīčekaj, dīžīš, bez vòdè* itp.

Omówione zmiany w systemie prozodii serbskiej pozwalają na wyciągnięcie jednego wniosku, iż wraz z szerzeniem się wzorca wymowy belgradzkiej, klasyczny model akcentowy autorstwa Karadžić – Daničić przestał obowiązywać, a obecny staje się coraz bliższy innym językom bałkańskim, których oddziaływanie od dawna obserwujemy na terenach południowo – wschodnich serbskiego obszaru językowego.

7. 4. W zakresie morfologii

W okresie od 1945 r. do chwili obecnej zaszły również pewne zmiany w zakresie morfologii w omawianym standardzie języka serbskiego, jednakże już na wstępie należy podkreślić, iż zaistniałe zjawiska trudno uznać za rewolucyjne.⁶⁰

7. 4. 1. Rzeczowniki

Dokonując przeglądu końcówek fleksyjnych w odmianie rzeczowników, kilka przypadków obejmuje formy oboczne, których repartycja nie zawsze jest objęta normą.

1/ W deklinacji rzeczowników rodzaju męskiego odrębne miejsce zajmują rzeczowniki obcego pochodzenia zakończone w nom. sg sufiksami *-ist* i *-at* lub samogłoską *-a*, charakterystyczną dla deklinacji r. żeńskiego, np.: obok *anarhist* używa się *anarhista*, *ateist* – *ateista*, *bigamist* – *bigamista*, *legitimist* – *legitimista*, *autokrat* – *antokrata*, *diplomat* – *diplomata* itp. W l. poj. odmieniają się jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego, zaś związek z atrybutem jest oparty na kongruencji, np. *Većeg o p o r t u n i s t e o d njega nisam video* *Obratili su mi se kao romanisti*.⁶¹ W liczbie mnogiej rzeczowniki te odmieniają się według paradygmatu rodzaju męskiego: *anarhiste*, *anarhista*, *anarhistima*, *diplomate*, *diplomata*, *diplomatama*. M. Stevanović odrębną uwagę poświęca wyrazowi *afrikata*: (...) oblik „afrikatama” nije manije običan od oblika „afrikatima”. A to je, uostalom, i razumljivo kad se zna da je ova imenica i u nom. jedn. običnija sa završetkom „-a” nego bez toga samoglasnika na kraju. Čak i rečnici je većinom donose u obliku „afrikatama” (a ne u obliku „afrikat”). Oblik nom. množine „afrikati”, međutim, nije manije običan od oblika „afrikate”.⁶²

2/ W inst. sg rzeczowników rodzaju męskiego występuje zjawisko alternacji samogłoski *o* : *e*, co powoduje występowanie dubletu sufiksów *-om* : *-em*. Zasada głosi, iż jeśli rzeczownik kończy się spółgłoską niepalatalną, wówczas w instr. pojawia się sufiks *-om*: *gradom*, *učenikom*, *zubom*, *drugom* itp., jeśli zaś palatalną, wtedy sufiks *-em*: *učiteljem*, *mladićem*, *nožem*, *vozačem* itp. Powyższa reguła jest jednak zawodna w wyrazach, w których dochodzi do dysymilacji samogłosek i sufiks *-om* pojawia się po spółgłoskach palatalnych, np.: *ježom*, *lmeljom*, *padežom*. *Bečom* itp., podczas gdy zjawiskiem normalnym byłoby występowanie w tym otoczeniu morfonologicznym sufiksu *-em*. np.: *nožem*, *Milošem* itp. Natomiast rzeczowniki, których podstawy słowotwórcze są zakończone spółgłoskami palatalnymi twardymi (*č*, *ž*, *š*), grupami spółgłoskowymi *št* i *žd* oraz sonantem *r*, a *Gramatika srpskog jezika* uzupełnia powyższą regułę stwierdzeniem: (...) kao i osnove sa više od tri sloga, bez obzira na to što se završavaju i mekim prednjonepčanim suglasnikom, pa i bez obzira na to što se u slogu ispred nastavka nalazi vokal „e”, mogu imati kao nastavak instrumental jednine i „-om” i „-em”, dajući tako tzv. morfološke dublete u književnom jeziku: *vozačem* / *vozačom*, *bičem* / *bičom*, *košarkašem* / *košarkašom*, *pičem* / *pičom*, *voždem* / *voždom*, *sekretarem* / *sekretarom*, *pastiřem* / *pastiřom*, *učiteljem* / *učiteljom*, *nepriateljem* / *nepriateljom*.⁶³ Możliwe są również dublety w wyrazach, których podstawami słowotwórczymi są *-c* oraz na *-z*: *stricem* / *stricom*, *mrazem* / *mrazom*, o ile dysymilacja nie wymusi wyłącznie jednej formy, jak w przypadku *ocem*, *zecom*. Ž. Stanojčić

⁶⁰ Zob. Ž. Stanojčić, *Morfologija, sintaksa i frazeologija*, [w:] *Najnovije djele jezykov slovianskih. Srpski jezik*, Opole 1996, s. 112-113.

⁶¹ Zob. M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik, I*, Beograd 1981, s. 236.

⁶² M. Stevanović, op. cit., s. 236.

podkreśla, iż repartycja sufiksów *-om* i *-em* jest regulowana głównie procesem dysymilacji, który w wyrazach krótkich przebiega w sposób niezakłócony, natomiast w długich jest mniej konsekwentna, w zależności od długości słowa, np.: *prijateljom* / *prijateljem*.⁶⁴

Odrębną grupę stanowią rzeczowniki z *-r-* pierwotnie niepalatalnym, mające końcówkę *-om*, np.: *biserom*, *darom*, *majstorom*, zaś rzeczowniki na *-ar* przyjmują dwojakie sufiksy, wśród których częściej spotykamy *-om*: *gospodarem* / *gospodarom*, *pisarem* / *pisarom*, ale wyłącznie typu *car* - *carem*.

W obecnym zasobie leksykalnym języka serbskiego znajdujemy cały szereg wyrazów obcego pochodzenia, utworzonych dzięki formantowi *-or*. One również kończą się zdecydowanie częściej sufiksem *-om*, np.: *stabilizatorom*, *negatorom*, aczkolwiek *demonstratorom* / *demonstratore*.

Rzeczownikiem posiadającym nietypową formę instrumentalu jest *put*, którego sufiks zależy od sąsiedztwa semantyczno – syntaktycznego. Użyty w znaczeniu prosekucyjnym, przyjmuje końcówkę *-em*, por. np.: *On je bio ubeđen da ide pravim putem. Sve je pošlo krivim putem.*, zaś w pozostałych przypadkach, a głównie po przyimku – sufiks *-om*, np.: *pod putom*, *nad putom*.

3/ Odrębną grupę rzeczowników stanowią dwusylabowe imiona własne typu: *Mile*, *Rade*, *Stipe*, *Vule*. Obok obowiązującej normy z końcówkami fleksyjnymi: *-e*, *-a*, *-u*, *-a*, *-e*, *-om*, *-u* odmieniają się one również jak rzeczowniki r. nijakiego, np.: *Raspravljajući je počelo predavanjima Radomira Lukića i Stipe i t a Šivara, pa novele Mile i t a Viškanovića, ali u istom listu i od istog ili bar približnog datuma. ... u pratnji Jure Bilića i ...*.⁶⁵ Ten typ odmiany spotyka się nągminnie w odmianie belgradzkiej, gdzie: *Zanimljivo je da će za izvesnog kolegu (Ž. Stanojčića) poznatog mnogo više s njegovim nadimkom Cile u Beogradu svi pitati – Da li ste videli Cile t a? Ti jedino od oca kolege Stanojčića, rođenog u Brusnici kraj Gornjeg Milanovca, čujemo da kaže – Pitao sam Cila. Rekao sam Cilu*.⁶⁶ Taką odmianę spotykano dotychczas w niektórych dialektach sztokawskich, ale nie została uznana za element normy językowej. Podobnie o odmianie zdrobniałych imion własnych r. męskiego pisze M. Ivić, wyróżniając dwa typy deklinacyjne. W języku literackim części wschodniej Serbii obowiązuje odmiana *Jova* / *Jove*, zaś w części południowo – zachodniej *Jovo* / *Jova*, zgodnie z normą Vuka Karadžića.⁶⁷

M. Stevanović dodaje do wymienionych jeszcze inne dwusylabowe imiona – przydomki, o których pisze: *Gramatičkom ozakonjenju kao posebnog tipa promene s oblicima kakve imaju u neuporedivo većem delu ekavske oblasti ne doprinosi, već mu čini smetnju, njeno proširenje (...). Ovamo se sve češće čuje i: Diki – Diketa. Tiki – Tiketa. Miki – Miketa. pa i Dragi – Drageta. o izdvajanju kojih iz uopštenih tipova promene ni govora ne može biti, jer su prve tri i njima slične čvrsto ušle u tip promene imena m. r. s osnovom na suglasnik, uračunavajući ovde vokal „i” kao završni glas osnove. A poslednju, zajedno sa svima dosta brojnim imenicama, koje su pridevskog i lika i postanja, treba menjati isključivo po pridevskoj promeni (Dragi – Dragoga)*.⁶⁸

O tym, jak bardzo podzielone są zdania językoznawców w kwestii uznania, bądź nie, odmiany imion typu *Mile* - *Mileta* za element normy językowej, przemawia glos R. Marojevicia,

⁶³ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 84.

⁶⁴ Por. Ž. Stanojčić, *Morfologija, sintaksa i frazeologija*, op. cit., s. 114.

⁶⁵ M. Stevanović, *Iako neophodna, revizija norme knjičevnog jezika treba da se vrši oprezno*. [w:] *Naš jezik*, n. s., knj. XXII/ 1-2, Beograd, s. 12.

⁶⁶ Ibidem, s. 13.

⁶⁷ Zob. M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim knjičevnim jezikom*. [w:] *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, I, Novi Sad 1957, s. 120.

⁶⁸ M. Stevanović, *O problemu norme knjičevnog jezika*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s. 152.

uznający przydomki za część systemu antroponimicznego, w związku z czym można uznać za prawidłową zarówno odmianę *Mile – Mila – Milov* jak i *Mile – Mileta – Miletov*.⁶⁹

4/ Formy podwójne w odmianie rzeczowników r. męskiego pojawiają się także w nom. pl. Rzeczowniki uzyskują końcówkę fleksyjną *-i*, przy czym rozróżniamy dwa typy odmiany. Pierwszy z nich obejmuje tzw. odmianę dłuższą, poszerzoną infiksami *-ov-* lub *-ev-*: *grad – gradovi*, *cvet – cvetovi*, *muž – muževi*, *ljuč – ključevi* itp.

Infiks *-ov-* przyjmują rzeczowniki zakończone na spółgłoskę niepalatalną, natomiast *-ev-* występuje po spółgłoskach palatalnych, jak również po *s*, *z*, *c*, po których infiks *-ov-* występuje zdecydowanie częściej, bez względu na sąsiedztwo morfonologiczne, np.: *voz – vozovi*, *klas – klasovi*, *kos – kosovi* itp., aczkolwiek i tu zanotowano występowanie dubletów: *mlazovi* 'mlazevi', *mrazovi* 'mracevi', *pojasovi* 'pojasevi', *nosovi* 'nosevi', *brusovi* 'brusevi' itp.

Drugi typ odmiany, zwanej krótszą, przyjmuje formy nieposzerzone, np.: *mrav – mravi*, *prst – prsti*, *vojniki – vojnici*, *učenik – učenici*. Dotyczy ona przede wszystkim rzeczowników dwu- lub więcej sylabowych.

W odmianie dłuższej, mimo ściśle określonych reguł repartycji infiksów *-ov-* i *-ev-*, we współczesnym standardzie języka serbskiego zaznacza się wyraźna tendencja do zaniku wrostka *-ov-* i zastępowania go *-ev-* również w tych przypadkach, w których powinien dojść do głosu proces dysymilacji, np.: *skečom* : *skečevi*.⁷⁰

Paralelne formy infiksów *-ov-* i *-ev-* znajdujemy również w rzeczownikach, których tematy są zakończone sonantem *r*, np.: *sirevi* 'pirovi'. Większość rzeczowników po tej spółgłosce przyjmuje infiks *-ov-*, np.: *barovi*, *borovi*, *darovi*, *dvorovi*, *parovi*, *torovi*, *čvorovi* itp., wyjątek stanowi rzeczownik *car*; w którym *r* było niegdyś miękkie. Równoległa forma występuje również we wspomnianym już wcześniej rzeczowniku *putevi* 'putovi', co jest uzależnione semantycznie i syntaktycznie.

W omawianym paradygmacie występuje również grupa rzeczowników, posiadająca zarówno formę długą, jak i krótką, np.: *brkovi* 'brci', *vukovi* 'vuci', *dlanovi* 'dlani', *miševi* 'miši', *zvukovi* 'zvuci' itp. Formy te, zwłaszcza krótsze, mają zwykle charakter ekspresyjny i często są stosowane w poezji lub w uroczystej mowie.

5/ Odrębną grupę stanowią wyrazy obcego pochodzenia zakończone grupą spółgłoskową, która jest rozdzielona samogłoską *a*, np.: *fakat*, *objekat*, *elemenat*, *procentat*, *koeficijen'a't* itp., które występują paralelnie bez ruchomego *a*, np.: *fakt*, *objekt*, *procent*. W gen. pl. we wszystkich tych rzeczownikach występuje samogłoska *a*, np.: *fakata*, *defekata*, *subjekata*, *perfekata*, *koeficijenata* itp. Dotyczy to tylko tych rzeczowników, które kończą się spółgłoską *-t*, a i tu pojawia się wyraz *kontakta*, który jest częściej używany, aniżeli *kontakata*.⁷¹

Jeśli jednak rzeczownik kończy się inną spółgłoską, wówczas ruchome *a* nie występuje ani w nom. sg. ani też w gen. pl, np.: *difiong* 'difionga', *sufiks* 'sufiksa', *indeks* 'indeksa', *smaragd* 'smaragda', *ale obelisk* 'obelisaka' itp.

6/ O ustabilizowanych paralelnych formach rzeczowników r. męskiego możemy mówić również w przypadku voc. sg. Rzeczowniki, których temat kończy się spółgłoską niepalatalną, przybierają sufiks *-e*: *brate*, *grade*, *Milane*, a w przypadku spółgłosek tylnojęzykowych: *k*, *g*, *h*, przed wygłosowym *-e* ulegają alternacji i zostają zamienione przedniojęzykowymi: *č*, *ž*, *š*, np.:

⁶⁹ Por. R. Marojević, *Diskusije. O razvoju i promeni norme srpskohrvatskog književnog jezika*, op. cit., s. 245.

⁷⁰ Por. Ž. Stanojčić, *Morfologija, sintaksa i frazeologija*, op. cit. s. 115.

⁷¹ M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik, I*, Beograd 1981, s. 209.

vojniki – *vojniče*, *drug* – *družę*, *Miloš* – *Miloše* itp. Jeśli zaś temat kończy się spółgłoskami *c* lub *z*, ulegają one zamianie w *č*, *ž*, np.: *stric* – *striče*, *knez* – *kneže*. Jeśli temat rzeczownika kończy się spółgłoską palatalną, wówczas *voc.* przyjmuje sufiks *-u*, np.: *mladiću*, *zmaju*, *Milošu* (obok *Miloše*), *konju*, *prijatelju* itp. Najwięcej komplikacji nastręcza forma wołacza w rzeczownikach, których temat kończy sonant *r*, gdyż możliwe jest występowanie obu sufiksów: *-e* i *-u*, np.: *ribare* / *ribaru*, *poštare* / *poštaru*, *gospodare* / *gospodaruu* itp.

Jednakże od powyższych uwarunkowań znajdziemy w języku sporo odstępstw. Niektóre z rzeczowników zakończonych sonantem *r* przyjmują wyłącznie sufiks *-e*, np.: *care*, *Lazare* itp., podczas gdy część tych, których temat kończą spółgłoski *c*, *z*, przybierają końcówki *-u*, np.: *Francuzu*, *konjicu* itp. Sufiks *-u* przyjmują również rzeczowniki zakończone przyrostkiem *-ak*, jeśli zostanie on poprzedzony spółgłoskami: *č*, *ć*, *t*, *d*, *c*, *z*, *š*, *ž*, np.: *mačku*, *patku*, *gusku* itp.

Należy podkreślić, iż zwłaszcza w przypadku imion własnych, których temat kończy się inną niż palatalna spółgłoską, *voc.* obok sufiksu *-u* występuje w formie *nom.* *Tendencija k čuvanju što manje izmenjenog oblika ličnih imena i prezimena čini da se i izvesna prezimena sa nastavkom „-ac” (i dijalekatskim „-ec, -ak”, (i „-ek”) najčešće u razgovornom jeziku, pa i u književnom, u vokativu upotrebljavaju s oblikom nominativa.* npr.: *družę* (ili *dospodine*) *Divac*, *Brac*, *Kolarac*, *Buniševac*, *Milislavac*, *Vrabec*, *Brabec*, *Perčec*, *Sremec*, *Trešcec*, *Maček*, *Jarolimek*.⁷² W związku z tym w przypadku imion własnych obcego pochodzenia, kończących się spółgłoską tylnojęzykową lub inną powstałą od niej w drodze palatalizacji, w *voc.* sg pozostają one w formie *nom.*, np.: *Bah*, *Bek*, *Dik*, *Džek*, *Fridrih*, *Hajrih*, *Maks*, *Foš* itp. Jeśli jednak obce nazwiska kończą się inną spółgłoską, *voc.* może przyjąć któryś z sufiksów: *-e* lub *-u*, np.: *Gospodine Čerčile*, *Makmilane*, *Vilsons*, *Naseru*, *Niksone*, *Ajzenhaueru*, *Difenbekeru*, *Riharde*, *Brante* itp.⁷³

Odrębna grupę stanowią nazwiska rosyjskie, macedońskie, bułgarskie, a nawet serbskie, zakończone na *-ov*, *-ev*, *-in*, powstałe od przymiotników, w których odmianie *voc.* był jednakoowy w swej formie *nom.*, co utrzymuje się do chwili obecnej. Wśród omawianych nazwisk, równie często spotykamy formy zakończone za pomocą sufiksu *-e*, np.: *gospodine Arsov*, *Gigov*, *Terzin*, *družę Hruščove*. Nazwiska te odznaczają się pewną specyfiką dotyczącą instr. sg, związaną z ich przymiotnikowym pochodzeniem. Możliwe jest używanie paralelnych form z sufiksem *-im*, bądź *-om*, które są uwarunkowane geograficznie i zależą od używanego w danym regionie Serbii dialektu.⁷⁴

7/ Sporą grupę rzeczowników w języku serbskim stanowią wyrazy obcego pochodzenia zakończone samogłoską *-o*, np.: *geto*, *embargo*, *tornado*, *kimono*, *auto*, *scenarij* itp., które uważane są za rzeczowniki r. męskiego, natomiast w l. mnogiej przyjmują odmianę r. nijakiego z sufiksem *-a*, np.: *geta*, *embarga*, *tornado*, *kimona*, *auta* itp. W tym miejscu należy przypomnieć, iż *Pravopis* z 1960 r. zalecał odmieniamy pisownię powyższych słów, np.: *geti*, *embarzi*. Kontrowersyjne wydaje się również określenie rodzaju rzeczownika *auto*, o czym pisze m. in. I. Klajn w swym poradniku językowym w tygodniku NIN: „*To auto*” je regionalni, ili ako hoćete, narodski oblik, nobičajen pre svega u zapadnim krajevima.⁷⁵

Część rzeczowników typu: *rešo*, *depo*, *ataše*, *kupe*, w których kończąca je samogłoska jest długa, mają odmianę rzeczowników r. męskiego – *rešoi*, *depoi*, *ataše*, *kupei*.

⁷² M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, I, Beograd 1981, s. 193.

⁷³ Por. Ibidem. s. 194.

⁷⁴ Zob. Ibidem. s. 200.

⁷⁵ Klajn, *Šarena kva*. O mobilnoj Telefoniji (s velikim T) i nepismenoj Filharmoniji, [w:] NIN, Nr 2735, 29. 05. 2003 r.

Wątpliwości powoduje również odmiana wspomnianego już rzeczownika *scenario*, który odnajdziemy także w postaci *scenarij*, (za niecodzienną została uznana forma *scenarijum*), aczkolwiek *Pravopis srpskoga jezika* wyraźnie precyzuje, iż: *Srpski tradicionalni izraz nije sklon imenicama na -ij (...)*.⁷⁶ W przypadku rzeczownika *auto* częste jest występowanie formy supletywnej *automobil*, a tym samym odmiany według paradygmatu r. męskiego.

8/ Końcówką gen. pl rzeczowników r. męskiego jest *-a*. Spotykamy jednak grupę rzeczowników, które w pewnych okolicznościach przybierają sufiks *-i*. Dotyczy to połączeń z liczebnikami oraz przysłówkami oznaczającymi miarę i ilość: *gost / gosti, mrav / mravi, sat / sati*. Natomiast rzeczowniki: *gost, nokat, prst* mogą przyjmować w tym przypadku formę dawnej liczby podwójnej *-iju*: *gostiju / gosti, noktiju / nokata, prstiju / prsta*. Jednakże w przypadku stylizacji w tekstach literackich spotykamy formy: *prsta, gosta, nokata – raširenih prsta, od poslednjih gosta. dogorelo do nokata*.⁷⁷

9/ Formy paralelne pojawiają się sporadycznie w l. mn. kolejnych przypadków: dat., instr. i loc. W języku Vuka Karadžića i D. Daničića występował sufiks „*-ma*”: *zubma, konjima, ljudma*. Obecnie przyjętą końcówką w omawianych przypadkach jest *-ima*, co dotyczy również wymienionych rzeczowników, a więc: *zubima, konjima, ljudima*. Tak więc należy uznać formy z sufiksem *-ma* za archaiczne, a ich stosowanie w tekście literackim jest zwykle przejawem stylizacji językowej.⁷⁸

10/ Formy oboczne spotykamy również w deklinacji rzeczowników r. żeńskiego zakończone w nom. sg na spółgłoskę (z wyjątkiem *č, đ, f, g, h, j, k, nj*) lub samogłoskę *-o* powstałą z *-l*. Dotyczy to instr. sg, w którym obok końcówki *-ju* występuje także sufiks *-i*. Pierwsza z nich występowała w sytuacjach, kiedy *j* wpływa na spółgłoski niepalatalne, stanowiące końcówkę tematu: *stvar – stvarju, pamet – pameću* lub też ulega zanikowi, jeśli temat kończy się spółgłoską palatalną: *čad – čađu, peć – peću*. Końcówka *-i* pojawia się np. w wyrazach: *stvar – stvari, pamet – pameti, ljubav – ljubavi, čad – čađi*, a ich zastosowanie jest uzależnione od otoczenia morfosyntaktycznego. M. Stevanović uzasadnia tę dwoistość koniecznością unikania wątpliwości odnośnie użytego przypadku. W przykładach: *Podigli su malo kolibice i pokirili je p a p r a ć u., Ideal oslobođenja oni su ostvarili p o m o ć u saveznika., S tom s t v a r i mi nemamo nikakve veze., S jednom p e ć i lepo se zagrevaju oba odeljenja*.⁷⁹ W pierwszych dwóch użycie sufiksu *-ju* usuwa możliwość pomieszczenia instr. z innymi przypadkami, kończącymi się także przyrostkiem *-i*. W kolejnych dwóch podobne zagrożenie nie istnieje, o czym decyduje forma określeń rzeczownika, stąd sufiks *-i*. Jednakże powyższe stwierdzenie trudno uznać za obowiązującą normę, aczkolwiek sytuacja morfosyntaktyczna decyduje o użyciu jednej z paralelnych form. M. Stevanović w swej gramatyce cytuje cały szereg przykładów pochodzących z utworów pisarzy XIX i XX w., które przeczą powyższymi ustaleniami, por. np.: *Zla ti sreća... s m o m p a m e ć u., Dočeka o je kneza s a i s k r e n o m r a d o š ć u., Spava devojče, uspravano prvom l j u b a v l j u., Ona je o ć a j n o m l j u b a v i ispičila sve svoje besanice., Rukuje se s a d r u g o m ć e l j a d i*.⁸⁰ Mimo to analiza form gramatycznych pozwoliła mu na wyciągnięcie wniosku, iż: *(...) i brojni drugi ovakvi primeri (...) jasno govore da je oblik instrumental*

⁷⁶ M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižurica, *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska 1994, s. 176

⁷⁷ Zob. Ž. Stanojević, *Morfologija ...*, op. cit., s. 116.

⁷⁸ Por. M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, I, Novi Sad 1957, s. 119.

⁷⁹ M. Stevanović, op. cit., s. 241.

⁸⁰ Loc. cit.

*s nastavkom „-ju” neuporedivo češći od oblika s nastavkom „-i”. (...) ima vrlo značajnih naših pisaca kod kojih i nema instrumental sa završetkom „-i”. I to je nesumnjivo tačno.*⁸¹

Szczególnie rozpowszechniony jest sufix -ju w rzeczownikach zakończonych na -ost, będący bardzo produktywnym przyrostkiem, ze względu na to, iż: (...) *s ljubavlju, s čašću, s radošću, sa žalošću, s dužnošću, s mladošću, sa starošću itd. mnogo je bolje nego: s ljubavi, s časti, sa žalosti ... , zato što se ovi poslednji oblici sami za sebe osećaju i kao oblici genitiva.*⁸²

11/ W gen. pl rzeczowniki: *kost, kokoš, prsi, vaš, uš* obok form *kosti, kokoši, prsi uši (vaši)* mają formy dawnej liczby podwójnej używanej w tym właśnie przypadku: *kostiju, kokošiju, prsiju, ušiju (vašiju)*.

12/ Dublety spotykamy w odmianie rzeczowników r. żeńskiego zakończonych na -a i dotyczą one formy gen. pl. Możliwe są dwa sufiksy: -a / -i. Jeśli temat kończy się grupą spółgłoskową (z wyjątkiem: *st, zd, št, šć, žd, žđ*), pojawia się -a ruchome, stąd: *ovca – ovaca, trešnja – trešanja, puška – pušaka, opaska – opazaka* itd. Nie rozdziela ono wymienionych grup spółgłoskowych oraz tych, w których rzeczownik kończy się sufiksem -ba, -nja poprzedzonym spółgłoskami *d, t, r, l*, a rzeczownik przybiera wówczas sufix -i, np.: *radnja – radnji, smetnja – smetnji, borba – borbi, molba – molbi* itp. Jako wyjątek możemy traktować: *suknja – sukanja, trešnja – trešanja, višnja – višanja* i *naredba – naredaba*. Wiele jednak w języku serbskim spotkać można form dubletywnych, por. np.: *kretnja / kretnji, smetnja / smetnji, bitaka / bitki, olovaka / olovki, nepravda / nepravdi* itd.

We współczesnym standardzie języka serbskiego została zaobserwowana tendencja do szerzenia się formy gen. z sufiksem -i w tych rzeczownikach, gdzie do tej pory były możliwe formy równoległe.⁸³

7. 4. 2. Przymiotniki

Gramatyki języka serbskiego wśród przymiotników rozróżniają tradycyjnie dwie postaci: niezłożoną (*neodređeni pridev*) i złożoną (*određeni pridev*). Obie różnią się od siebie w sposób zasadniczy. Przymiotnik niezłożony, występujący w krótszej postaci („*kraći*” *oblik*), przyjmuje sufix -φ, np.: *hrabar; plav; crven* itp. i oznacza ogólną cechę rzeczownika. Przymiotnik złożony („*duži*” *oblik*) kończy się sufiksem -i, np.: *hrabri, plavi, crveni* i określa właściwości indywidualne danego rzeczownika. Obie formy pełnią również odmienne funkcje w zdaniu. Pierwsza jest najczęściej elementem składowym orzeczenia (orzecznikiem), rzadziej przydawką, zaś druga pełni funkcję przydawki określającej bliżej rzeczownik już określony. Tę funkcję spełnia także przymiotnik niezłożony. Istnieją jednak sytuacje, w których omówiony podział funkcji obu grup przymiotnikowych ulega zachwianiu. Dotyczy to na przykład przymiotników opisowych, które w nom. nie mają formy niezłożonej i są używane jako takie w orzeczeniu, np.: *Tvoj brat je mali, a ti si već veliki. Ovaj hleb je jucer a šnji, a onaj tamo je današnji*. Podobna sytuacja dotyczy przymiotników oznaczających cechy nietrwale, które są mimochodem dodawane do rzeczownika. Te, odmienne, występują w zdaniu w postaci niezłożonej: *Svež i odmoran, on se bacio na svoj novi posao., letar je, onako hladan i suv, silno škodio usevima.*⁸⁴

⁸¹ M. Stevanović, op. cit., s. 243.

⁸² Ibidem, s. 242.

⁸³ Zob. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 1995, s. 81.

⁸⁴ Zob. M. Stevanović, op. cit., s. 232.

Nie wszystkie przymiotniki posiadają obie formy. Wyłącznie niezłożoną formę mają przymiotniki dzierżawcze z sufiksami: *-ov (ev)*, *-in*, np.: *bratov*, *-a*, *-o*, *prijatelj*, *-a*, *-o*, *sestrin*, *-a*, *-o*, zaś formę tylko złożoną mają następujące grupy przymiotników:

- a/ przymiotniki dzierżawcze z przyrostkami: *-lji*, *-nji*, np.: *-riblji*, *dečji* itp.;
- b/ przymiotniki z sufiksami: *-čki*, *-ski*, *-ški* np.: *jumački*, *srpski*, *gradski*, *siromaški* itp.; do grupy tej zaliczamy nazwy geograficzne, np.: *Bačka*, *Poljska*, *Francuska* oraz nazwiska słowiańskie zakończone przyrostkami: *-cki*, *čki*, *-ski*;
- c/ przymiotniki oznaczające czas i miejsce zakończone na: *-ni*, *-nji*, *-šnji*, np.: *ljetni*, *desni*, *južni*, *zadni*, *današnji* itp.;
- d/ przymiotniki opisujące, np.: *mali*, *veliki*, *pravi*, *divlji* itp.;
- e/ wszystkie przymiotniki w stopniu wyższym i najwyższym, np.: *bolji*, *najbolji* itp.;
- f/ liczebniki porządkowe, np.: *treći*, *četvrti* itp.⁸⁵

Jednakże standard współczesnego języka serbskiego odbiega nieco od powyższego schematu. Obserwujemy niewątpliwą dominację formy złożonej przymiotnika i wystąpienie akcentowych dubletów, np.: gen. *zelenōg* i *zèlenōg*, dat. *zelenōm* i *zèlenōm*. Ponadto na podkreślenie zasługuje zjawisko zanikania długości sufiksów w wymowie belgradzkiej.⁸⁶

M. Ivić, porównując współczesny język serbski do języka Vuka Karadžicia, sygnalizuje fakt zaniku w języku wykształconych warstw społeczeństwa serbskiego form imperfectum oraz brak różnicowania form przymiotnika.⁸⁷

Na zjawisko to zwraca również uwagę M. Stevanović, ale polemizując z poprzednim stanowiskiem dowodzi, iż nie można kategorycznie mówić o całkowitym ich zaniechaniu.⁸⁸ Autor cytuje liczne przykłady potwierdzające słuszność przytoczonego stanowiska. Równocześnie przyznaje, iż zwłaszcza w poezji, dla potrzeb metryki, możemy spotkać formy niezłożone przymiotnika w całkowicie nieoczekiwanych sytuacjach, jak np. w komparatywie, czy superlatywie przymiotnika, np.: *Čovek najpoštenija srca i najsvetlija obraza*.⁸⁹

Współczesna tendencja w języku serbskim do zastępowania form krótkich przymiotnika formami długimi odmiany przymiotnikowo-zaimkowej jest również obserwowana w kategorii przymiotników dzierżawczych, zakończonych na: *-ov*, *-ev*, *-in*, które – w myśl zasad gramatyki – posiadały wyłącznie odmianę rzeczownikową, np.: *književnog suda Skerlićevog, posle kapetanovog dolaska, tekstu Plutarhovo m*.⁹⁰ Formy te są w języku coraz częściej spotykane i niewykluczone, iż wyprą całkowicie formy odmiany rzeczownikowej.

Współczesny język serbski odnotowuje jeszcze jedną innowację dotyczącą odmiany przymiotnika, co odnosi się również do form zaimków. W paradygmacie obejmującym zarówno formy krótkie, jak i długie, spotykamy w wygłosie ruchome samogłoski: *a*, *e*, *u*. W opracowaniach gramatycznych formy z samogłoską lub też bez niej są całkowicie równoprawne. Zalecenie dotyczy na ogół tych sytuacji, w których w zdaniu występuje jeden po drugim kilka przymiotników lub zaimków. Wtedy sugeruje się stosowanie naprzemiennie form z samogłoską i bez niej. Zwraca się również uwagę na unikanie form przymiotnika zakończonego samogłoską, jeśli następny wyraz rozpoczyna się taką samą lub podobną. Mimo to przykłady pochodzące z

⁸⁵ Por. V. Frančić, *Gramatyka opisowa języka serbo-chorwackiego*, Warszawa 1963, s. 160-161.

⁸⁶ Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 117-118.

⁸⁷ Zob. M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, I, Novi Sad 1957, s. 115-116, 118.

⁸⁸ Zob. M. Stevanović, op. cit., s. 261-262.

⁸⁹ Ibidem, s. 263.

⁹⁰ Zob. Ibidem, s. 264.

twórczości wielu pisarzy obalają dotychczasowe zasady oparte na sąsiedztwie morfo-syntaktycznym, por.: *Sve je to u onim metalnim koricama.*, *Ja nisam ni u kakvim moralnim obavezama prema njima.*, *Kad ne bude više ni jednog komuniste, lako ću da ga spasem.*⁹¹ Jednakże współczesny język serbski preferuje formy bez ruchomych samoglosek, co dotyczy zwłaszcza pisarzy belgradzkich, por.: *od mog zdravlja, prema sopstvenom viđenju, po žutom parketu* itp.⁹²

7. 4. 3. Zaimki

W systemie zaimków zmiany zaszły również w zakresie zaimków przymiotnych wskazujących, np.: *ovakvi, takvi, onakvi* itp., które pojawiają się często bez końcowej spółgłoski -v, np.: *ovaki, ovaka, ovako, taki, taka, tako, onaki, onaka, onako, kaki, kaka, kako, nekaki, nekaka, nekako, nikaki, nikaka, nikako* itp., a w l. mnogiej: *ovaki, ovaše, ovaka* itd. M. Stevanović mówi o nich jako o rzadko wspominanych w różnorodnych opracowaniach gramatycznych, z których część językoznawców uznaje je za wręcz nieprawidłowe. Są one jednak bardzo rozpowszechnione.⁹³

Podobna sytuacja dotyczy zaimków przymiotnych wskazujących z sufiksem -ov, np.: *kakov, takov, ovakov, onakov* itp. Pojawiają się one dosyć często obok bardziej rozpowszechnionych form z przyrostkiem -av, jak również obok omawianych już poprzednio form typu *kaki, taki* itd., np.: *Ti si mi drug k a k o v o g dosad nisam imao.*, *Njega zamisli isto o n a k o v a k a k o v a ga je našao.*, *O n a k o v a se mora uništiti.*⁹⁴

Zmiana normy nastąpiła także w zakresie użycia zaimków względnych *koji, čiji*. Do tej pory, powielając pogląd T. Mareticia⁹⁵, twierdzono, iż zaimek względny *čiji*, -a, -e stosuje się wyłącznie w połączeniu z rzeczownikiem r. męskiego osobowym w l. poj. We wszystkich pozostałych połączeniach z rzeczownikami w innym rodzaju oraz liczbie, a zwłaszcza z rzeczownikami nieżywotnymi, stosuje się zaimek *koji*, stojący w gen. lub dat., por.: *Ispravak zadaće mora pisati onaj učenik čija je izrada zadatka loša.* Ali: *Učenici kojih (ili kojima) je izrada zadatka loša; učenica koje (kojoj) je izrada zadatka loša. Popesmo se na brijeg kojega (ili kojemu) je vrh visok.*⁹⁶ We współczesnym języku serbskim szerzy się użycie zaimka *čiji* również w innych kontekstach, nieprzewidzianych dotychczasową normą, np.: *Takozvani Karlovački krug, čiji članovi su na sednicama čitali svoje radove.*, *Ne veruju da smo mi ona ista vojska čiji su izgledali i pod pani delovi došli u Solun.*, *Dovikivali se preko ulice ili svraćali pred kafanu čiji su stolovi zakrčili polovinu ulice.*⁹⁷ Powszechność tak zastosowanego zaimka względnego *čiji* pozwala na wyciągnięcie wniosku, iż dotychczasową normę można uznać za archaiczną.

Znacząca zmiana objęła zastosowanie zaimka liczebnego nieokreślonego *nekoliko*. Zgodnie z normą ustaloną przez Vuka Karadžicia, zaimek ten odmienia się podobnie jak liczebniki, z zachowaniem rozróżnienia morfologicznego ilości do pięciu i od pięciu. W przypadku liczebników od dwa do czterech, zaimek przyjmuje formę gen. sg z sufiksem -a, jeśli towarzyszy

⁹¹ Ibidem, s. 259.

⁹² Zob. Ž. Stanojčić, *Morfologija* ..., op. cit., s. 119.

⁹³ Zob. M. Stevanović, *Savremeni* ..., op. cit., s. 291.

⁹⁴ Ibidem, s. 292.

⁹⁵ Por. M. Stevanović, *Iako neophodna, revizija norme književnog jezika treba da se vrši oprežno.* [w:] *Naš jezik* n. s., knj. XXII/ 1-2, Beograd, s. 9., M. Stevanović, *Savremeni* ..., op. cit., s. 295.

⁹⁶ Brabec, M. Hraste. S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb 1970, s. 105.

⁹⁷ M. Stevanović, *Savremeni* ..., op. cit., s. 296.

rzeczownikom r. męskiego i nijakiego oraz formę nom. pl z sufiksem *-e*, jeśli dotyczy rzeczowników r. żeńskiego, np.: *I ondje se nekoliko mjeseca dogovarao s Petrom i s Vukom i s Milenkom 47*; *Po nekoliko nedelje dana bavili su se u nahilskoj kući 9*; *Tako je sovjet u Voljavči i u Bogovađi za ona nekoliko mjeseca samo sudio 4*.⁹⁸ Równocześnie M. Stevanović zwraca uwagę na ewentualne użycie zaimka *nekoliko* w połączeniu z rzeczownikami r. męskiego w l. mnogiej, co nie odpowiada duchowi języka, por.: *Pred nama su n e k o l i k i zadaci.*, a jej poprawna wersja brzmi: *Pred nama su n e k o l i k a zadatka.* oraz *Pred nama je n e k o l i k o zadatka.* itd.⁹⁹ Tak więc, myśląc o większej ilości czegoś, używamy zaimka *nekoliko* w połączeniu z rzeczownikami w gen. pl, niezależnie od rodzaju rzeczownika, któremu towarzyszy zaimek. Współczesny język serbski przestał respektować tę różnicę i obecnie spotykamy: *nekoliko ugovora*, *nekoliko drugova*, *nekoliko mesta* itp.

W klasie zaimków odnotowujemy jeszcze jedną zmianę w zakresie zaimków osobowych. Dotyczy ona zaimka osobowego *on* w formie acc. sg – *nj*. Obecnie forma ta uległa całkowitemu zanikowi we wschodnich rejonach Serbii, mimo iż spotykana była w języku *rođenih Beograđana*, npr. *St. Vrnava. A. Belića i dr.*¹⁰⁰ M. Ivić cytuje formy stosowane przez Vuka, gdzie konsekwentnie natrafiamy na przykłady typu: *namj. uzanj, predanj*, które dziś możemy traktować jako dialektyzmy, gdyż formę *nj* spotykamy jedynie na zachodzie Serbii.¹⁰¹

7. 4. 4. Liczebniki

Wśród liczebników radykalna zmiana nastąpiła w zastosowaniu liczebników *dva*, *tri*, *četiri*. W połączeniu z nimi rzeczowniki, przymiotniki oraz zaimki r. męskiego i nijakiego przybierały formę liczby podwójnej, wyrażonej nom. pl z sufiksem *-a*, np.: *dva junačka, tri sina* itp., zaś rzeczowniki r. żeńskiego nom. pl – *tri lepe žene*. Natomiast od liczebnika *pet* wzwyż używa się gen. pl: *pet stolova, osam učenika*. Ten typ dystrybucji uległ we współczesnym języku serbskim całkowitemu zachwianiu, co znalazło już wyraz w najnowszych opracowaniach gramatycznych, które wyraźnie sygnalizują zachodzące zmiany normy: *Usavremenom jeziku brojevi dva, tri i četiri, a posebno ovaj poslednji, uglavnom se upotrebljavaju sa osnovnim oblikom za sve padeže: Išao je sa d v a druga (Išao je sa d v a m a drugovima). Ali: Pisao je d v a m a drugovima (ukoliko se ne zameni brojom imenicom: Pisao je d v o j i c i drugova)*.¹⁰²

Liczebniki zbiorowe: *dvoje, troje, četvoro, osmoro* itd. są r. nijakiego i występują w l. poj. Obok form z sufiksem *-oro*, liczebniki od *četvoro* wzwyż mają formy paralelne z końcówką *-ero*: *četvero, petero, desetero*. Jednakże najnowsze gramatyki nie podają już drugiej z wymienionych form z uwagi na to, iż nie spotyka się jej w części wschodniej serbskiego obszaru językowego.¹⁰³

W pluralu liczebniki zbiorowe występują we wszystkich trzech rodzajach i towarzysząc rzeczownikowi, pełnią funkcję przydawki dla tych z nich, które: występują tylko w l. mnogiej, np.: *dvoje vile, dvoja vrata, troja kola, četvore grablje* oraz dla rzeczowników, które oznaczają

⁹⁸ M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, I, Novi Sad 1957, s. 119.

⁹⁹ M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 300.

¹⁰⁰ Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 120.

¹⁰¹ M. Ivić, *Jedno poređenje...*, op. cit., s. 119.

¹⁰² Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika ...*, op. cit., s. 102.

¹⁰³ Por. M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 314-315.

pary przedmiotów, tworzących jedną całość, np.: *đvoje rukavice. đvoji obojci. troje čarape, đvoja usta, đvoji svatovi, osmora kola*.¹⁰⁴ Jednak współczesny język serbski i tu notuje zmiany. Wspomniane liczebniki stosuje się na ogół w niezmienionej formie w połączeniu z wszystkimi przypadkami, zwłaszcza jeśli towarzyszą im przyimki, por.: *Otišli su na more sa troje dece* itp. Jeśli jednak nie pojawia się przyimek, występuje większa możliwość wystąpienia któregoś z przypadków, np.: *Pisali smo njima dvoma*. itp.¹⁰⁵

W sytuacjach określania ilości osób, bądź zwierząt r. męskiego, od liczebników głównych od 2 do 99 (z wyjątkiem liczebników złożonych z 1), tworzy się rzeczowniki liczebnikowe z sufiksem *-ica*: *trojica, sedmorica, trideset šestorica*. Rzeczowniki, którym towarzyszą, pozostają w gen. pl.

7. 4. 5. Czasowniki

Czasownik jest tą częścią mowy, która w omawianym okresie czasu wykazała się niezwykłą stabilnością i nie została dotknięta szczególnymi zmianami. Dotyczą one raczej teoretycznego podejścia do pewnych zagadnień związanych z jego formami, a ściślej z formami strony biernej. W jednej z najnowszych gramatyk opisowych, do których możemy zaliczyć *Savremeni srpsko-hrvatski jezik* M. Stevanovicia, autor opisuje drogę zmieniającego się podejścia do zagadnienia *passivum*. Tradycyjne, znajdujemy m. in. u V. Frančicia, gdzie omawiane formy zostały określone jako składające się z odpowiednich form słowa posilkowego „biti” lub wielokrotnego „bivati” (a więc czasu teraźniejszego, przeszłego, zaprzeczonego, przyszłego, trybu rozkazującego i przypuszczającego) i imiesłowu biernego odpowiedniego czasownika.¹⁰⁶ Stevanović dowodzi nieprecyzyjności powyższego sądu na następujących przykładach: *ja sam hvaljen* oznacza stronę bierną cz. teraźniejszego, a *ja sam pohvaljen* jest formą *perfectum* czasownika dokonanego, *ja sam bio pohvaljen* – *perfectum*, podczas gdy ta sama forma lub *ja bejah pohvaljen* może oznaczać równocześnie formę *plusquamperfectum*.¹⁰⁷ Stevanović sugeruje, iż bardziej adekwatne rzeczywistości jest uważanie za formy *passivum perfectum*: *hvaljen sam* (impf.) i *pohvaljen sam* (pf.), formy: *bio sam' bejah hvaljen* (impf.) i *bio sam' bejah pohvaljen* (pf.) jako *passivum plusquamperfectum*, zaś za formy czasu przyszłego dokonanego (futur II): *budem hvaljen, budem pohvaljen*. Tę ostatnią formę stosuje się także dla wyrażenia czynności, które miały miejsce w przeszłości, np. *Učenik bude pohvaljen, a tako isto i svi koji su bili u ovom razredu*.

Takie samo podejście do tworzenia form *passivum* odnajdujemy m. in. w gramatyce autorstwa Ž. Stanojčicia, Lj. Popovicia.¹⁰⁸ Równocześnie oba wspomniane opracowania podkreślają dominującą we współczesnym języku serbskim tendencję do tworzenia formy *passivum* bez stosowania form strony biernej czasownika. Stronę bierną cz. teraźniejszego tworzy się poprzez zastosowanie konstrukcji: strona czyjś czasownika + partykuła zwrotna *se*, por.: *Taj se pisac sada mnogo čita. Ovih dana se taj učenik dosta hvali kao dobar*. Równocześnie konstrukcja *bivam, bivaš ...* + imiesłów bierny cz. przeszłego jest stosowana bardzo rzadko i tylko dla czynności powtarzających się, np.: *bivam pohvaljen, bivamo pohvaljeni* itp. Charakterystyczną cechą współczesnego języka jest używanie pierwszej z wymienionych konstrukcji również dla

¹⁰⁴ Zob. V. Frančić, op. cit., s. 175.

¹⁰⁵ Zob. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika ...*, op.cit., s. 103.

¹⁰⁶ V. Frančić, op. cit., s. 204.

¹⁰⁷ Zob. M. Stevanović, op. cit., s. 355.

¹⁰⁸ Zob. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, op. cit., s. 122.

pozostałych czasów i trybów, w których czasownik występuje w stronie czynnej odpowiedniego czasu (trybu) wraz z partykulą *se*, por.: *Ta knjiga se čita l a prošle godine u Beogradu. (mesto: Ta knjiga je čita n a prošle godine u Beogradu.), Ta knjiga će se čita t i iduće godine. (mesto: Ta knjiga će biti čita n a iduće godine.)*.¹⁰⁹

Zmianą, która nie została jeszcze w pełni uznana za element normy językowej, jest upowszechnienie się form odmiany l. pojedynczej czasownika *biti* w l. mnogiej, np. w aoryście : *bi(h)*, *bi*, *bi*, a w 1.os. pl *mi bi* stosuje się zamiast *bismo* oraz w 2. os. l. mn. *vi bi*, zamiast *biste*. Podobnie dzieje się w przypadku form trybu przypuszczającego, który jest formą złożoną z imiesłowu czynnego czasu przeszłego danego czasownika i nieakcentowanej formy aorystu słowa posilkowego *biti*. W 1. os. sg nastąpił naturalny zanik spółgłoski *h*, która w wygłosie nie jest wymawiana, natomiast w 3. os. pl nie zachodzi potrzeba używania zaimka osobowego, gdyż z kontekstu zdaniowego wynika, o której osobie jest mowa, a sytuacja ta przenosi się na pozostałe osoby pluralu.¹¹⁰

Forma plusquamperfectum w języku serbskim jest formą złożoną z imiesłowu czynnego czasu przeszłego i imperfectum lub perfectum słowa posilkowego *biti*. W związku z tym wymienne są formy: *bejah* ' *beh* *pitao* i *bio sam pitao*. Czas ten jest rzadko używany, gdyż został wyparty przez czas przeszły (perfectum), a ponadto forma *bejah* ' *beh* jest używana prawie wyłącznie w dziełach literackich do zabiegów stylizacyjnych. Ponadto Ž. Stanojčić dodaje, iż we współczesnym języku, nawet literackim, można ją spotkać wyłącznie u pisarzy o czarnogórskim rodowodzie.¹¹¹

Podobny los spotkał inny czas przeszły – imperfectum, który także jest coraz rzadziej używany w języku mówionym i został zastąpiony czasem przeszłym złożonym.

Mimo iż codzienność skłania do rewizji normy językowej, część językoznawców konsekwentnie trwa przy dotychczasowych podziałach¹¹² dowodząc, iż w żadnym wypadku nie możemy uznać form aorystu i imperfectum za archaizmy, a jedynie można je traktować jako „rezervę stylistyczną” języka serbskiego.

Widocznym zjawiskiem, obcym dotychczasowej normie językowej, jest kontrakcja zaimków oraz występujących po nich bezpośrednio enklitycznych form czasownika *biti*. Z form : *me je*, *te je* i *se je* otrzymujemy *me*, *te*, *se*. Najpierw sytuacja ta wytworzyła się w stosunku do 3. os. sg, w której czasownik posilkowy *je* zawierał się w partykułce zwrotnej *se*. Zaimek zanikł w drodze zmian fonetycznych, kiedy obie formy znalazły się obok siebie po wyrazie akcentowanym, z którym tworzyły jedną całość. W tym położeniu doszło do zaniku spółgłoski *j* pomiędzy samogłoskami *e*, które ściągnęły się w jedną. Tak więc we współczesnym języku serbskim coraz częściej spotykamy formy: *Ljedačavao se s okolinom.*, *On se dugo zadržao na putu i skoro se wratio*. itp. Niemniej jednak i w utworach literackich spotykamy tradycyjnie: *Ali se je gotovo celo njihovo selo za poslednjih četrdeset godina isturčilo*.¹¹³ W niezbyt precyzyjnej wymowie zjawisko to dotyczy także form zaimków *me*, *te*, a nawet *ga*, por.: *Prevario me, pomislim, u jednom trenutku.*, *Krčmarica ga promatrala zamišljeno*. Autor jednak dodaje: *Ali budući da ovde,*

¹⁰⁹ Zob. Ibidem, s. 123.

¹¹⁰ Zob. M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 353.; Autor podkreśla powszechność tej tendencji, obejmującej niemal wszystkie kręgi społeczne. również w innym opracowaniu: *Iako neophodna, revizija norme književnog jezika treba da se vrši oprezno*, [w:] *Naš jezik*, n. s., knj. XXII/ 1-2, Beograd, s. 11-12.

¹¹¹ Por. Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 121.

¹¹² Zob. J. Silić, *Odgovor referenta*. [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s. 251.

¹¹³ M. Stevanović, *Savremeni ...*, II, op. cit., s. 626.; M. Stevanović, *O problemu norme književnog jezika*, Beograd, s. 146-154.

osim u slučaju sa „se je”, veći broj pisaca upotrebljava obe enklitike, - njih treba obe i izgovarati, a pogotovu pisati, iako ih je i sam V. Karadžić nekada upotrebljavao u sačetom obliku i iako ih i današnji pisci, pa i vrlo poznati često upotrebljavaju u takvom obliku.¹¹⁴

Dla współczesnej normy języka serbskiego charakterystyczne jest zjawisko obserwowane również w innych językach europejskich, polegające na intensywnej nominalizacji. I tak powszechnie spotykanymi będą wyrażenia typu: *vršiti pripreme* zamiast *pripremati*, *biti od velikog uticaja* (*uticati*), *biti u širokoj upotrebi* (*široko se upotrebljavati*), *uzaludna su bila nastojanja* (*uzalud se nastojalo*), *imati rđavo mišljenje*, *dati pristanak*, *pružiti obaveštenje*, *obaviti razgovor*, *dolazi do saopštenja* itp.¹¹⁵

Obok nominalizacji zaznacza się prawdziwa ekspansja imiesłowów biernych. Pojawia się szereg imiesłowów, które są używane w miejsce imiesłowów biernych znanych z innych języków słowiańskich, bądź europejskich. I. Grickat komentuje tę sytuację następująco: *Tako se danas često govori „posmatrati korpus problema”, u smislu njegovog sadašnjeg, a ne predašnjeg posmatranja. U tome se čine i dalji semantički koraci. U štampi se, npr., pojavila rečenica: „Jeftiniji nakit, izuzev n a d a n o g većeg prometa, ne donosi nikakvu korist.” To je za jezičkog stručnjaka gramatički prestup: ali je ipak nekakav simptom. Postalo je već novinarski kliše „useljani” i „neuseljani stanovnici”, „njihova su svojstva bila diskutovana” i sl. Osim u ukalupljenom ili prosto lošem novinarskom slogu, ima te pojave i u književno pretenzionijim tekstovima: „Sve je to zalepršano stotinama belih maramica”.*¹¹⁶ Obok, wyliczając przykłady: *ishitren*, *ispolitiziran*, *ispoetiziran*, *izraubovan*, *inkriminisan*, *primeren* (*okolnostima*), *izlizana* (*frazja*),¹¹⁷ dowodzi kolejnej tendencji tranzytywizacji czasowników.

Równocześnie w języku codziennym mnożą się imiesłowy, które (...) *pisci bezobzirno upotrebljavaju, naprosto mimoilazeći činjenicu da takvog oblika (u određene ograde), nema u školskim gramatikama. Uglavnom se to odnosi na particip prezenta. Po časopisima i knjigama sreću se „izveštajući iskazi”, „određujuća komponenta”, „pripremajući aspekt sveta”, „krstareće rakete” (...), „brzo rotirajuće zvezde”, „nadilazeća kriza”, „osciljuće čestice”, „totalizirajuća svest”, „misleće biće” (...), „jako privlačeća planeta”; pa i ovako: „šireće opne gasa” (prema širiti se).*¹¹⁸ Przykłady te świadczą o niewątpliwych przemianach, jakim ulega język i o odchodzeniu od dotychczasowych, obowiązujących w nim norm.

Zmiany dotknęły również systemu podziału czasowników, a ściślej - nastąpiły pewne przesunięcia w poszczególnych jego klasach. Językoznawcy, w zależności od przyjętych kryteriów, wyodrębniają różniące się od siebie ilościowo klasy w obrębie omawianej części mowy. *U starije vrijeme glagoli su se djelili po infinitivnoj osnovi u šest vrsta. Tako su ih djelili: Dobrovsky, Miklošić, Daničić, Maretić, Novaković, Florschütz i dr. U novije vrijeme provodila se dioba glagola po prezentskoj osnovi u pet vrsta. Tako su ih djelili: Leskien, Stojanović i Musulin. Kako ni jedna ni druga dioba nije savršena, beogradski pisci gramatika, u novije vrijeme, dijele glagole u osam vrsta osvrćući se podjednako na infinitivnu i na prezentsku osnovu. Takvu diobu proveli su u svojim gramatikama A. Belić i M. Stevanović*¹¹⁹, zaś autorzy cytowanego

¹¹⁴ Op. cit., s. 627.

¹¹⁵ Grickat, *Naš standardni jezik kao pratilac opštih oblika kulture*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku., XXVI/2, Novi Sad 1983, s. 92.

¹¹⁶ Ibidem, s. 93.

¹¹⁷ Loco. cit.

¹¹⁸ Grickat, *Naš standardni jezik kao pratilac opštih oblika kulture*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku., XXVI/2, Novi Sad 1983, s. 94.

¹¹⁹ Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb 1970, s. 127.

opracowania proponują jeszcze inny podział: *Budući da i ta dioba ima svojih nedostataka, mi ćemo glagole savremenoga književnoga jezika u ovoj gramatici podijeliti u šest vrsta po infinitivnoj osnovi. U šest vrsta dijele se glagoli i u gramatikama ostalih slavenskih jezika.*¹²⁰

Zjawisko to dotyczy grupy czasowników odprzymiotnikowych, utworzonych za pomocą sufiksów *-e(ti)* i *-i(ti)*, oznaczające nabywanie, bądź nabycie cechy oznaczonej przymiotnikiem. M. Stevanović podaje liczne przykłady mieszania wygłosowych samogłosek tematu, co w konsekwencji prowadzi do nierozróżniania czasowników przechodnich i nieprzechodnich, np.: *Naši su stari običaji oštećeni ili o s l a b e l i., Zato je pre vremena o s t a r e o. Odred je već bio potpuno o z d r a v i o. Poslednjih dana čaršija je bila o s l a b i l a.*¹²¹ Równocześnie wskazuje on na wyraźną tendencję we współczesnym języku serbskim, zwłaszcza w środowisku pisarzy belgradzkich do upowszechniania się czasowników pochodzących od przymiotników zakończonych na *-an* oraz spokrewnionych z nimi czasowników typu *stariti, slabiti* itp., które prawie wyłącznie występują z sufiksem *-i* w temacie bezokolicznika.¹²²

Podobne zjawisko obserwujemy w czasownikach zakończonych na *-a(ti)*, w których w temacie czasu teraźniejszego występuje formant *-a-* oraz *-e-*, co umożliwia pojawianie się dubletów typu: *šetam 'šećem, pritiskam 'pritišćem* itp. Wprawdzie znajdujemy sporo przykładów, w których zostaje zachowana wspomniana dwoistość, jak w wyrazach: *frćem, toroćem, mašem, hrćem, klokoćem, skakućem*¹²³ itp., jednak większość współczesnych pisarzy opowiada się za formą czasu teraźniejszego z sufiksem *-a(m)*: *šetam, dremam*.

7. 5. w zakresie składni

Analizując współczesny standard języka serbskiego, możemy wnioskować, iż najbardziej znaczące przemiany objęły leksykę, zastosowane form gramatycznych oraz strukturę zdania, czyli składnię.

Przed przystąpieniem do analizy zaistniałych zmian strukturalnych, należy w pierwszej kolejności skupić się na elementach składowych zdania, gdyż wobec modyfikacji m. in. w zakresie morfologii, pojawiły się tu pewne innowacje, które do tej pory nie występowały w języku.

Podmiot zasadniczy jest zwykle rzeczownikiem lub zaimkiem rzeczownym w mianowniku, bywa jednak wyrażony – przymiotnikiem, przysłówkiem, bezokolicznikiem, a także innymi częściami mowy. Zazwyczaj kontekst zdaniowy decyduje o postaci użytego podmiotu, czego przykładem sytuacja, w której jest wyrażony zaimkiem osobowym. Jeśli nie jest on wyróżniony akcentem, wówczas możemy go opuścić, np.: *gledam* zamiast *ja gledam*. Podobnie możemy postępować w tych zdaniach, w których podmiot jest wyrażony rzeczownikiem *ljudi* w połączeniu z czasownikami: *kažu, govore, pripovedaju*. W wymienionych przykładach mamy do czynienia z podmiotem domyślnym, a o zastosowaniu syntetycznej, bądź analitycznej formy wyrażenia podmiotu decydują zazwyczaj uwarunkowania stylistyczne.

Podmiot i jego postać, jako główna część zdania, decyduje o formie orzeczenia, które w języku serbskim jest zazwyczaj osobową formą czasownika, albo też przybiera formę orzeczenia imiennego, złożonego z łącznika, którym mogą być oprócz czasownika *biti* także inne

¹²⁰ Loco cit.

¹²¹ M. Stevanović, *Savremeni ..., I*, op. cit., s. 581.

¹²² Op. cit., s. 582.

¹²³ Zob. Ž. Stanojčić, *Morfologija ..., op. cit.*, s. 123.

czasowniki niesamodzielne, wymagające dopełnienia uzupełniającego ich treść. Należą do nich: *ostati, postati, činiti se, stvoriti se, videti se, nazvati se, proglasiti se, smatrati se, imenovati se* itp. Drugą część orzeczenia imiennego stanowi orzecznik wyrażony najczęściej przez rzeczownik lub przymiotnik, ale mogą pełnić tę funkcję również inne części mowy, np. zaimek przymiotny lub liczebnik.

Odmienne niż w języku polskim, orzecznik rzeczownikowy występuje w mianowniku, jeśli jednak łącznik stanowi któryś z wymienionych wyżej czasowników, wówczas orzecznik przybiera formę narzędnika lub biernika, np.: *On je uistini otada postao n a j b o l j i m, a t a k v i m j e o s t a o s v e d o z a v r š e t k a c e l o g a p o s l a., M i s l i m k a k o j a s a d a s l o b o d n a p o s t a h., U t o j s t r a n i p o e z i j e m o ž e m o n a ċ i p e s i m i z m a k o j i p o s t o j e i n t e l e k t u a l a n, a n i k a k o s e n t i m e n t a l a n.*¹²⁴, zaś forma biernika może być poprzedzona przymikiem *za* oraz spójnikiem *kao*: *Svi je smatraju dobrom učiteljicom, za dobru učiteljicu, kao dobru učiteljicu., Svi ga smatraju za divljaka, Drže ga za brata.*¹²⁵

W przypadkach, kiedy orzecznikiem jest przymiotnik, zaimek przymiotny lub liczebnik, zgadza się on z podmiotem w rodzaju, przypadku i liczbie, zatem pozostają one wobec siebie w związku zgody. Kongruencja podmiotu z orzeczeniem jest zagadnieniem, któremu należy się bliżej przyrzeć ze względu na pojawiające się we współczesnym języku serbskim zmiany w tym właśnie zakresie.

Na szczególną uwagę zasługuje sytuacja, w której funkcję orzecznika pełni rzeczownik, będący samodzielną częścią mowy. Nie jest całkowicie niezależny, będąc częścią składową orzeczenia imiennego, jednakże zachowuje wszystkie atrybuty samodzielnej części mowy, tzn. rodzaj gramatyczny oraz liczbę, np.: *R a t o v i s u n e s r e ć a z a č o v e č a n s t v o, a l i i j e d i n o s r e d s t v o z a o d b r a n u o d n e p o p r a v l j i v i h a g r e s o r a., a c a k o w i c i e p r z y p a d k o w o m o ż e s i e z g a d z a ć z l i c z b ą i r o d z a j e m r z e c z o w n i k a p e ł n i ą c e g o f u n k c j ę p o d m i o t u.*

Zwykle w sytuacjach, kiedy rzeczownik w orzeczeniu imiennym nie zgadza się pod względem liczby i rodzaju z podmiotem zdania, wówczas czasownikowa część orzeczenia pozostaje z nim w związku zgody. A oto przykłady: *N a š k r a j j e b i o m o ć v a r n a o b l a s t., P o k o r e n a r a j a j e b i l a j e d a m o g r o m n i r a d n i ċ k i s t a l e Ź.*¹²⁶

Tu jednak kongruencja jest realizowana w dwojaki sposób, co zależy od budowy zdania, a ściślej od wzajemnego położenia wobec siebie podmiotu i orzeczenia. W przypadku, kiedy orzeczenie jest oddalone od podmiotu, a znajduje się bliżej rzeczownika stanowiącego orzecznik w orzeczeniu imiennym, wówczas pozostaje w związku zgody z sąsiadującym rzeczownikiem, np.: *To g o r i v o z a o v u v a t r u b i o j e s a m n a r o d., J e l i i s t i n a d a j e z a k o n i n s t a v b i l o (o n o) Ź t o s u t r a Ź i l i p r o t i v n i ċ i?*¹²⁷

M. Stevanović podaje w swej gramatyce przykłady przytoczone w opracowaniu Mareticia, pochodzące z języka Vuka i Daničića, w których podmiot zasadniczy i rzeczownik w pozycji orzecznika w orzeczeniu imiennym nie zgadzają się ze sobą pod względem liczby, co decyduje o kongruencji podmiotu i części czasownikowej orzeczenia imiennego, por.: *D a m i l o k a Ź d a j o j j e đ v o r b i o B r n j a ċ i., H r a n a n j e g o v a b i j a Ź e s k a k a v c i i m e d d i v l j i.*¹²⁸

W tych właśnie przykładach, obrazujących konkretną sytuację, kiedy podmiot i orzecznik wyrażony rzeczownikiem różnią się liczbą, współczesny język serbski odbiega od normy

¹²⁴ M. Stevanović. *Savremeni srpskohrvatski jezik, II*, Beograd 1979, s. 122, 123.

¹²⁵ Ibidem. s. 43.

¹²⁶ Ibidem. s. 124.

¹²⁷ Loco cit.

¹²⁸ Loco cit.

opracowanej przez Vuka Karadžicia i w takich przypadkach używa się obecnie czasownika w pluralu, w związku z czym przytoczone zdania brzmiałyby następująco: *Hrama njegova b i j a h u s k a k a v c i i med đilji*, oraz *Danilo kaže da s u j o j d v o r b i l i B r n j a c i*.¹²⁹

Nie zawsze jednak podmiot zasadniczy bywa wyrażony jednym wyrazem. Często mamy do czynienia z podmiotem szeregowym. Norma Vuka w tym przypadku sugeruje użycie orzeczenia w liczbie pojedynczej, por. np.: *Kod verenikove kuće p o č i n j e veselje, pjevanje, igranje i gošćenje.*, *U svemu pravda i istina m o r a navladati*. Tego typu zdania znajdujemy najczęściej w sytuacjach, w których orzeczenie znajduje się przed podmiotem. Wprawdzie T. Maretić sugerował¹³⁰, iż orzeczenie pozostaje w związku zgody z najbliższym podmiotem stanowiącym część składową podmiotu szeregowego, niezależnie od tego, czy orzeczenie poprzedza podmiot, czy też nie. Jednakże o wiele rzadsze są przykłady tego typu w sytuacjach, kiedy orzeczenie występuje po podmiocie: *Njihova mučna borba i beznadna izdržljivost n i j e b i l a u z a l u d n a.*, *Prekorači prag, ali smice, sjaj i graja j e z a p l j u s n u*.¹³¹

Współczesny język serbski odbiegł zdecydowanie od normy opracowanej przez Vuka i w przypadku podmiotu szeregowego orzeczenie przyjmuje formę odpowiadającą semantyce pluralu, zaś o jego rodzaju decyduje rodzaj elementów składowych podmiotu. Najogólniej, panuje tu zasada, iż jeśli rzeczowniki tworzące podmiot szeregowy są różnych rodzajów lub też wszystkie rodzaju nijakiego albo też rodzaju męskiego, wówczas orzeczenie występuje w rodzaju męskim. Tylko w przypadku, kiedy wszystkie podmioty są rodzaju żeńskiego, wówczas orzeczenie przyjmuje formę rodzaju żeńskiego. Bywa jednak i tak, że orzeczenie zgadza się pod względem formy i rodzaju gramatycznego z wyrazem najbliższym, stanowiącym część składową podmiotu szeregowego, np.: *V r a t i l a s e moja sestra i ona njena prijateljica, I o d e l o i t e l o m u j e o p a l j e n o*.¹³²

Współczesny standard języka serbskiego wykazuje zmiany w zakresie kongruencji podmiotu z orzeczeniem, kiedy pierwszy z nich jest wyrażony rzeczownikiem, którego rodzaj gramatyczny nie zgadza się z rodzajem naturalnym, a więc rzeczowniki rodzaju męskiego zakończone samogłoską -a, odmieniające się według deklinacji żeńskiej, np.: *vojvoda, sluga, starješina, poglavica, sudija* itp. Podobnie jak w przypadku określającego te rzeczowniki atrybutu, jeśli jest on użyty w liczbie pojedynczej, wówczas orzeczenie występuje w l. poj. rodzaju męskiego, jeśli zaś w liczbie mnogiej, przybiera postać rodzaju żeńskiego, np.: *Sam vojvoda ostao je u šancu.*, *Sluge su se morale pokoravati volji svojih gospodara*.¹³³ M. Stevanović podkreśla¹³⁴, iż ten sposób użycia przydawki oraz rzeczownika w orzeczeniu imiennym był do tej pory uważany za jedynie poprawny w większości starszych opracowań gramatycznych. Przytacza m. in. wyjaśnienie tego zróżnicowania podane przez A. Belicia, który przypisywał je faktowi, iż rzeczowniki te są głównie nazwami profesji, które wiązały się ściśle z osobami je wykonującymi, czy też z ich imionami (*Luka, Nikola, Mateja*), z którymi pozostawały w związku zgody. Sytuacja ta nie dotyczyła liczby mnogiej, co wiązało się z oczywistym faktem, iż imiona własne nie mogły być użyte w pluralu, zatem ich określenia jako rzeczowników rodzaju żeńskiego przyjmowały również tę formę.

We współczesnym języku serbskim wyraźnie zaznacza się tendencja do zgodności pomiędzy przydawką oraz orzecznikiem orzeczenia imiennego, a omawianą grupą rzeczowników.

¹²⁹ M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 124.

¹³⁰ Zob. Ibidem, s. 126.

¹³¹ Loco cit.

¹³² Ibidem, s. 129.

¹³³ Ibidem, s. 130, 131.

¹³⁴ Zob. Ibidem, s. 132.

Już A. Belić i T. Maretić sugerowali, iż im dalej w zdaniu znajduje się określenie od określanego rzeczownika, tym większe prawdopodobieństwo użycia formy wymaganej jego znaczeniem, o czym świadczą przykłady pochodzące z tekstów Vuka Kradžicia: *Oni su carske služe, k o j i su danas ovdje, a sjutra bog zna gdje. Onda on raspiše svijem starješinama da ostave sve što su gdje z a u z e l i . Vojvode se sve zakimu Karađorđiju da će mu biti v j e r n i .* Równocześnie należy podkreślić, iż powyższa tendencja jest powszechna.¹³⁵

Specyficzną pozycję w języku zajmuje rzeczownik *sluga*, będący nazwą osobników obu rodzajów – żeńskiego i męskiego, por.: *A sluga im jedna verno služi., Da posvedočiš k a k v a s i sluga carska, jesi li pravi sin njegov.*¹³⁶ Rzeczownik ten zachowuje się podobnie jak inne rzeczowniki zakończone na *-a*, a więc przybiera określenia ich dotyczące, jak również części orzeczenia imiennego także w formie rodzaju żeńskiego. Równocześnie należy wziąć pod uwagę fakt, iż słowo to obecnie zmieniło swój charakter i trudno je traktować jako rzeczownik dwurodzajowy. Jako takie nie funkcjonuje dłużej we współczesnym języku.

Podobnie rzeczownik *sudija*, który również przestał być wyłącznie nazwą zawodu sprawowanego przez mężczyzn. Kiedy rzeczownik ten dotyczy kobiety, wówczas zarówno atrybut, jak i rozróżniające rodzaj części mowy, będące częścią składową orzeczenia imiennego, występują w liczbie pojedynczej wyłącznie w formie rodzaju męskiego: *Ona je o d l i ć a n sudija.* To samo dotyczy rzeczownika *poslovođa* i *starešina*. Mimo iż funkcja ta jest w większości w szkołach sprawowana przez kobiety, to w dalszym ciągu mówi się, iż: *Ona vrši dužnost r a z r e d n o g s t a r e š i n e .* Jeśli jednak przymiotnik zostanie użyty samodzielnie w funkcji całej syntagmy, wówczas pojawi się w rodzaju żeńskim, por.: *R a z r e d n a n a m j e n a r e d i l a . , Na svečanosti je govorila n a š a r a z r e d n a .*¹³⁷

Nieco odmiennie wygląda sytuacja w przypadku rzeczowników zakończonych na *-a*, takich jak: *bekrija, budala, varalica, kolovođa, mušterija, propalica, pijanica, skitnica*, oznaczających zarówno mężczyzn jak i kobiety, a równocześnie w przeciwieństwie do omawianej poprzednio grupy rzeczowników, oznaczających nie zawody, a nosicieli pewnych cech. Jeśli rzeczowniki te dotyczą kobiet, wówczas nie ma żadnej niezgodności pomiędzy ich formą, a znaczeniem. Dotyczy to zarówno liczby pojedynczej jak i mnogiej, w której użyte w stosunku do nich określenia występują również w rodzaju żeńskim.

Odmienne kształtuje się sytuacja w przypadku, kiedy odnoszą się one do mężczyzn. Zarówno przydawka, jak i najczęściej wyrażony przymiotnikiem orzecznik, występują w rodzaju męskim, por.: *Prvi je mušterija dao još toliko., De, ne bježi od prvog mušterije., Rim i njegov crkveni poglavica održao je priznato pravo.*¹³⁸ Najczęściej określenia towarzyszące tej grupie rzeczowników występują w rodzaju żeńskim, jeśli określają rzeczowniki w liczbie pojedynczej: *Neki marveni trgovac piše ovako svojoj mušteriji., Ona propalica koja pimi listove prozom.* Natomiast w liczbie mnogiej występuje zgodność formy: *Uhode su imale dužnost da ocene situaciju., Neka vlast dobro otvori oči da razne propalice i varalice ne izvuku to blago narodu iz ruku.*¹³⁹ Nie zmienia to jednak faktu, iż w niektórych przypadkach części mowy pełniące funkcję orzecznika w orzeczeniu imiennym w połączeniu z omawianymi rzeczownikami w liczbie mnogiej, występują w zdaniu w rodzaju męskim: *Naskoro će ovi moralni propalice postati nemogući., Mušterije su mu se javljali u većoj meri kao porudžbinari., Skitnice su mu stali prilaziti.*¹⁴⁰

¹³⁵ Zob. Ibidem. s. 133.

¹³⁶ Ibidem. s. 134.

¹³⁷ Ibidem. s. 135.

¹³⁸ Loco cit., s. 136.

¹³⁹ Loco cit., s. 137.

¹⁴⁰ Ibidem. s. 137.

Odrębną grupę rzeczowników tworzą te, w których rodzaj gramatyczny nie zgadza się z ich formą gramatyczną. Dotyczy to rzeczowników z sufiksem *-ica*, których przydawka występuje w mianowniku i kończy się zawsze sufiksem *-a*, por.: *Oglašiš se ona druga dvojica gorostasa., Velika trojica su donela značajne odluke na prvom sastanku, u Teheranu.*¹⁴¹ Jednakże znacznie częściej występuje zgodność pomiędzy podmiotem i orzeczeniem oparta na znaczeniu rzeczownika. Omawiany typ rzeczowników łączy się przeważnie z orzeczeniem czasownikowym oraz z częścią czasownikową orzeczenia imiennego, pozostającymi w liczbie mnogiej: *Obojica imaju posla oko toga., Zašto dvojica od prve grupe trče, postavljaju se raskoračke i mašu prutovima.*¹⁴² M. Stevanović przytacza również przykład zgodności rzeczownika z czasownikową częścią orzeczenia, ale zaznacza, iż takie przypadki należą zdecydowanie do odosobnionych, por.: *Vesela petorica, s praznim rancima i s puškama na ramenu bodro je koračala i neki proplanak.*¹⁴³

W stosunku do omawianych rzeczowników należy zastosować jeszcze jedno zróżnicowanie. Jeśli orzeczenie odnosi się do rzeczownika oznaczającego istoty nie uczestniczące w omawianym wydarzeniu, wówczas części orzeczenia imiennego wyróżniające rodzaj zgadzają się z rzeczownikiem pod względem rodzaju i formy, por.: *Ostala trojica jamačno su imala mnogo manje., Četvorica su odatle učila visoke škole.*¹⁴⁴ Częściej jednak spotykamy zgodność wspomnianych części zdania z omawianymi rzeczownikami pod względem znaczenia, czyli przyjmują formę rodzaju męskiego pluralu, por.: *Obojica nisu rekli ni jedne pametne reči., Ta desetorica iznenada mogli bi da dobiju te sumnje.,* a dotyczy to zwłaszcza tych sytuacji, w których osoba mówiąca jest jednym z uczestników relacjonowanego wydarzenia, por.: *Trojica smo ili četvorica ostali sami., Nas dvojica smo jedini uspjeli da se probijemo.*¹⁴⁵

W omawianym systemie kongruencji między podmiotem i orzeczeniem, specyficzne miejsce zajmują rzeczowniki zbiorowe, w zależności od tego, czy rzeczownik zbiorowy został użyty jako nazwa pewnego zbioru, np. *cvijeće procvalo, lišće pada*, czy też dla oznaczenia rzeczywistej liczby mnogiej. W drugim przypadku orzeczenie występuje w pluralu, pojawia się tu zatem zgodność oparta na znaczeniu.

W obrębie rzeczowników zbiorowych należy wyróżnić grupę, których forma nom. sg kończy samogłoską *-a*. Należy tu wyodrębnić rzeczowniki *braća* i *deca*, które są używane wyłącznie jako liczba mnoga rzeczowników *brat* i *dete*, w związku z czym czasownik w orzeczeniu będzie występował także w pluralu.

Nieco odmiennie kształtuje się sytuacja w przypadku rzeczowników *vlastela* i *gospoda*. Można je traktować, podobnie jak w omówionym wcześniej przypadku, jako rzeczowniki będące liczbą mnogą od *vlastelin* i *gospodin*, co implikuje wystąpienie orzeczenia w liczbie mnogiej. Możliwe jednak jest także ich występowanie jako rzeczowników zbiorowych, w znaczeniu pewnej grupy społecznej. W tym przypadku orzeczenie wystąpi w formie liczby pojedynczej, por.: *Dubrovačka vlastela je volela knjigu., Gospoda se onda nije mešala s narodom.*¹⁴⁶

Z wymienionymi rzeczownikami wiąże się jeszcze jedna specyficzna sytuacja gramatyczna, dotycząca formy orzeczenia rzeczowników zbiorowych zakończonych sufiksem *-ad* oraz samogłoską *-a*. Towarzyszące im orzeczenie, a precyzyjnie – jego część rozróżniająca rodzaj,

¹⁴¹ Ibidem, s. 138.

¹⁴² Loco cit., s. 138.

¹⁴³ Loco cit., s. 138.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 139.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 139-140.

¹⁴⁶ M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski ...*, op. cit., s. 152.

przyjmuje zawsze końcówkę *-a*, niezależnie od tego, czy część czasownikowa stoi w liczbie pojedynczej, czy też w mnogiej. Nie dotyczy to rzeczownika *gospoda*, który w orzeczniku orzeczenia imiennego powoduje także występowanie formy pluralu, por.: *Gospoda se jesu zavadila.*, *Neka vlastela su se posle Dušanove smrti odmetnula od centralne vlasti.*, ale *Gospoda su katkad skidali šesire, a gospođe naklanjale glavu.*¹⁴⁷

Odrębną grupę wywołującą zjawisko podwójnej kongruencji, zarówno gramatycznej, jak i semantycznej, stanowią liczebniki użyte w funkcji podmiotu.

Jeśli podmiot jest wyrażony rzeczownikiem liczebnikowym zakończonym sufiksem *-ca*, łączy się on zazwyczaj z osobową formą czasownika w pluralu, por.: *šestorica su došli, obojica su pročitali*. Część orzeczenia wyróżniająca rodzaj, występuje na ogół w rodzaju męskim, zgadzając się w ten sposób z rodzajem podmiotu, a znacznie rzadziej występuje w formie liczby pojedynczej, zgadzając się w ten sposób z podmiotem w rodzaju żeńskim, por.: *obojica su došli* lub *obojica su došla*. Ż. Stanojčić powyższe rozgraniczenie uzupełnia teorią o wpływach morfosyntaktycznych, co sprowadza się głównie do położenia względem siebie w zdaniu podmiotu i orzeczenia. Świadczą o tym przytoczone przykłady, por.: *Dvojica su došli.* ale *Sva trojica su bila do oćiju umotani u crne kabanice.*¹⁴⁸

Liczebniki główne *dva, tri, četiri* są liczebnikami specyficznymi ze względu na swoją odmianę, zachowują bowiem formy starej i nie używanej już obecnie w języku serbskim liczby podwójnej. Towarzyszące im orzeczenie występuje zawsze w pluralu, zaś jego imiesłowowa część rozróżnia rodzaje. W sytuacji, kiedy rzeczownikiem jest wyraz w rodzaju męskim, wówczas czasownik przyjmuje formę liczby podwójnej z sufiksem *-a* lub też liczby mnogiej, por.: *još su mu ostala dva sina*. W połączeniu z rzeczownikami w pozostałych rodzajach, orzecznik przybiera formę pluralu, zgadzając się z nimi pod względem rodzaju, por.: *tri učenika su došla* (lub *došli*), *dva goluba su odletela* (lub *odleteli*), *četiri kuće su podignute, njegove dve sestre također su učestvovala u borbi, dva mlada sina bili su kod starijega brata* itp.¹⁴⁹

Liczebniki te, jak i wszystkie inne, w skład których one wchodzi, przyjmują specyficzną zasadę gramatyzacji, np.: *TE dve ženE, poslednjiA tri čovekA, našA četiri sela, tE dvadeset i dvE ženE, poslednjiA trideset tri čovekA*, ale już: *sa tiH pet ženA, poslednjiH dvadeset LJUDI, našIH sto selA*.¹⁵⁰ Ponadto najnowsze badania wskazują, iż język serbski należy do grupy językowej wyróżniającej tzw. *paukal* (łac. *paucus* = mały, nieliczny), co oznacza małą liczbę mnogą w przeciwieństwie do pluralu, czyli dużej liczby mnogiej.¹⁵¹

Równocześnie warto w tym miejscu przywołać liczebnik nieokreślony *nekoliko*, o którym szczegółowo pisałam w rozdziale poświęconym zagadnieniom morfologii języka serbskiego i o wyraźnym rozróżnieniu czynionym w jego formie przez samego Vuka Stefanovicia Karadžicia w zależności od ilości, której wspomniany liczebnik dotyczył.

We współczesnym języku serbskim coraz rzadziej spotykamy syntagmy *paukalne* odmieniane przez przypadki, dotyczy to zwłaszcza sytuacji, w których są użyte w towarzystwie przyimków, np.: *od dva čoveka, sa tri čoveka, o četiri čoveka*. Dotyczy to również połączeń z rzeczownikami rodzaju żeńskiego, por.: *od dve devojke, sa tri devojke, o četiri devojke*.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 151.

¹⁴⁸ Ž. Stanojčić, *Morfologija, sintaksa i frazeologija*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Srpski jezik. Opole 1996, s. 127.

¹⁴⁹ Zob. V. Frančić, *Gramatika opisova jezika serbo-chorwackiego*, Warszawa 1963, s. 273.

¹⁵⁰ M. Ivić, *Neka zapazanja o broju i rodu*. [w:] *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi.*, Beograd 1995, s. 133.

¹⁵¹ Zob. Ibidem, s. 134-135.

Wprawdzie rzeczowniki rodzaju żeńskiego nie mają odrębnej formy paukalu, to jednak wymienione syntagmy należy za takie uważać.¹⁵²

Przydawki towarzyszące liczebnikom paukalnym, podobnie jak i wyrazy pełniące funkcję orzecznika w orzeczeniu imiennym, mają końcówki zgodne z zakończeniami rzeczowników, którym towarzyszą wspomniane liczebniki, zatem występuje tu zgodność formy. Natomiast forma czasownikowa orzeczenia zgadza się z omawianymi liczebnikami pod względem semantycznym, por. np.: *Otpoče pričati o nekoj ženskoj osobi zbog koje su se tri momka ubila.*, *Dva disanja sustižu se u mraku.*, *Četiri deteta su ostala bez roditelja.*, *Tačno je da su ova dva zoografa radila i doprinela razvoju makedonskog međunarodnog razdoblja.*¹⁵³

Nierzadkie są jednak przypadki występowania orzecznika w pluralu rodzaju męskiego, na co znaczący wpływ ma odległość dzieląca orzeczenie od podmiotu, a szczególnie często spotykamy tę formę, jeśli wspomniane części zdania znajdują się w dwóch zdaniach składowych, por. np.: *Bila tri brata, pa na belome svetu ništa nisu imali do jednog kruška.*, *Bila su dva visoka i crna čoveka, slični kao braća.*, *Ona dva vojnika što su pojili goveda, hodali su sada između njih.*, *Dva vojnika su stala pred nas i pomogli nam.* itp.¹⁵⁴ Zwłaszcza dwa ostatnie przykłady obrazują omawianą sytuację, kiedy forma orzeczenia jest uwarunkowana odległością od podmiotu – bliskość obu powoduje zgodność w zakresie formy, oddalenie zaś sprawia, iż orzeczenie przybiera formę wymuszoną znaczeniem podmiotu.

Bywają jednak przypadki, kiedy zgodność znaczeniowa orzeczenia i podmiotu występuje również wtedy, gdy orzeczenie znajduje się bliżej podmiotu, bądź nawet mu towarzyszy, np.: *Oba parobroda su već bili udaljeni od obale.*, *Tri Isakovića bili su svedoci protiv njega jednoga.*¹⁵⁵

Liczebniki *pet*, *šest*, *sedam* itd. oraz przysłówki *koliko*, *toliko*, *malo*, *mnogo*, *nekoliko*, *više*, *najviše* łączą się z czasownikiem zarówno w liczbie pojedynczej, jak i w mnogiej. Orzeczenie zaś może się zgadzać z liczebnikiem znaczeniowo: *Na nekim mjestima ležali su steći tako golemi da ih ni osam volova ne bi mogli krenuti.*, *Deset su preduzeća radila s gubitkom ove godine.*¹⁵⁶ Rodzaj orzeczenia zgodny jest z rodzajem gramatycznym rzeczownika, którego ilość określa liczebnik. Częściej jednak spotykamy formę orzeczenia w liczbie pojedynczej w rodzaju nijakim, jeśli mamy do czynienia z formą rozróżniającą rodzaje, por.: *Oko nje u polukrugu raste jedanaest visokih jablanova.*, *Na vrata od pećine bijaše privaljena velika ploča koju sto ljudi počeo vući.*¹⁵⁷

Rzeczowniki typu: *većina*, *mnogina*, *nekolicina*, *manjina* użyte w funkcji podmiotu, dają możliwość aż trojakiej zgodności z towarzyszącym im orzeczeniem.

Zgadza się z nim pod względem formy - orzeczenie występuje w rodzaju żeńskim liczby pojedynczej, podobnie jak towarzysząca rzeczownikowi przydawka: *Većina [nas je] ozbiljno uveravala da je od žalosti za sinom.*, *Ko bi mogao biti bolji od tebe, reče nekolicina.*¹⁵⁸

Możliwa jest również kongruencja semantyczna. W tym wypadku orzeczenie występuje w rodzaju męskim liczby mnogiej. Jednak orzecznik orzeczenia imiennego przybiera również formę liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego: *Većina njih su posvršavali svoje poslove. Nekolicina su imali svoju zemlju.*, *Ali i ta nekolicina malo su odmakla od pustog nabiranja činjenica.*¹⁵⁹

¹⁵² Por. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 270.

¹⁵³ M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski ...*, s. 143.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 143-144.

¹⁵⁵ Loco cit., s. 144.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 146.

¹⁵⁷ Ibidem, s. 146.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 148.

¹⁵⁹ Ibidem, s. 144-145.

W związku z tym, iż wymienione rzeczowniki mogą oznaczać zarówno grupę osób rodzaju męskiego, jak i żeńskiego, wówczas orzeczenie przybiera formę rodzaju żeńskiego liczby mnogiej, jeśli rozróżnia rodzaj, por.: *Većina košarkašica su očekivale bolji uspeh, a manjina njih su se zadovoljile i ovim.*, *Većina učesnica su ulagale maksimum napora da što bolje prođu.*¹⁶⁰

Możliwe jest również użycie orzeczenia w rodzaju nijakim, co wynika z faktu, iż rzeczowniki te oznaczają rzeczy nieokreślonej ilości, stąd: *Većina građana je ostalo bez svoga doma.*, *Nekolicina njih se dobrovoljno prijavilo.*¹⁶¹

Współczesny język serbski odnotowuje również zmiany w zakresie kongruencji podmiotu i orzeczenia, jeśli podmiotowi towarzyszy któryś z kwalifikatorów, względnie określeń ilościowych. Ž. Stanojić komentuje tę sytuację następująco: *Nekad uobičajeni, na primer, subjekat s kvantifikatorom negativnog totaliteta tipa: Mi n i j e d n o n i reči nismo rekli – u modernom jeziku zamenjen je tipom: N i j e d n o (od nas) ni reči nije r e k l o; ili se subjekat sa kvantifikatorom neodređene distribucije tipa: Samo nam para daje koliko mi koje hoćemo, kakav se iz vukovskog perioda protezao sve do početka posmatranog perioda, dakle do 1945(...) – u modernom jeziku sveo na tip: koliko k o ' j e ' od nas hoće, tj. redukovao se na sam kvantifikator ko ' je ' s kojim. prirodno predikat kongruira u formi jednine.*¹⁶²

Rozpatrując zagadnienie kongruencji pomiędzy podmiotem a orzeczeniem, należy zwrócić uwagę na pewne najnowsze dążenia językowe, które odnotowuje nie tylko język serbski. O tym, jak rodzaj podmiotu, a ściśle rodzaj rzeczowników w podmiocie szeregowym reflektuje na rodzaj orzeczenia, była już mowa w niniejszym rozdziale. Tzw. „żeńska” zgodność rodzajowa jest jedynie możliwa wówczas, jeśli przynajmniej jeden rzeczownik wyrażający podmiot, jest rodzaju żeńskiego. Tak więc, jeśli wszystkie rzeczowniki w podmiocie szeregowym są r. żeńskiego, wówczas orzeczenie zgadza się z nimi pod tym względem, jeśli jednak któryś z rzeczowników jest odmiennego rodzaju, wówczas orzeczenie nie musi być wyrażone w rodzaju żeńskim, np.: *majka i sestra su ga ispratiliE, ruža i lala su inveniliE*, ale możliwa jest wersja *krošnja i grane zahvatili su čitavo nebo.*¹⁶³

W języku serbskim możemy znaleźć szereg par leksykalnych, różnicujących osobników płci żeńskiej i męskiej. (...) *pobednik/pobednica, student/studentkinja, udovac/udovica, baptist/baptistkinja i sl. Poslednjih godina privlače pažnju strućnjaka, ne samo kod nas, nego i drugde u svetu. iz jednog naročito razloga. Procvat sociolingvističkih studija pokrenuo je, pored ostalog, i živo interesovanje za to kako se u jeziku reflektuje društveni položaj ženskog dela čovečanstva. Počeli su se dizati tu i tamo glasovi negodovanja zbog „nepravdi” koje ljudski rod, svojim govornim postupkom, svakodnevno nanosi predstavnicima „slabijeg pola”. Zbog čega, pitaju se, na primer, takvi feministički orijentisani lingvisti, na tolikim stranama sveta ljudi govore „udovica toga i toga čoveka”, a ne pada im na pamet da kažu i „udovac te i te žene” (udovica Petra Popovića i sl., ali ne udovac Ane Popović i sl.)? Zašto samo za neudatu žensku osobu postoji naziv tipa našeg „gospođica” (engleskog „miss”, nemačkog „Fräulein” itd.); po čemu da neoženjeni muškarci budu pošteđeni takvog „razotkrivanja” u pogledu bračnog statusa?*¹⁶⁴ Rozpatrując zagadnienie w tym kontekście, warto się zastanowić, jakimi drogami język doprowadził do utworzenia wspomnianych wyżej par wyrazów. Wprawdzie w większości

¹⁶⁰ Ibidem, s. 149.

¹⁶¹ Ibidem, s. 149.

¹⁶² Ž. Stanojić, *Morfologija, sintaksa i frazeologija*. [w:] op. cit., s. 126.

¹⁶³ Por. M. Ivić, *Neka zapažanja o broju i rodu*. [w:] *O zelenom koryu. Novi lingvistički ogledi.*, Beograd 1995, s. 139

¹⁶⁴ Zob. Ibidem, s. 140

sytuacji możemy mówić o równouprawnieniu kobiet w zakresie wyboru profesji, jednakże język nie jest wystarczająco elastyczny, by nadażyć za zachodzącymi zmianami natury socjologicznej. We współczesnym standardzie języka serbskiego istnieje potrzeba utworzenia wielu wyrazów, będących nazwami profesji, wykonywanych przez kobiety. Możemy tylko przypuszczać, iż słowa tego typu będą się powoli pojawiały w zasobie słownikowym języka, w miarę zaangażowania się kobiet w daną dziedzinę. Przykładem może być język chorwacki, w którym rzeczowniki: *atašeica*, *mecenatkinja*, *sutkinja* itp. przyjęły się najpierw w języku mówionym, by później bez problemu przejść do standardu pisanego.¹⁶⁵ Obserwowane zmiany w tej dziedzinie pozwalają przypuszczać, iż wzbogacanie słownictwa będzie się odbywało spontanicznie, w miarę pojawiających się w tym zakresie potrzeb. Zapewne zaistnieją słowa typu: *dekanica* i *rektorica*¹⁶⁶, jeśli kobiety liczniej będą zajmowały te eksponowane w szkolnictwie wyższym stanowiska. Zmiany wpłyną w zasadniczy sposób na kwestie kongruencji podmiotu z orzeczeniem, kiedy to ona, a nie względy feministyczne, wymusi zastosowanie rzeczownika w jego żeńskiej formie.

Analiza orzeczenia oraz wyrazów mu towarzyszących wskazuje na duże zmiany we współczesnym języku serbskim, które zaistniały głównie w sferze formy oraz struktury zdania. Wskazuje na to m. in. porównanie języka Vuka Karadžicia ze współczesnymi konstrukcjami, dokonane przez M. Ivić: (...) *Vuk piše: „Ili koji je među vama čovjek u k o g a ako zaište sin njegov hleba kamen da mu da”, „Nema učenika n a d u č i t e l j a s v o j e - g a n i slugen a d g o s p o d a r a s v o j e g a”*; „*Sažali mi se z a n j o m*”; a „*Starac Kuckalo*” (koji inače u polemici piše svojim lepim sremskim dijalektom) *zamera na izrazu „ S o n u s t r a n u ...” Vuk uporno odbija sve prigovore. Na primedbu da je bolje reći „tražiti od nekoga” nego „tražiti u nekoga” odgovara: „A ja mislim da je ovo moje mnogo i mnogo običnije i pravilnije”; smatra da je u pravu što se tiče konstrukcije n a d u č i t e l j a u pomenutoj rečenici: „Ja pak kol’ko se opominjem narodnoga govora i sad mislim da ovako valja kao što sam kazao”, a povodom konstrukcije s o n u s t r a n u kaže: „U s o n u s t r a n u ako je pogreška, samo je u tome, što nijesam rekao s o n u s t r a n` (a to se govori, kako god i s o n e s t r a n e).”¹⁶⁷ Przytoczone przykłady pozwalają na wyciągnięcie wniosku, iż język Vuka pod względem używania form przypadkowych jest z naszego punktu widzenia całkowicie, w niektórych momentach, archaiczny, a jego specyfika decyduje o traktowaniu go jako przedstawiciela dialektu różniącego się od współczesnego języka literackiego.*

Różnic możemy dopatrywać się w wielu konstrukcjach, a podstawową jest forma orzeczenia imiennego, którego orzecznikiem jest czasownik *biti*. Mamy tu do czynienia z dwoistością typu: *Kad je Petar bio učenik* / *Kad je Petar bio učenikom*, uznaną przez wszystkie gramatyki. Jednak współczesny standard języka serbskiego wyraźnie preferuje konstrukcję z użyciem formy nominativu.¹⁶⁸ Zmiany nastąpiły także w konstrukcjach z użyciem orzeczenia imiennego, w których funkcję łącznika pełnią czasowniki typu: *postati*, *smatrati* itd., wymagające uzupełnienia ich treści. Dotychczasowe konstrukcje, łączące czasownik nieprzechodni z acc., np.: *postati generalom*, *smatrati rasejanim* itp. ustępują miejsca połączeniom z nom.: *postati general*, *postati rasejan*.

W języku Vuka w połączeniu z negacją używany był tradycyjnie tzw. dopełniacz słowiański, towarzyszący czasownikom przechodnim. W języku pisarzy XIX i XX stulecia spotykamy

¹⁶⁵ Zob. Ibidem. s. 151.

¹⁶⁶ Zob. Ibidem. s. 154.

¹⁶⁷ M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, I, Novi Sad 1957, s. 120.

¹⁶⁸ Zob. Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 127.

nagminnie wspomnianą konstrukcję, np.: *Dogovor kuće ne obara.. Neće Omer majke poslušati.. Ne poznajem smjera i ne tražim luku.* Ale równocześnie w tym samym czasie pojawiają się konstrukcje z narzędnikiem: *Nemam ništa dobro da vam kažem., On ne poznaje ni svoj materinski jezik.*¹⁶⁹ Współczesny język serbski daje zdecydowanie pierwszeństwo konstrukcji z acc., zaś ta z gen. uważana jest za archaizm. Stosuje się ją jedynie w pewnych utartych konstrukcjach typu: *Nije rekao ni reči (up. ni reč)., Cele noći nisam oka sklopio (up. oko),* jak również w celu dopełnienia znaczenia czasownika *imati* 'nemati': *vremena, novca, talenta* itd. Jeśli natomiast orzeczeniu wyrażonemu czasownikiem dokonany towarzyszy dopełnienie dalsze, wówczas nie-możliwe jest użycie obu przypadków wymiennie, np.: *piti vode* 'vodu; *napiti se vode*.¹⁷⁰

Zmiany w dziedzinie przypadków wpłynęły na znaczną zmianę w zakresie morfosyntaktycznego kształtu zdania. W języku Vuka Karadžicia w powszechnym użyciu znajdowała się forma przydawki dopełniaczowej, wyrażająca przynależność obok form przymiotnika dzierżawczego. W języku serbskim nie zawsze jest możliwa zamiana jednej formy drugą, o czym pisali i Đ. Daničić, i F. Miklošić, a także T. Maretić.¹⁷¹ Struktura języka wymaga, by dla wyrażenia przynależności użyć odpowiedniej formy przymiotnika dzierżawczego. Są jednak przypadki, w których stosunek ten jest lepiej wyrażony przez przydawkę dopełniaczową i sytuacji nie można odwrócić. Z jedną z nich mamy do czynienia wówczas, gdy obok rzeczownika wyrażającego pojęcie, do którego coś należy, stoi jakieś określenie. Wówczas niemożliwe jest przekształcenie go w przymiotnik, np.: *Još dugo je ostalo nepoznato ime pisca koji je napisao ovu pripovetku.* Przy braku określenia można zastąpić formę gen. rzeczownika formą przymiotnika: *Još dugo je ostalo nepoznato ime piščevo.*¹⁷² W tych przykładach obie syntagmy należy uznać za w pełni synonimiczne, przyjmując, iż w przypadku wyrażenia podmiotu rzeczownikiem pospolitym oznaczającym osobę, przydawka dopełniaczowa jej towarzysząca może być zamieniona utworzonym od niej przymiotnikiem. Nieco inaczej należy spojrzeć na przykłady: *U čitavom delu najzanimljivija je biografija autora., Starčeva tuga bila je velika.* I tu można zastosować zamianę: *biografija autora, tuga starca,* jednak syntagmy różnią się nieco odcieniem znaczeniowym – przymiotnik dzierżawczy mocniej konkretyzuje osobę, aniżeli przydawka dopełniaczowa wyrażająca przynależność, która ma bardziej nieokreślony charakter. Współczesny język serbski pomija tego rodzaju subtelności i wyraźnie skłania się ku konstrukcji z użyciem przymiotnika dzierżawczego.

W języku serbskim istnieją zarówno synonimiczne przypadki, jak i konstrukcje przyimkowe, charakterystyczne dla poszczególnych znaczeń i funkcji. I tak: *bojati se zmija (gen.)* 'od zmija (od + gen.), *proglasiti nekoga pobednikom (instr.)* 'za pobednika (za + akuz.), *devojka plave kose (gen.)* 's plavom kosom (s + instr.), *posle* 'nakon utakmice (posle/nakon + gen.), *dodi za* 'kroz jedan sat (za 'kroz + akuz.), *polica stoji pored* 'kraj radnog stola (pored 'kraj + gen.).¹⁷³ Różnią się one między sobą nie tylko frekwencją zastosowań, ale również znaczeniem, jak w przypadku np. *stideti se*, czy *pomagati*, zaś bezprzyimkowe połączenie *bojati se* ustępuje konstrukcji przyimkowej *bojati se od nečega*.

Za archaiczną została uznana konstrukcja typu: przyimek *za* + gen.: *Govorilo se da je Mladen i za Turskoga vremena ... bio između najbogatijih ljudi., za bombardovanja nije bio u skloništu.* Została ona wyparta przez: *za vreme* 'u toku bombardovanja *bio je u*

¹⁶⁹ Zob. Lj. Jonke. *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, s. 125-126.

¹⁷⁰ Zob. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 231-232.

¹⁷¹ Zob. M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 183.

¹⁷² Ibidem, s. 185.

¹⁷³ Ž. Stanojčić, Lj. Popović. *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 292.

skloništu,¹⁷⁴ *za* pozostaje w użyciu w skostniałej już syntagmie *za života*. W języku Vuka powszechne było użycie przyimka *između* + gen.: *Milenko je u samome početku bio između prvijeh stanješina (...)*. Obecnie konstrukcja ta została zamieniona przyimkiem *među* + instr.: *Bio je među najbogatijim ljudima*.¹⁷⁵ Ž. Stanojčić podaje jeszcze dwie konstrukcje, w których obserwujemy zmiany rekcji. Dotyczy to użycia acc. typu: *tu noć je došao*, którą wypiera konstrukcja z gen.: *te noći je došao* oraz użycie przyimka *mimo* + acc.: *prolazi mimo most*, zamieniana połączeniem z gen.: *prolazi mimo mosta*, zaś pierwotna konstrukcja pozostaje w utartej syntagmie: *on je mimo svet* w znaczeniu: *on je neobičan*.¹⁷⁶ Jednakże przyimek *mimo* był używany w celu oznaczania kierunku, w związku z czym był początkowo łączony z acc., o czym pisał już D. Daničić w swej *Sintaksi*.¹⁷⁷ Równocześnie należy podkreślić, iż trudno obie konstrukcje traktować wymiennie, gdyż różnią się one znaczeniem. M. Stevanović formuluje je następująco: (...) „*mimo*” z genitivom u značenju predloga *pored i preko* (odnosno *iznad*). S akuzativom isti ovaj predlog znači *i pored i preko (dalje od) u isto vreme*.¹⁷⁸ Ponadto z czasownikami oznaczającymi wykluczanie w połączeniu z acc. konstrukcja ta oznacza: z wyjątkiem pojęcia podanego w tej formie, np.: *Ja ne tražim druge nagrade mimo zadovoljstvo što sam se našao prijatelju.. La Fontenovu žubornu riječ ne dostiže niko mimo Molijera*.¹⁷⁹ Podobnie jak połączenie z gen., ma także znaczenie komparatywne: *Mislimo o sebi da smo mimo sve ostale narode prosti.. Zauzeo je mesto izvan svih ostalih i mimo njih sve.*, a ponadto niebranie czegoś pod uwagę, czy też odmienność, np.: *Ne oslanjajući se na slobodnu teritoriju, dak je izašao sam, mimo redovnu vezu.. Kronov sin mimo druge dade ih meni*.¹⁸⁰ Jednakże mimo różnic znaczeniowych, połączenie z acc. jest traktowane jako konstrukcja nacechowana stylistycznie i rzadko używana.

Do sfery dialektyzmów zaliczana jest także konstrukcja polegająca na zastosowaniu bezprzyimkowego dat. z czasownikami ruchu: *Ode Stipan svome vinogradu.. ode majka pijaci, ode sestra svojoj školi*. Wyjątkiem jest tu dat. rzeczownika *kuća*: *idemo mojoj kući*. Obecnie używana jest wyłącznie konstrukcja przyimkowa: *prema 'ka* + dat.: *otišao je prema pijaci 'ka pijaci*.¹⁸¹

Pomimo iż poszczególnym przypadkom przypisane są konkretne przyimki, z którymi się łączą, to jednak bardziej precyzyjnemu oddaniu stopnia zależności służą, zwłaszcza w języku naukowym, czy też w tekstach specjalistycznych, wyrażenia przyimkowe łączące się najczęściej z gen., typu: *tokom 'u toku* + gen., *za vreme* + gen., *povodom* + gen., *pomoću* + gen., *u slučaju* + gen., *u cilju* + gen., *iz razloga* + gen., *s obzirom na* + akuz., *bez obzira na* + akuz., *u skladu sa* + instr., *u vezi sa* + instr., *zavisno od* + gen., *zahvaljujući* + dat., *izuzev* + gen itd.¹⁸²

We współczesnym standardzie języka serbskiego największe zmiany w zakresie czasownika i wyrazów mu towarzyszących objęły jego rekcję. I tak: *lagati nekoga* (acc.) wypiera *lagati nekome* (dat.), *izneveriti nekoga* (acc.) zamiast *izneveriti nekome* (dat.), *ličiti na nekoga* (na + acc.) w miejsce *ličiti nekome* (dat.), *osećati se usamljen* (nom.) zamiast *osećati se usamljenim*

¹⁷⁴ M. Ivić, *Jedno poređenje ...*, op. cit., s. 120-121.

¹⁷⁵ Loco cit.

¹⁷⁶ Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 128.

¹⁷⁷ M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik, II*, Beograd 1979, s. 326.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 420.

¹⁷⁹ Loco cit.

¹⁸⁰ Loco cit.

¹⁸¹ M. Ivić, *Jedno poglavlje iz gramatike našeg modernog jezika – sistem mesnih padeža*, [w:] *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, knj. II, Novi Sad 1957, s. 146-147.

¹⁸² Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 292.

(instr.). Czasownik *brinuti se*, łączący się do tej pory tradycyjnie z przyimkiem *o* + loc. (*brinuti se o nekome*), obecnie najczęściej występuje w połączeniu z przyimkiem *za* (nekoga), czyli *za* + acc., konstrukcja *svađati se oko novca*, została zastąpiona przez *svađati se zbog novca*, zatem połączenie przyimka *zbog* + gen. Pewne połączenia są we współczesnym języku traktowane już jako typowe archaizmy. Zalicza się do nich m.in.: *šaliti se o njemu* i *zabaviti se o problemu*, zastąpione przez: *zabaviti se problemom*, *šaliti se s njim*.¹⁸³

Syntagmy, będące połączeniem czasownika użytego w loc. z przyimkiem *o*, z reguły są używane z czasownikami oznaczającymi mówienie, odczuwanie oraz myślenie. Spotykamy je jednak często w funkcji oznaczania czasu, np.: *o ponoći*, *o zalazu sunčanom*, *o Durđevudne*, *o proljeću*, *o zadušnicama*, *o manastirskoj slavi*.¹⁸⁴ Obecnie konstrukcja ta jest regularnie zastępowana połączeniem przyimka *na* + acc.: *doći na Uskrs*.

Zmianie uległa także konstrukcja z użyciem przyimka *k(a)*. Był on stosowany w połączeniu z dat. z czasownikami ruchu, oznaczając jego kierunek, tudzież zakończenie samej czynności.: *Milenko se vrati preko planine k Poreču*, *Sutjeska je ka izvoru svom potekla* 'ka smcu, ka zenici zemlje'.¹⁸⁵ Współczesny język serbski zamienił omawiane połączenie przyimkiem *kod* + gen. Zaistniała zmiana pociąga za sobą zastanowienie się nad użyciem kolejnego przyimka, którym jest *do*. Już M. Stevanović zwraca uwagę na specyfikę zastosowania obu przyimków: *k(a)* i *do*: *Kada su u sintagmi s glagolima upravljenošću imena (imenice ili imeničke zamenice) pojedinih osoba u primerima kao što su: Zašto te ponosni prositi do mene, glasniče, šalju? (...), Nije nitko imao pristupa do mene. (...), Mogu otići u Kamenicu do onoga dućandžije. (...), Volela bih da izide do svoje dece. (...), Pošalje momka u Dolac do fra Mije Grgića. (...) – genitiv s predlogom „do” obično ima semantičku i sintaksičku vrednost dativa s predlogom „k(a)”*. *Ove su dve različite predloške – padežne veze u tim slučajevima semantičko – sintaksički sinonimi, dakle*.¹⁸⁶ Jednakże na skutek zaniku konstrukcji z użyciem *k(a)* i zastąpieniem go przyimkiem *kod*, należy zastanowić się, czy nadal oba połączenia przyimkowe można traktować synonimicznie. Analiza przykładów typu: *Razvela se od muža i otišla KOD majke da živi*. oraz *Idem MALO DO mame, nisam je tri dana videla*. dowodzi: (...) *da se prednost daje izboru predloga „do” po pravilu onda kad u rečenici stoji priloga ekspliciranja informacija o kratkoći provedenog vremena „u sferi” osobe o kojoj je reč*.¹⁸⁷

Kod spotykamy w konstrukcjach całkowicie różniących się od sugerowanych przez Vuka Karadžicia, np.: *kod koga da ga sklonim* zamiast: *u koga da ga sklonim*. Podobnie: *tražiti od koga* w miejsce *tražiti u koga*.¹⁸⁸

Zmianie uległo zastosowanie przyimka *pri*, który w połączeniu z loc. pełnił funkcję określenia czasowego: *Imaju najveći upliv pri biranju kralja*, *Plemiću se namigao pri izboru za Akademiju*, *Pri prvom koraku ostade neodlučna*. i ta właśnie konstrukcja jest uważana za jedynie poprawną.¹⁸⁹ Wprawdzie M. Stevanović wymienia pełniącą identyczną funkcję konstrukcję z przyimkiem *kod* + gen., niemniej jednak *kod* + gen. we współczesnym standardzie języka serbskiego dominuje i skutecznie wypiera połączenie z przyimkiem *pri*, które jest uważane za archaizm.¹⁹⁰

¹⁸³ Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 129.

¹⁸⁴ Zob. M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 504-505.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 372.

¹⁸⁶ Ibidem, s. 291.

¹⁸⁷ M. Ivić, *O rečenicama tipa „Otišla je kod majke Otišla je do majke”*. [w:] *Lingvistički ogledi*, 3, Beograd 2000, s. 82-83.

¹⁸⁸ Ž. Stanojčić, *Morfologija ...*, op. cit., s. 130.

¹⁸⁹ M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 311.

¹⁹⁰ Loco cit.

Współczesny język serbski wykazuje tendencję do zaniku pewnych przyimków. Należy do nich: *radi* (*zaradi, poradi*) oraz *s(a)*, oba w połączeniu z gen. dla wyrażenia przyczyny i celu.: *U velikoj je neprilici radi ovog izvanrednog događaja.*, *Možemo samo da ga osudimo radi njegove ubistvene nemoralnosti.*, *S takve sitnice, pa plače.*, *S nezdrave radoznalosti karali su ga često kod kuće.* Zwłaszcza przyimek *radi* i jego złożone formy były powszechnie używane w znaczeniu przyimka *zbog*. Obecnie oba wymienione przyimki pozostają nadal w użyciu, jednakże zdecydowanie częściej są zastępowane przyimkiem *zbog*, pełniącym tę samą funkcję: *Zbog slabosti učiteljeve nisam mogao pregledati školu.*, *Zašto se toliko uzrujavam zbog ljudske gluposti?*¹⁹¹

Przyimkami służącymi określeniu miejsca są stosowane w połączeniu z instr.: *nad, pod, pred, za i među*. Gramatyki, m. in. M. Stevanović w swej obszernej pracy, zwracają uwagę na możliwość użycia tychże w postaci: *iznad, ispod, ispred, iza* oraz *između* + gen., np.: *Lziri malo iza vrata.*, *Gazda iza teže viče.*, *Otkriše iza nekih ormara sakriveno četvero dece.*¹⁹² Podobnie: *Bežanje ispod zastave i prestupi protiv discipline dešavali su se vrlo retko.*, *Sirotinja pognute glave provlači se ispod steh.* itd. Z przykładów tych wynika wyraźnie ablatywne znaczenie połączenia przyimkowego, wskazującego na miejsce realizacji danego wydarzenia. Często-kroć - zdaniem autora wspomnianego opracowania - możliwe jest paralelne użycie obu konstrukcji, np.: *Večerali smo pod orahom.*, *Ležali su pod vrbama u razgovoru.*, *Tako se zgodno provlači pod čiprijama.*¹⁹³ Współczesny język serbski pomija wspomnianą funkcję ablatywną i daje pierwszeństwo konstrukcjom dopełniaczowym.

We współczesnym standardzie języka serbskiego nastąpiło niemal całkowite zatarcie dwóch konstrukcji przyimkowych: *prema* + dat. i *prema* + loc. Pierwsza z nich jest używana wymienienie z przyimkiem *k(a)*, będąc oznaczeniem kierunku czynności wyrażonej czasownikiem. Druga z nich ma kilka równoległych znaczeń. Oznacza miejsce znajdujące się po przeciwnej stronie w stosunku do pojęcia, wobec którego jest ono określane: *Jedna prema drugoj klate se dve brade.*, stosuje się ją dla zaznaczenia równości dwóch pojęć lub dla ich porównania (wymienne z *kao*): *Ti si prema njemu mali.*, wskazuje na realizację czynności wyrażonej czasownikiem ze względu na pewne okoliczności: *To se radi na razne načine prema prilikama ribara i prema mestu na kome se lovi.*, jak również na podstawie czego jest realizowana czynność: *Zoologija razlikuje nekoliko vrsti kitova prema njihovoj spoljnoj oblici.*, a także sposób, dzięki któremu się ona odbywa, jak również jej czas i okoliczności: *Odbroji mi prema vedrini kraj prozora.*¹⁹⁴

Obie wymienione konstrukcje sprawiały kłopoty największym językoznawcom: *Daničić je kao primer za upotrebu predloga „prema” s oblikom lokativa između ostalih, naveo i stihove iz poznate narodne pesme (Smrt Kraljevića Marka): Hoće jednom biti p r e m a g l a v i j a l i m o j o j j a l i p r e m a t v o j o j . A Maretić, iako sam sebi, i ne slučajno, postavlja pitanje neće li to biti dativ – ipak Daničiću daje za pravo, pa kao da hoće da se odbrani od pomisli da to može biti dativ (...) traži dokaze u akcentu, pa zaključuje da u sad navedenim stihovima „prema” stoji s lokativom.*¹⁹⁵ Ta błędna konstatacja pozwala zrozumieć trudności w różnicowaniu obu konstrukcji, co komplikuje tożsamość morfologiczną obu przypadków, a ich rozróżnieniu nie pomogło nawet odwoływanie się do ich systemu akcentowego. Jedynym miernikiem poprawności oceny pozostaje analiza znaczeniowa czasownika, którym wyrażone jest orzeczenie. Konstatując

¹⁹¹ Loco cit.

¹⁹² Ibidem, s. 265.

¹⁹³ Ibidem, s. 477.

¹⁹⁴ Ibidem, s. 518-519.

¹⁹⁵ Ibidem, s. 378.

zatarcie się obu konstrukcji we współczesnym języku. możemy jedynie przypuszczać, iż proces ten był konsekwencją komplikacji językowych związanych z powyższym zagadnieniem, które w ten sposób zostało samoistnie wyeliminowane.

Ukierunkowanie w języku serbskim jest wyrażone także połączeniem przyimka *za* + acc., por.: *U ovome žurnalu piše da smo iz Brankovine za u Topolu pošli., U 10 sati će krenuti za Sarajevo., Listovi idu brzim vlakom samo ako su adresovani za Peštu ili za Rijeku.*¹⁹⁶ Pierwszy z przykładów dodatkowym przyimkiem *u* podkreśla cel, ku któremu jest ukierunkowana czynność, pozostałe zaś ograniczają się do samego przyimka *za*, użytego w połączeniu z czasownikiem ruchu. Konstrukcja ta istnieje paralelnie z wyrażoną przyimkiem *u* + acc.: *Putuje u Sarajevo.*

Współczesny standard języka serbskiego znacznie różni się od językowego wzorca proponowanego przez Vuka Karadžicia pod względem frekwencji występowania pewnych form czasownikowych. Jedną z podstawowych różnic jest bardzo ograniczone występowanie aorystu. Zarówno ta forma, jak i imperfekt były specyficznymi dla stylu twórczości ludowej, która stała się wzorcem dla tworzącego się języka literackiego. Aoryst dominował w przeszłości w dialektach południowej i południowo – wschodniej Serbii, a później stał się charakterystyczny dla wschodniego centrum kulturowego. Nie był również typowy dla języka samego Vuka. Można tę formę spotkać w codziennym języku mówionym, natomiast jest rzadkością w języku oficjalnym. Pojawia się również w języku literackim beletrystyki, a nie jest używany w stylu intelektualnym, w którym funkcjonuje jedynie w postaci wtrąceń, np.: *kako rekosmo.*

Aoryst jest tworzony zwykle od czasowników dokonanych, zaś jego forma powstała z formy niedokonanej czasownika należy do prawdziwej rzadkości. Niegdyś był formą spotykaną w twórczości ludowej, gdzie znajdował zastosowanie ze względu na rygory metryki. Co więcej, ciągle jeszcze można go spotkać w gwarach ludowych terenów, z których pochodzi najwięcej klasycznych pieśni ludowych.¹⁹⁷ Zapewne taki właśnie stosunek wobec tej formy czasownika został spowodowany brakiem jej jednoznacznej interpretacji znaczeniowej. Przez T. Mareticia, a później przez A. Stojićevića, aoryst czasowników niedokonanych był traktowany jako forma tożsama z imperfektem, podczas gdy Lj. Stojanović twierdził, iż oznacza on właściwie moment zakończenia czynności, a A. Musić wychodził z założenia, że wyraża on czynność zakończoną w przeszłości. Natomiast A. Belić wiązał funkcję aorystu nierozdzielnie z aspektem czasownika.¹⁹⁸

Dla oznaczenia czynności przeszłych dokonanych w języku literackim starszych pisarzy serbskich bardzo rozpowszechniony był tzw. historyczny lub narracyjny czas teraźniejszy (*praesens historicus*), por.: *Svi trepću očima, udivljeni i zablješteni., Trnci prolaze uz leda, kičme se uspravljaju, grudi nadimaju, oči sjaju, prsti se na rukama šire i grče, i mišići na vilicama stežu.*¹⁹⁹ Szczególnie obfitował w jego formy język pieśni i opowiadań ludowych, posługiwał się nim nagminnie Vuk Karadžić. Czas ten był używany później przez jego następców, niemniej jednak stopniowo coraz rzadziej. Można go nadal spotkać w języku literatury, natomiast trudno o niego w stylu intelektualnym, z wyjątkiem opracowań historycznych. Obecnie dla wyrażenia wydarzeń przeszłych używana jest niemal wyłącznie forma perfectum. Dokonując analizy różnic pomiędzy językiem Vuka, a obecnym standardem języka serbskiego, M. Ivić zwraca uwagę na formy imiesłowu uprzedniego, których często używał Karadžić, np.: *Osobito je izišao*

¹⁹⁶ Ibidem, s. 434.

¹⁹⁷ Zob. Ibidem, s. 634.

¹⁹⁸ Ibidem, s. 633–652.

¹⁹⁹ Ibidem, s. 584.

na glas dočekavši i izbivši Afis – pašu na Ivankovcu; I poplašivši se stane ga moliti.. dodając: Događa se čak da Vuk upotrebi prilog vremena prošlog od trajnog glagola bez predloga koji bi mu ograničio trajanje – npr.: Ali u Srbiji nije htio ostati nego se s grafom Oruikom vratio u Krajinu i odande pošao u Bukreš govoreći po Srbiji svijem svojim prijateljima, da on u Srbiju neće doći da ostane u njoj bez vojske Ruske.²⁰⁰ Współczesny język serbski rzadko korzysta z tej formy czasownika, a jeśli już po nią sięga, to wyłącznie w języku pisanym, w którym ze względów stylistycznych zachodzi potrzeba użycia zwięzłej formy wypowiedzi, co osiągamy dzięki imiesłowowi.

Język pieśni i opowiadań ludowych obfitował jeszcze w jedną formę czasownika, która we współczesnym standardzie występuje ze znacznie mniejszą frekwencją, niemniej posiada swą utrwaloną pozycję. Jest nią perfectum bez formy czasownika posilkowego *biti*, tzw. *knji per-fekt*, np.: *Jesen je već uveliko; opalo lišće, propištao putevi od kiše, Drina nadošla i mutna, a gola strujišta pima tromih vrana*.²⁰¹ Mimo różnorodnych sugestii językoznawców²⁰², form pełnego perfectum i pozbawionego słowa posilkowego nie można zamieniać. Druga z nich ma zdecydowanie modalny, ekspresyjny charakter, mówiąc o czymś dopiero co zakończonym, a w każdym razie informuje o naszym zaskoczeniu sytuacją. Omawiana forma jest bardzo często stosowana w języku dziennikarskim, a zwłaszcza w tytułach artykułów: *Ugorela najveća fabrika hartije, Bujica smišla nasip* itp. Równocześnie spotykamy ją pod tytułami dzieł, zbiorów itp., gdzie można spotkać: *napisao, uređio, sastavio*. Już w wydaniach Vuka czytamy: *Srpski rječnik skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef Karadžić*. Natomiast w pełnym tytule *Pismenice* znajdujemy formę *knji per-fekta*: *Pismenica serbskoga jezika po govoru prostoga naroda napisana Vukom Stefanovićem*. W tych sytuacjach imiesłów bierny czasu przeszłego ma charakter przymiotnika pełniąc funkcję determinanty, w związku z czym nigdy nie towarzyszy mu czasownik pomocniczy, mimo że mógłby się tam znaleźć.

O kształcie zdania w języku serbskim decyduje m.in. budowa jego orzeczenia. W przypadku kiedy jest ono wyrażone czasownikami modalnymi: *moći, morati, trebati, vredeti, smeti, umeti* itp., jak również czasownikami oznaczającymi poszczególne fazy działania się danej czynności (tzw. *fazni ili aspektualni glagoli*): *početi, stati, uzeti, prestati, nastaviti, produžiti, prekinuti* ma ono formę złożoną i jest wyrażone którymś z wymienionych czasowników i bezokolicznikiem, bądź czasownikiem w formie czasu teraźniejszego ze spójnikiem *da*. Formalnie obie te konstrukcje są uznane za równoprawne, aczkolwiek ob szerne opracowanie gramatyczne M. Stevanovicia precyzuje użycie poszczególnych form.²⁰³ Na jedną z nich warto zwrócić uwagę, a omawia ją dodatkowo Ž. Stanojčić²⁰⁴. Dotyczy to konstrukcji z użyciem akcentowanej formy praesens czasownika *hteti* (zarówno w formie twierdzącej, jak i przeczącej) w połączeniu z infinitivem, która tworzy formę czasu przyszłego, a czasownik *hteti* pełni funkcję czasownika posilkowego, a nie modalnego. Natomiast w połączeniu *da* + praesens powyższa konstrukcja może być formą orzeczenia złożonego, jak również czasu przyszłego. Jako uzupełniająca część orzeczenia złożonego jest szczególnie stosowana w zdaniach podrzędnie złożonych wynikowych. Mimo wspomnianej równoprawności obu form, w samej Serbii zdecydowanie przeważa zastosowanie konstrukcji *da* + praesens, podczas gdy Czarnogóra pozostaje wierna połączeniu

²⁰⁰ M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, I, Novi Sad 1957, s. 121.

²⁰¹ M. Stevanović, *Savremeni...*, op. cit., s. 616.

²⁰² Zob. Ibidem, s. 622.

²⁰³ Ibidem, s. 598-605.

²⁰⁴ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 257.

z infinitivem. Nie należy przy tym zapominać o indywidualnych cechach stylu, jak również o tym, iż właśnie budowa zdania w wielu wypadkach ostatecznie zdecyduje o zastosowaniu jednej, bądź drugiej konstrukcji zdaniowej.

Nawiązując do wspomnianego już porównania języka Vuka Karadžicia ze współczesnym językiem serbskim, przeprowadzonego przez M. Ivić, czytamy jej komentarz, iż byłoby nielogicznym i nieuczciwym w stosunku do Vuka porównywanie jego języka z obecnym – wyglądowym i wzbogaconym przez kolejne generacje. Język Vuka jest wielkim początkiem, ale tylko początkiem.²⁰⁵

Wśród najbardziej znaczących elementów różnicujących obie wersje języka serbskiego można wymienić m. in. miejsce występowanie w zdaniu przymiotnika oraz zaimka przymiotnego, które obecnie poprzedzają określany rzeczownik, podczas gdy u Vuka znajdowały się po rzeczowniku, np.: *Kad se ovi poslanici Srpski godine 1805 vrate u Srbiju., Gdje se bila počela kopati ruda srebrna*. Przesunięciu uległo także miejsce enklityki, która współcześnie następuje po sekwencji dwóch wyrazów: *Jovo je Protić znao govoriti turski i grčki*. Typowym dla języka Karadžicia było występowanie infinitivu na końcu zdania, co zostało przejęte najprawdopodobniej z języka niemieckiego, stanowiącego wzór literacki dla ówczesnych pisarzy, np.: *Nije htio da se stara svoje vojnike osloboditi i u skupu ih zadržati.*, a która to cecha została współcześnie całkowicie wyeliminowana. Na szczególną uwagę w języku Vuka zasługuje miejsce imiesłowów, konsekwentnie umieszczanych na pierwszym miejscu konstrukcji zdaniowej, obok których najczęściej pojawiał się podmiot, por.: *Doživši Mladen i Kara – Đorđije da su protivnici njihovi tvrdo naumili Kara – Đorđija ograničiti ...* Obecnie pozycja imiesłowu jest swobodna i przestała obowiązywać reguła pierwszego miejsca. Ponadto specyficzną cechą stylu języka Vuka było stosowanie konstrukcji absolutnych, które są wykluczane we współczesnym standardzie obowiązującymi normami językowymi, por.: *Ali sad (u početku godine 1807) ubivši careva vezira i iskrstivši Turske žene i djecu po Biogradu i Šapcu to se više nije moglo govoriti ni vjerovati*. Vuk nągminnie używał konstrukcji nieosobowych, np.: *Kad Milenko inveče dođe s momcima i pokaže mu se kuća u kojoj su bile dahije, on udari na njih*. Oprócz wymienionych, zwraca uwagę jeszcze jedna cecha różniąca obie wersje językowe. Jest nią konstrukcja zdania złożonego, w której obecnie zdanie podrzędne znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie wyrazu, którego treść uzupełnia, będącego elementem zdania nadrzędnego. W języku Vuka zasada ta nie obowiązywała, czego przykładem następujące zdania: *Da ih ne bi Petar i Milenko s vojskom Ruskom ondje zastali, za koje se već znalo da su na putu., Ali su mnogi i izginili jurišajući na Turke da bi se pokazali, među kojima je bio Atanasije Čarapić.*²⁰⁶

Język serbski na przestrzeni lat ulegał ewolucji. Dzięki przemianom i ciągłemu doskonaleniu stał się językiem gotowym sprostać współczesnym wymogom zintegrowanej rzeczywistości. Aby to osiągnąć, musiało dojść do pewnego osłabienia przyjętych reguł zarówno gramatycznych, jak i semantycznych, zaś zaistniałe przemiany konceptualne²⁰⁷ zostały już omówione w niniejszym rozdziale przy okazji opisywania poszczególnych elementów składowych zdania.

Współczesny język serbski odznacza się wysokim stopniem kondensacji zdania²⁰⁸, czemu sprzyja utrwalenie procesu nominalizacji. Obserwuje się to nie tylko w przypadku dopełnienia

²⁰⁵ Por. M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997, s. 31.

²⁰⁶ Zob. Ibidem, s. 123-124.

²⁰⁷ Zob. I. Grickat, *Naš standardni jezik kao pratilac opštih oblika kulture*. [w:] *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXVI/2, Novi Sad 1983, s. 91-92.

²⁰⁸ Zob. Ž. Stanojčić, *Morfologija, ...*, op. cit., s. 136-137.

uzupełniającego orzeczenie, np.: *počeše razgovor // sa razgovorom* (← *da razgovaraju*). *ne zna za tugu* (← *ne zna da tuguje*).²⁰⁹ Podobny proces daje się zauważyć w konstrukcjach warunkowych: *žrtva je bila gotovo neznatna u poređenju sa dobitkom* (← *ako se poredi sa dobitkom*), celowych: *radi prevazilaženja teškoća* (← *da bi se prevazišle teškoće*), przyczynowych: *odbio je to iz mržnje* (← *... zato što mrzi*), u *želji // sa željom da se spoje* (← *zato što žele ...*), podobnie w konstrukcjach czasowych: *Pre polaska okrenuo se svome sabesedniku* (← *Pre nego što je pošao ...*).²¹⁰

Na zdecydowaną zmianę formy zdania we współczesnym standardzie języka serbskiego wpłynęło wspomniane już ograniczenie użycia imiesłowu przysłówkowego uprzedniego, a także znaczny wpływ stylu administracyjnego, który zaowocował powszechnymi konstrukcjami nieosobowymi, np.: *stranika je uredno pozvana, na konferenciji je odlučeno, razgovara se, razgovaralo se, razgovarano je*.²¹¹

Pewnym zmianom uległy również konstrukcje zdaniowe współrzędne oraz podrzędne. W zakresie zdań złożonych współrzędnie pewnym korektom podległa dystrybucja połączeń spójnikowych pomiędzy poszczególnymi członami zdania. Dla zdań łącznych najbardziej charakterystycznym spójnikiem jest *i* oraz *niti. ni, pa, te*. W języku Vuka. a także długo potem, spójnik *te* był traktowany jako całkowicie równorzędny spójnikowi *i*, np.: *Mnogo sveta stoji te gleda., Oko vatre posedali ukućani te razgovaraju*.²¹² Obecnie spotyka się go w tej funkcji bardzo rzadko. Został zastąpiony spójnikiem *pa*. Dotyczy to także sytuacji, w której mamy do czynienia ze znaczeniem sukcesywności poszczególnych czynności, jak w przykładzie: *Marko je (najpre) svratio kod Zorana (,) pa je otišao na trening.*, w którym spójnik *pa* ma znaczenie: *i + onda, i + zatim*. Jeśli jednak dwa zdania łączy stosunek przyczynowo – skutkowy (*posledični odnos*), wówczas *pa* i *te* są stosowane zamiennie, mając znaczenie połączeń: *i + zato, i + tako*: *Put je bio zakrčen (,) te 'pa nismo stigli na vreme*.²¹³

Dla pozostałych typów zdań złożonych współrzędnie charakterystyczne są następujące spójniki:

- zdania rozłączne (*rastavni ili disjunktivni*): *ili - Zoran će (ili) doći ili će telefonirati.*,
- zdania przeciwstawne (*suprotni ili adwerzativni*): *a, ali, no, nego, već, pa ipak - Marko je otišao, a Ivan je ostao., Zoran nije došao, nego 'no 'već se javio telefonom.*;
- zdania wynikowe (*zaključni ili konkluzivni*): *dakle, prema tome - Laste su se vratile: proleće je. dakle. tu.. Nikola nije našao karte: prema tome. nećemo ići u pozorište.*;
- zdania, których wzajemny stosunek gramatyka określa jako *isključni* lub *ekskluzivni*, a treść drugiego zdania wylacza się z treści pierwszego: *samo (što) 'jedino (što)*, a rzadziej: *tek (što) - Svi su se vratili kući, samo je Zoran nastavio put., U sobi je vladala tišina, samo što se čulo kucanje zidnog sata.*;
- zdania będące konstrukcjami porównawczymi (*gradacione konstrukcije*): *ne samo što 'da ... nego 'no 'već ... (n)i - Tanja ne samo što 'da je pametna nego 'no 'već je i vrlo vredna*.²¹⁴

Wszystkie wymienione zdania współrzędne obok połączeń spójnikowych posiadają także połączenia asyndetyczne, charakterystyczne dla składni języka mówionego, w którym dzięki

²⁰⁹ Ibidem. s. 137.

²¹⁰ Ibidem. s. 137.

²¹¹ Ibidem. s. 133.

²¹² M. Stevanović, *Savremeni...*, op. cit., s. 788.

²¹³ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 355.

²¹⁴ Por. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 2000, s. 354-358.

odpowiedniej intonacji zdaniowej odbiorca z łatwością domyśla się stosunków pomiędzy zdaniami.

W zdaniach złożonych podrzędnie najważniejsza cecha charakteryzująca przemiany okresu powojennego została już wspomniana przy okazji porównania języka Vuka Karadžicia do współczesnego języka serbskiego, w którym: *Danas je (...) obavezno da se relativna rečenica direktno naslanja na reč koju sledi kao odredba*.²¹⁵ Ponadto widoczna przemiana nastąpiła w sposobie połączeń pomiędzy zdaniami nadrzędnymi i podrzędnymi. Zwłaszcza zaimek przymiotny *koji*, występujący w funkcji dopełniacza dzierżawczego, został zastąpiony zaimkiem pytająco – dzierżawczym *čiji*. Na ogół twierdzi się, iż w sytuacji, w której zdanie podrzędne dotyczy danego pojęcia, tudzież jego tożsamości, wówczas stosujemy zaimek *koji*, np.: *To je (onaj) mladić, koji ima novi računar*. Tę samą funkcję pełni także wspomniany zaimek względny *čiji*, kiedy najczęściej zdanie podrzędne ma znaczenie dzierżawcze, np.: *To je (onaj) mladić čiju si sestru upoznao*. Natomiast dopełniacz dzierżawczy zaimka *koji* ma obecnie wydźwięk archaiczny, np.: *to je mladić kojega si sestru upoznao*.²¹⁶

Podobnie dzieje się z zaimkiem *što*, który był bardzo rozpowszechniony w połączeniach międzyzdaniowych w czasach Vuka i jemu współczesnym twórcom, np.: *A njezin život je priča što kola od usta do usta*, *Najsladi je hleb što ga sam zaradiš*.²¹⁷ Zwłaszcza połączenie zaimka rzeczownego *što* z formami enklitycznymi zaimka osobowego jest również we współczesnym języku serbskim traktowane jako archaizm. Natomiast za formę standardową języka pisarzy belgradzkich jest uważany (...) *veznik koji je u padežu koji zahteva glagol zavisne rečenice*, npr.: *Premešten iz stana k o j e m se bio prilagodio, ... salon se rogušio*.²¹⁸ Podobnych zmian w zakresie hipotaksy możemy wymienić sporo, dokonując analizy poszczególnych ich rodzajów. Są to w zasadzie zmiany leksykalne, wpływające jednak na formę zdania. I tak w zdaniach orzekających, pełniących przede wszystkim funkcję dopełnienia określającego czasowniki wyrażające proces mówienia, myślenia, postrzegania i odczuwania, najczęściej stosowanym ze względu na swą neutralność jest spójnik *da*, umożliwiający połączenia zarówno z czasownikami przechodnimi, jak i nieprzechodnimi. W języku Vuka Karadžicia zostało odnotowane połączenie, w którym funkcję *da* pełniło *gde*, np. w tekście tłumaczenia Nowego Testamentu: *vidje Jovan Isusa g d j e ide k njemu*.²¹⁹

W obrębie zdań orzekających wyróżnia się trzy podtypy zdań, do których zaliczamy: *izrične rečenice u užem smislu* (deklaratywne rečenice), *zavisnoupitne* i *voljne* (voluntatywne). W pierwszym typie zdań obok spójnika *da* możliwe jest także połączenie asyndetyczne, np.: *Marko je rekao da će doći* / *Marko je rekao : doći će*. W niektórych zdaniach tego właśnie typu możliwe jest zastąpienie *da* synonimicznym spójnikiem *kako*, np.: *Marko je pričao da 'kako se lepo proveo na letovanju*. Równocześnie należy pamiętać o tym, iż spójnik *kako* towarzyszy najczęściej czasownikom oznaczającym postrzeganie: *Marko je čuo 'sluša' video' gledao kako se neki ljudi svađaju*.

Dla kolejnego typu zdań – *zavisnoupitnih rečenica*, charakterystycznymi łącznikami są partykuły pytające: *da li* oraz *li*, a także zaimki pytające i przysłówki: *ko, šta, gde, kad, kako* itd., np.: *Zoran je pitao da li Marko dobio nagradu*, *Zoran je rekao ko je dobio nagradu*, *Jasna je (sa) znala zašto je Marko dobio nagradu*.

²¹⁵ M. Ivić, *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, I, Novi Sad 1957, s. 124.

²¹⁶ Zob. Ž. Stanojević, I. J. Popović, *Gramatika ...*, op. cit., s. 311.

²¹⁷ M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 851.

²¹⁸ Ž. Stanojević, *Morfologija, ...*, op. cit., s. 135.

²¹⁹ Loco cit.

Zdania *voljne* (*voluntativne*) łączy się ze zdaniem głównym najczęściej z pomocą spójnika *da* + praesens oraz partykulą *neka*: *Marko je poručio Ivanu da 'neka mu vrati ploče*²²⁰

Do wyraźnego wzajemnego zastępowania spójników na skutek braku ich różnicowania dochodzi w zdaniach podrzędnych okolicznikowych miejsca, a dotyczy to: *gde, kamo, kuda*. W zdaniach pojedynczych każdy z nich wymaga użycia innej konstrukcji syntaktycznej (*gde* - połączenie z loc. znaczące: *na koje mesto, u koje mesto, kamo* - z acc. znaczące: *na neko mesto, zaś kuda* oznaczające: *kojim putem, kojim pravcem*).²²¹ Można przypuszczać, iż opisana sytuacja wpłynęła na zanik dystynkcji znaczeniowej wymienionych spójników również w połączeniach zdaniowych, np.: *Išao je kuda 'gde su ga noge nosile., Nestrljivo bulji u mesto kamo je propao njihov pravak*.²²²

Pewne zmiany nastąpiły także w dystrybucji spójników w zakresie zdań przyczynowych (*uzročne rečenice*), które łączymy z pomocą: *jer, što, zato što, zbog toga što, usled toga što, zahvaljujući tome što, budući da, kad(a), pošto*. Większość z nich wykazuje dużą stabilność w poszczególnych konstrukcjach zdaniowych. Na uwagę zasługuje jednak spójnik *dok*, mający znaczenie przyczynowe, np.: *Nijesi je (misli se na sreću) nikad ni imala. kćerce, dok si se žensko rodila*. Współczesny język serbski traktuje omawiany spójnik jako element dialektu. Został on zastąpiony spójnikiem *čim*, mającym znaczenie zarówno przyczynowe, jak i czasowe. Jest on o tyle uniwersalny, iż w znaczeniu przyczynowym zostaje pozbawiony elementu akcentującego następstwo wykonywanych czynności, co pociąga za sobą konieczność użycia w orzeczeniu czasownika dokonanego. Nowe znaczenie pozwala zastosować czasownik w formie niedokonanej, np.: *Čim je vino blede i tupo na ukusu, onda već ne može imati dobre cene.; Setio sam se ja čim ti juče onako pripičkuješ za nj. itp.*²²³

Podobną sytuację spotykamy w przypadku spójnika *tek*, stosowanego również jako łącznik zdań przyczynowych i czasowych (*vremenske rečenice*). W tych ostatnich jest najbliższy spójnikowi *čim*, podczas gdy w przyczynowych pełni funkcję zbliżoną do *kad, dok* i *pošto*, o czym świadczą przykłady: *Čuće se brzo, bojim se i gorijeh stvari tek nemamo glave ni pameti., Nećeš ga ni videti naravno tek ne motriš pažljivo*.²²⁴

Spośród spójników typowych dla zdań czasowych (*vremenske ili temporalne rečenice*), do których należą: *kad, dok, pošto, nakon što, čim, samo što, tek što, pre nego 'no što, otkad i otkako*, największą frekwencję zdobył obecnie spójnik *pošto*. Znaczeniowo odpo wiada *kad* i niezależnie od aspektu czasownika oznacza czas, po którym została wykonana, bądź była wykonywana czynność wyrażona orzeczeniem, np.: *Pošto sam završio posao, otišao sam u šetnju*.²²⁵

W zdaniach przyzwalających (*dopusne koncesivne ili permisivne rečenice*), wyrażających albo fakt rzeczywisty, albo przypuszczenie, w zależności od tego stosujemy różne spójniki. W pierwszym przypadku, używając trybu orzekającego, dysponujemy spójnikami: *ako i, i ako, premda*, w drugim zaś trybu przypuszczającego, któremu towarzyszą: *ako, da, da i, i da, mada, ma makar*. Spośród szerokiego wachlarza połączeń spójnikowych w tym typie zdań podrzędnych, współczesny standard języka serbskiego adnotowuje bardzo ograniczone użycie *ako*,

²²⁰ Por. Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika ...*, op. cit., s. 303-306.

²²¹ Lj. Jonke, *Nemojmo zamjenjivati značenja reči (Gdje, kamo, kuda)*. [w:] *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, s. 131-132.

²²² M. Stevanović, *Savremeni ...*, op. cit., s. 883-884.

²²³ Ibidem, s. 893.

²²⁴ Ibidem, s. 895.

²²⁵ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika ...*, op. cit., s. 317.

pojawiającego się najczęściej w języku pisarzy, których styl cechują wpływy dialektów. Spośród spójników zdań warunkowych (*pogodbene* 'kondicionalne rečenice'), do których zaliczamy: *ako, ukoliko, li, kad, da* zniknął spójnik *što*, zaliczony do tej grupy przez T. Mareticia,²²⁶ podającego liczne przykłady zaczerpnięte z dzieł Vuka Karadžicia, m. in.: *Što me care za sva-tove pita, neka kupi koliko mu drago.*, *A što pitaš za prokletog Vuka*, 'Proklet bio i ko ga (je) rodio.', *A što pitaš za mal tvoj, ja bih rekao*.²²⁷ Obecnie spójnik ten jest spotykany wyłącznie w substandardzie językowym.

Omówione przemiany w zakresie składni we współczesnym standardzie języka serbskiego, pozwalają ocenić, jakiej uległ on ewolucji od czasów jego reformatora Vuka Karadžicia. Na bazie dialektów nowosztokawskich został utworzony język, który podlegał naturalnemu rozwojowi, podobnie jak wszystkie inne języki.

7. 6. w zakresie leksyki

Przystępując do omówienia warstwy leksykalnej współczesnego standardu języka serbskiego, stajemy wobec niebywale trudnego zagadnienia. Ponownie musimy się zastanowić nad odpowiedzią na pytanie, czym jest język serbski? Wróćmy do historii. W konstytucji tzw. „pierwszej” Jugosławii uchwalonej w 1921 r. zapisano, iż językiem Królestwa jest język serbsko – chorwacko – słoweński. Oczywiście ta *trokraka lingvistička fantazija*, jak nazwał go prof. R. Bugarski²²⁸, nigdy nie istniał, gdyż trudno wyobrazić sobie dodanie komponentu słoweńskiego do już istniejącego serbsko – chorwackiego, niemniej jednak wspólny język odegrał swą najważniejszą rolę – unifikacyjną w procesie powstawania nowego państwa.

„Druga” Jugosławia utworzona jako federacja narodów jugosłowiańskich zakładała równoprawność języków skupionych w niej narodów i narodowości, w której językiem serbsko – chorwackim posługiwało się według spisu dokonanego w 1981 r. 73 % mieszkańców kraju²²⁹, podczas gdy pozostali obywatele uczyli się go jako drugiego języka. Sytuacja ta trwała do roku 1974, kiedy w uchwalonej konstytucji uznano tendencje konfederacyjne, które rozpoczęły proces unicestwiania dotychczasowej jedności narodowej i językowej²³⁰. Tak więc rozpad państwa, który nastąpił w początku lat dziewięćdziesiątych, został zasygnalizowany znacznie wcześniej poprzez przemiany dokonujące się w samym języku, będącym ważnym symbolem kruchej jedności państwowej.

Tożsamość istniejącego do 1991/1992 r. języka serbsko – chorwackiego była przedmiotem sporów od samego początku jego istnienia i funkcjonowania pod tą właśnie nazwą.²³¹ Zanim oba języki – serbski i chorwacki – połączyły się w jeden język standardowy, ich drogi w historii kształtowały się odmiennie, jak również nieporównywalny jest okres trwania ich standardyzacji. I. Pranjković określa standardyzację chorwacką typem ewolucyjnej, zaś serbską – rewolucyjną.²³² Oba też podlegały odmiennym wpływom obcym – język chorwacki głównie językom: łacińskiemu,

²²⁶ T. Maretic, *Gramatika i stilistika*, II izd., Zagreb 1931, s. 472.

²²⁷ M. Stevanović, *Savremeni...*, op. cit., s. 907-908.

²²⁸ R. Bugarski, *Jezik u društvenoj krizi*, Beograd 1997, s. 29.

²²⁹ Zob. Ibidem, s. 30.

²³⁰ Op. cit., s. 31.

²³¹ Zob. Ibidem, s. 15-16.

²³² Por. I. Pranjković, *Chorwacki język standardowy i serbski język standardowy*: [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*: Red. E. Jędrzejko, Wyd. UŚ. Katowice 1998, s. 256.

niemieckiemu, włoskiemu, czeskiemu i węgierskiemu, serbski zaś: cerkiewno – słowiańskiemu redakcji ruskiej, greckiemu, rosyjskiemu, tureckiemu i francuskiemu.

Obecnie, omawiając leksykę standardu serbskiego, trudno jest w zdecydowany sposób oddzielić słownictwo serbskie od typowo chorwackiego. W dotychczasowym standardzie serbsko – chorwackim istniała grupa wyrazów całkowicie obcych językowi serbskiemu, które bez jakichkolwiek wątpliwości ze strony użytkownika będą identyfikowane jako przykłady leksyki chorwackiej. Należą do nich np. nazwy miesięcy, czy też wyrazy: *vlak*, *glazba*, *juha*, *naočan*, *trika*, *injet*, *glede*, *bedast*, *uhititi* itd., nie mówiąc już o przywróconych życiu archaizmach typu: *vojarna*, *veleposlanik*, *priopćenje* itp.

Drugą grupę stanowią wyrazy, które mimo swego chorwackiego rodowodu są powszechnie używane w języku serbskim, aczkolwiek dla większości z nich istnieją rodzime – serbskie synonimy. Bywa jednak, że synonimy – zwłaszcza turcyzmy i germanizmy wychodzą powoli z użycia i są zastępowane wyrazami chorwackimi. Do omawianej grupy należą m. in.: *čutinja* (serbskie *čutanje*), *mučnina* (*gađenje*), *stupanj* (*stepen*), *tuđica* (*strana reč*), *pretinac* (*fah*, *pregradak*), *tračnica* (*šina*), *istodoban* (*istovremen*), *poprimiti* (*steći*, *dobiti*), *rastresen* (*vasejan*), *neboder* (*oblakoder*), *nakon* (*posle*), *pridoneti* (*doprineti*), *znatiželja* (*radoznalost*), *očit* (*očigledan*, *očevidan*), *posuda* (*sud*), *raskrinkati* (*demaskirati*), *napokon* (*najzad*) itp. I. Klajn²³³ przytacza przykłady, które zostały przejęte przez język serbski i nie posiadają rodzimych odpowiedników, np.: *nazor*, *testenina*, *glasilo*, *ponzeće*, *vodokotlić*, *vikendica*, *kafić* itp. oraz utworzone z tym samym sufiksem, np.: *krimić*, *ljubić*, *pornić*, *crtić* (serbskie *crtać*). Należą tu również: *dojmiti se*, *zagovarati* (*nešto*), *uterati*, *uterivati* (*dugove*), *priuštititi* (*sebi*). Z języka serbskiego zostały wyparte: *hidroelektrična*, *termoelektrična* (*centrala*, *toplana*) i zamienione chorwackimi: *elektrana*, *hidroelektrana*, natomiast częste w języku serbskim *gas* z powodzeniem zastąpiono chorwackim *plin*, np.: *plinara*, *plinski štednjak*, *plinska svetlost*. Do tej grupy wyrazów należą również terminy lingwistyczne, które zostały wprowadzone przez *Pravopis* z 1960 r. w celu ujednolicenia terminologii, stąd w miejsce dotychczasowych serbskich: *zapeta*, *sveza*, *građenje reči*, *santimetar*, *santilitar* itp., pojawiły się: *zarež*, *veznik* i *tvorba reči*, *centimetar*, *centilitar*. Pomimo dużej tolerancji, jaką wykazują Serbowie w stosunku do obcej leksyki, a zwłaszcza chorwackiej, na uwagę zasługuje wspomnienie niebawale burzliwej polemiki,²³⁴ jaką wywołała decyzja *Radio-televizije Beograd* dotycząca wprowadzenia do języka serbskiego słowa *sat* przy podawaniu pełnych godzin w miejsce dotychczas używanego *čas*.

Kolejną grupę stanowią te wyrazy, które nie są przez współczesnych Serbów odbierane jako kroacyzmy, np.: *ishod*, *brojka*, *uređaj*, *tečaj*, *dopust*, *vozilo*, *zdravstvo*, *potraga*, *drvored*, *jezikoslovac*, *svetlo*, *temeljiti*, *napadan*, *najaviti*, *izvestiti*, *opovrgnuti*, *navodno*, *odveć* itd.²³⁵

Omówione przykłady pozwalają zrozumieć trudności w wyznaczeniu ścisłej granicy pomiędzy standardem serbskim i chorwackim, tym bardziej, iż w okresie międzywojennym trwało celowe zbliżanie obu języków, przy braku opracowań naukowych na temat istniejących wówczas różnic leksykalnych. Proces ten był kontynuowany w okresie powojennym, stąd istniejąca obecnie sytuacja w zakresie leksyki jest wynikiem długotrwałej i planowej polityki językowej.

Zasób leksykalny języka serbskiego został oparty przez Vuka St. Karadžicia na języku ludowym. Pod wpływem innych języków został on wzbogacony o zapożyczenia, które dostosowano do formy i fonetyki języka serbskiego, najczęściej w ten sposób, iż nowe słowo w języku

²³³ Klajn, *Leksika*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, *Srpski jezik*. Opole 1996, s. 40.

²³⁴ Zob. B. Brbonić, *O jezičkom raskolu*, Beograd, Novi Sad 2000, s. 369-391.

²³⁵ Zob. I. Klajn, op.cit., s. 39-40.

serbskim pochłonęło w całości słowo zapożyczone lub dodając morfem (sufiks lub prefiks) do pozostawionej obcej podstawy słowotwórczej, najczęściej sufiks *-ira-*, który był odpowiednikiem serbskiego *-ova-*, np.: *telefon – telefonirati, gipsovati, gipsirati* itp., jak również poprzez prefiksy *a-*, *re-*, np.: *amoralan, reizabrati* itp. Powszechnym zabiegiem było również stosowanie kalek językowych, polegających na tworzeniu wyrazów z rodzimych elementów językowych według obcojęzycznego wzoru semantycznego, np. *priručnik, vazduhoplov, usled*.

Oceniając rozwój języka pod względem leksykalnym, I. Klajn konstatuje, iż serbski standard językowy uformował się w swym podstawowym zarysie już w okresie poprzedzającym II wojnę światową i przeszedł ze swej Vukovskiej folklorystycznej do obecnej fazy miejskiej, włączając się w tok cywilizacyjny XX wieku i rozwijając odpowiednie słownictwo w oparciu o rodzime środki słowotwórcze lub drogą zpużyczeń.²³⁶

Przed podjęciem próby omówienia wpływów obcej leksyki i jej miejsca we współczesnym języku serbskim, należy bezwzględnie wspomnieć o stanowisku wobec tej kwestii Vuka Stefana Karadžicia. E. Fekete, powołując się na *Gradu za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu* autora V. Mihailovića²³⁷ konstatuje, iż w oparciu o źródła pochodzące z okresu od 1660 do 1816 r. stwierdzono istnienie 7000 słów obcego pochodzenia. Sam wielki reformator języka podkreślał konieczność oczyszczenia go z zapożyczeń, ale był przeciwny już wtedy pojawiającym się tendencjom purystycznym.²³⁸ Powstałe w Księstwie Serbskim *Društvo srbske slovesnosti* w podjętej przez nie akcji zastępowania słów obcych rodzimymi, w czym zasłużył się szczególnie Jovan Sterija Popović, naraziło się na negatywną ocenę Vuka, który na posiedzeniu odbytym 20 maja 1845 r. (...) *izrazio i usmeno i pismeno, da društvo, zanimajući se ovim poslom ništa drugo ne čini, nego samo kviri i grdi naš jezik*.²³⁹ Jako ciekawostkę można przytoczyć za E. Fekete fragment artykułu z cytowanego już *Glasnika* pt. *Nazivoslovne reči*, w którym opublikowany został spis obcych słów uważanych za niepotrzebne w zasobie leksykalnym języka, nadających się do zastąpienia słownictwem rodzimym. Por. fragment wyrazów zebranych pod literą A: *abortus (predloženo: pometek, pobacivanje), apsolutizam (neograničenost vlade), apsurdno (neummo, neskadno), aklamacija (priklik), akord (glasoslog), akuratio (tačno), akta (delopis), akcija (učestnica), akt (dejstvo, delo), administracija (upraviteljstvo, upravljanje), administrator (namesnik), adresa (nadpis, odpis), advokat (pravobranitelj), agent*

²³⁶ Zob. Ibidem. s. 38-39.

²³⁷ V. Mihailović, *Grada za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu*, I tom (A – LJ.) Novi Sad 1974, izd. Instituta za lingvistiku.

²³⁸ *Novi zavjet gospoda našega Isusa Hrista*, preveo Vuk Stef. Karadžić, u Beču 1847, izd. Prosveta. Beograd, 15. za: E. Fekete. op. cit., s. 165.; Z problematu leksykalnyu zetknał się V. Karadžić podczas tłumaczenia *Novog zaveta*: „(...) prevodeći taj hrišćanski tekst upotrebio čak 30 turskih reči, iako je, kao veli, „bio rad da se iz ove knjige ... mogao poznati i pravi naš narodni jezik.” Warte przytoczenia są jego słowa, w których ustosunkował się do użytych zapożyczeń: „Turske riječi... đe mi je odma moglo pasti na um, zamjenjivao sam i Srpskim riječima. Najviše od ovi Turskije riječi mogu se bez svake muke išćerati iz našeg jezika, zašto imamo Srpske mjesto njija đekoje se može biti ni u godini dana ne spominju: ali sam i ja opet pisao, zašto sam čuo đe se u narodu govore ...a uma nekoliko i takvih riječi Turski, koje ćemo morati zadržati i posvojiti, n. p. boja (bojrti, bojenje), amanet, tepsija, deidef, top, barjak, brk, burmut (burmutica), čakšire ...i t.d. Ali zato opet nikakav pametan čovek ne može reći, da je Srpski jezik opoganjen tuđim riječima, i da se zato ne može jezikom nazvati. Danas nema na ovome svijetu nijednoga jezika (ni staroga ni novoga), u kome nema tuđi riječi (...) koliko i u Srpskom jeziku (...).” A dalej dodaje: „(...) Ali zato opet ja tuđe riječi ne branim, nego i ja kažem, da se treba truditi i čistiti jezik od tuđi riječi (ne samo od Turskije, nego i od svaki drugi čije mu drago bile (...)) koliko se može; ali što se ne može, ne treba za ono miziti na jezik. (...) Opet je bolje uzeti tuđu riječ, koja je poznata u narodu, nego li naopako novu graditi.”

²³⁹ *Glasnik Društva srpske slovesnosti*, Beograd 1847, sv. I, str. 8. za: E. Fekete, Ibidem. s. 166.

(*ispravnik*), *agresor* (*napadać*), *agitacija* (*pokretanje*), *agitator* (*pokretać*), *agonija* (*smrtna borba*) itd.²⁴⁰

Równocześnie sam Karadžić nie unikał stosowania obcego słownictwa, o czym najlepiej świadczy analiza jego korespondencji.²⁴¹ P. Ivić skomentował stanowisko Vuka stwierdzeniem, iż właśnie on otworzył drogę wzbogacaniu języka literackiego z dwóch źródeł, tzn. przejmowaniem w ograniczonym zakresie obcej leksyki, jak również tworzeniem neologizmów według istniejących w języku wzorców.²⁴²

Wśród zapożyczeń w języku serbskim szczególnie liczną grupą są romanizmy (wyrazy pochodzenia łacińskiego, włoskiego, francuskiego i hiszpańskiego), np.: *formula*, *akcija*, *nacija*, *literatura*, *doktor*; *tenor*, *opera*, *balkon*, *balet*, *mašina*, *kompot*, *bataljon*, *avenija*, *bulevar*; *kanibal*, *kanibalizam*, *humta* oraz greczyzny: *hiljada*, *drum*, *gips*, *ikona*, *manastir*, *hor*, *hlor*, *biblioteka*, *filolog*, *andeo*. Te właśnie zapożyczenia stanowią większość w słownictwie dotyczącym nauki i techniki oraz kultury i polityki. W ostatnich latach można zaobserwować tendencję do przyjmowania z wymienionych języków coraz większej ilości wyrazów o znaczeniu abstrakcyjnym i o wyrażeniu naukowym charakterze, np.: *manifestovati*, *intencije*, *imaginacija*, *inkompatibilan*, *evocirati*, *monstruozi*, *tematika*, *dignitet*, *hipokrizija*, *decentan*, *recentan*, *lokacija*, *provenijencija*, *entitet*, *modalitet* oraz w ramach słownictwa dotyczącego codzienności, np.: *lokacija*, *participacija*, *rekreacija* itp. Liczne zapożyczenia funkcjonujące do tej pory w języku, poszerzyły swe znaczenie i stały się dzięki temu niezwykle popularne, zwłaszcza w języku publicystycznym. I. Klajn przytacza m. in. rzeczownik *konfesija* i pochodzące od niego przymiotniki: *konfesionalan*, *multikonfesionalan*, *više-konfesionalan* w znaczeniu wyznania, *abolacija* w odniesieniu do wydarzeń politycznych, *dijaspora* - termin tradycyjnie związany z narodem żydowskim znalazł zastosowanie również w stosunku do Serbów, a także robiące dużą karierę w języku polityki słowa typu: *konsenzus*, *mandatar*, *kredibilitet*. Tworzone są także nowe wyrazy, będące przymiotnikami typu: *raritytan*, *kuriozitetan*, *promiskuitetan*, *prosperitetan*, pochodzące od rzeczowników serbskich powstałych od łacińskich przymiotników np.: *rarus*, *prosperus* poprzez dodanie sufiksu *-tet*: *raritytet*, *prosperitet*. Współcześnie zdecydowanie mniej jest wpływów francuskich, tak bardzo rozpowszechnionych w przedwojennej Jugosławii. Wyrazami nowej generacji z tej strefy językowej są: *rejon*, *gliser*, *hidrogliser*, *bistro*, *butik*, *resurs*, *detant*, *voajer*, *omaż*, *reciklaža*, *sida*. Do powszechnego użytku weszły także italianizmy związane głównie z gastronomią: *pica*, *picerija*, *laczanje*, *grisini*, a także terminy muzyczne i sportowe: *urlator*, *kantautor*, *czuri*, *katenao*, *libero*, *tehniko* itp.

Liczne zapożyczenia w języku serbskim pochodzą z języka cerkiewno – słowiańskiego oraz z rosyjskiego, np.: *blagogovernje*, *magnoven* /-enje/, *vasiona* (*vaseljena*), *vaspitanje*, *vaslava* (*molitva u slavu*); *prenebregavati*, *ovaplotiti*, *blagodejanje*, *blagorode*, *volšeban*, *sajuziti* (*združiti*), *prevashodno*, *zapeta*, *usled*, *bojevi* (*metai*), *sputnik*, *kružok* itp. Wiele wyrazów należących do tej grupy zostało przejętych poprzez wpływy kulturowe i duże podobieństwo językowe, wskutek czego nie są one odczuwane jako obce pożyczki, np.: *prevazići*, *prevazilaziti* zamiast *savladati*, *otkloniti*; *neophodan* zamiast *potreban*; *razrešiti* zamiast *rešiti*; *prevashodno* zamiast *prvenstveno* itd.

Okres powojenny przyniósł wiele rusycyzmów, co było związane z prowadzoną wówczas polityką państwa. Było to słownictwo dotyczące organizacji społeczno – politycznej państwa,

²⁴⁰ E. Fekete. op. cit., s. 167-168.

²⁴¹ Zob. Ibidem. s. 168-169.

²⁴² P. Ivić, *O Vukovom srpskom rječniku iz 1818. godine*, pogovor fototipskom izdanju Prosvete, str. 84. za: E. Fekete. op. cit., s. 169.

systemu szkolnictwa, jak również życia codziennego. np.: *kolhoz, sovhoz, Komsomol, petoletka / petoljetka, osmoletka / osmoljetka, fiskultura, čistka, uravnilovka, lakirovka, politburo, rajkom, udarnik, rukovodilac, rukovoditi, rukovodstvo* itp., a nawet *Božić-Bata* został wyparty przez *Deda Mraz*. Możemy tu również zaliczyć wyrazy: *oformiti, zamaskirati, zakamuflirati* itp., przymiotnik *pribežni*, którego etymologii sporo miejsca poświęcił Lj. Jonke²⁴³, jak również konieczności używania innych rusycyzmów, co możemy traktować jako ciekawostkę w obecnej rzeczywistości: *Nekoć smo npr. zabacivali po podrijetlu ruske riječi „rukovoditi, rukovodstvo, rukovodilac” i zamjenjivali ih na odniim riječima „upravljati, uprava, upravitelj”, a danas upotrebljavamo i jedne i druge. Danas su nam riječi „rukovoditi, rukovodilac i rukovodstvo” osobito potrebne za označavanje posebnog, socijalističkog vođenja i upravljanja, koje nije izričito direktivno, nego rezultat demokratskog, kolektivnog upravljanja poslovima pri kojima je pojedinaac samo izvršilac kolektivne želje i volje. A gdje direktivnost dolazi u pretežnoj mjeri, ondje su nam vrlo potrebne riječi „upravljati, uprava, upravitelj”.*²⁴⁴ Tu również należy wspomnieć o nowym słownictwie związanym z radzieckim bumem w dziedzinie podboju kosmosu, stąd: *sputnik, kosmonaut, kosmodrom*, zaś z późniejszymi przemianami społeczno – politycznymi wiąże się pojęcia: *gulag, dača, nomenklatura* i najnowszej daty: *glasnost i perestrojka*.

Długoletnia zależność od imperium osmańskiego zaowocowała w języku serbskim licznymi turcyzmami (również wyrazami, które poprzez język turecki dotarły z języka arabskiego i perskiego) głęboko zakorzenionymi w świadomości językowej społeczeństwa. Pewna ich część znalazła swe stałe miejsce w języku codziennym, np.: *bakar, boja, buregdžija, čamac, čarapa, ćelan, div, džezva, duhan, jogunast, kalup, top, zanat* i inne. Szerzy się jednak tendencja do zastępowania turcyzmów wyrazami serbskimi. I tak: *pendžer* zastąpimy wyrazem *prozor*, *adet* – *običaj*, *odžak* – *dimnjak*, *peškir* – *ručnik*, *terzija* – *krojač*, *ćuprija* – *most*, *sokak* – *ulica*, *čđerica* – *jetra*, *baštovan* – *vrtnar* itp. Obecnie turcyzmy pozostają w zdecydowanym odwrocie i są raczej używane przez starszą część społeczeństwa. Natomiast pozostają nadal elementem zabiegów stylistycznych dla podkreślenia kolorytu lokalnego, jak również dla zaznaczenia stosunku emocjonalnego osoby mówiącej – używa się nacechowanych emocjonalnie, np.: *komišija, džabe, badava, čošak* w przeciwieństwie do neutralnych: *sused, besplatno, ugao* itp.

Podobna sytuacja dotyczy germanizmów. Sporo ich nadal we współczesnym języku serbskim, np.: *vaga, pegla, ceh, buter, madrac, šraf, lajtmotiv, lozinka, moler, majstor, farba, farbat, tišler, šalter, šine, šlifovati, šminka, šlager, blajhati, vaserica, kifla, knedla, štof, rižling, general, logor, princ* itd. W niektórych sytuacjach można zamienić zapożyczenie wyrazem rodzimym: niemieckie *šalter* serbskim *prekidač*, *frišak* – *svež*, *firanğa* – *zavesa* itp. Słownictwo to dominuje zwłaszcza w dziedzinie techniki, gospodarstwa domowego oraz w kwestiach kulinarnych. Trudno znaleźć zamianę za: *dinstati, ringla, dozna, špahla, šrafstok* itp. Nowych germanizmów jest zdecydowanie niewiele, a spośród tych najnowszej daty I. Klajn wymienia następujące: *gastarbajter*, w dziedzinie mody *helanke* oraz *rol-kragna, šticung, šticovanje, folija, depotnija, štancovati* (o poszerzonym znaczeniu w sensie produkcji seryjnej), pseudogermanizm *herc-roman* oraz *floskula* – wyraz pochodzenia łacińskiego używany jedynie w języku niemieckim, w znaczeniu *parola, fraza*.

Wyjątkowe miejsce wśród zapożyczeń zajmują w okresie powojennym anglicyzmy. Obok już istniejących wcześniej terminów sportowych, weszły one do leksyki związanej z niemal wszystkimi dziedzinami życia. Opanowały one zwłaszcza sferę techniczną, ekonomiczną, ale

²⁴³ Zob. Lj. Jonke, *Knjeveni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, s. 90-91.

²⁴⁴ Lj. Jonke, op. cit., s. 17.

również codzienność. Zakupy zaczęliśmy robić w takich miejscach, jak: *supermarket*, *mini-market*, *djuti-fri-šop* (skrótowe *djuti-fri*), *diskont*, *dragstor*. Do przedmiotów powszechnie używanych należą: *deterđent*, *sprej*, *selotejp*, *flomaster*; *najlon čarape* powszechnie nazywane *najlonkama*. Nastolatek zyskał nazwę *tinejdđer*, a ulubionym przez niego wyrazem na określenie stanu zachwyty jest przysłówek *super*. Z wychowaniem młodego pokolenia wiąże się wyraz *stres*, który zrobił wyjątkową karierę nie tylko w pedagogice, ale również w sferze organizacji pracy, nie wspominając medycyny. W omawianym okresie zdecydowanej zmianie uległa obyczajowość i pojawił się wstydliwie dotąd używany wyraz *seks*, a wraz z nim cały szereg innych słów, np.: *seksi*, *uniseks*, *kol-gerla*, *peting* itd. Spotykamy nowe określenia dla mężczyzn: *supermen*, *mačo* – to ostatnie przejęte z języka hiszpańskiego poprzez język angielski, a w zasadzie jego wersja amerykańska. W języku serbskim zaistniał cały szereg wyrazów, o których możemy powiedzieć, że wręcz zrobiły, czy też robią karierę. Są to np.: *hendikepirati*, *hendikepirani* (w nowym znaczeniu *invalidan*, *onesposobljen*), *opcija* (również w nowym znaczeniu *izbor*, *moć*, *moćnost*), *frustrirati*, *kontaktirati*, *selektirati*, *relaksirati*, *limitirati* itp. Wśród nowej leksyki możemy także znaleźć takie wyrażenia, które zostały w całości bezpośrednio przetłumaczone z języka angielskiego i nie znalazły rodzimych odpowiedników: *odliv mozgo*, *pranje mozgo*, *statusni simbol*, *sapinska opera*, *vrel'i vrući krompir*, *muški šoviniista*.

Obok omówionych wyżej języków, z których pochodzi największa liczba zapożyczeń w języku serbskim, możemy również wyróżnić czechizmy, np.: *časopis*, *povod*, *spis*, *uloga*, *tlak* itp.; hungaryzmy: *soba*, *ašov*, *lopov*, *varoš*, *cipele*, *vašar*, *gulaš*, *salaš* itp., pojawiły się nawet wpływy tak odległe jak dalekowschodnie – z Japonii dotarły wyrazy: *kamikadze*, *ikebana*, *origami*, *sajonara*, *nindža*, *rašomon*, *feng-šui*, *džudo*, *karate*.

Oceniając ilość nowego słownictwa w omawianym okresie powojennym, I. Klajn konstatuje: (...) *zaključak mora biti da tudice i posle 1945. daju pretežni deo novih reči (u rečniku Klajn 1992. čine oko 63 odsto odrednica). Takav bi zaključak verovatno – mada u manjoj meri – važio i za hrvatsku varijantu, a u srpskoj je nesumnjiv. Pri tom nije u pitanju „naježda” ili „poplava” stranih reči, kako bi to prikazali puristi, nego nedovoljne stvaralačke moći domaćeg vokabulara.*²⁴⁵

Serbska leksykografia jest bardzo uboga, a powstałe opracowania dotyczące zwłaszcza najnowszej leksyki, są wyjątkowo nieliczne. W 1982 r. ukazał się *Rečnik novih reči* J. Čirilova, a w 1991 r. jego poszerzone wydanie *Novi rečnik novih reči*. Rok później został opublikowany *Rečnik novih reči* autorstwa I. Klajna. Ostatnia pozycja zawiera leksykę zebraną w okresie pomiędzy rokiem 1985 a 1991 z prasy, radia i telewizji, a jak sam autor przyznaje, zawarł w nim słowa, których nie objęły trzy najważniejsze słowniki: *Rečnik srpsko-hrvatskoga književnog jezika Matice srpske*, *Rečnik srpsko-hrvatskog književnog i naučnog jezika Srpske akademije nauka i Rječnik stranih riječi* B. Klaića.²⁴⁶ Opracowany materiał leksykalny można podzielić pod względem tematycznym na kilka grup, w których doszło do wyjątkowo licznego nagromadzenia nowego słownictwa.

²⁴⁵ Klajn, op. cit., s. 46

²⁴⁶ Zob. I. Klajn, *Rečnik novih reči*, Matica srpska, Novi Sad 1992, s. 5.

7. 6. 2. Na rozwój współczesnej leksyki serbskiej miały znaczący wpływ:

7.6.2.1. Polityka krajowa i zagraniczna

Na rozwój leksyki w okresie powojennym wpłynęła nowa forma ustrojowa. Socjalistyczne państwo dokonywało ciągłych przeobrażeń w ramach swych struktur politycznych, społecznych i gospodarczych, co owocowało nienotowanym do tej pory przerostem administracji i biurokracji. Sytuacja ta odzwierciedliła się również na płaszczyźnie językowej. Ciągłe żywe pozostawały reminiscencje wojenne, stąd słownictwo związane z tym właśnie okresem, np.: *narodnooslobodilačka borba* / *rat* / *pokret*, *srp* i *čekić*, *petokraka*, *titovka*, *prvoborac*, *narodni heroj*, *Avnoj*, *proleterske brigade*, hasło *smrt fašizmu – sloboda narodu*, *peta kolona*, *kvisling*, *kolaboracija*, *četnik*, *ustaša* i inne. Orientacja partyjna sprawiła, iż pojawiły się: *revolucija*, *partijac*, *partijaški*, *partija* później zamieniony przez *savez*. System federacyjny obejmował pierwotnie *Narodne republike*, przekształcone później w *Socijalističke*, a *Komunističke partije* w *Savez komunističke partije*. *Narodni front* przekształcił się w *Socijalistički savez radnog naroda*. Począwszy od roku 1950 zostaje wprowadzany system *samoupravljanja* (samorządności), któremu wszystko zostaje podporządkowane jako podstawie stosunków społecznych. Wyraz ten ponawia się bardzo często w rozmaitych konfiguracjach, najczęściej jako przymiotnik w syntagmach: *samoupravni sporazum*, *samoupravni akt*, *samoupravna interesna zajednica (SIZ)*, która do dzisiejszego dnia nie jest zdefiniowanym do końca określeniem organizacji typu polityczno – ekonomicznego. Mnożą się w miejsce dotychczasowych *prednizeća* / *radne organizacije*, *osnovne organizacije* / *udruženog rada (OOUR)* i pochodzące od tej nazwy derywaty: *ourski*, *ourizovati*, *ourizacija* itp. Powstaje także *složena organizacija udruženog rada (SOUR)*. Obecnie w kategoriach ciekawostek możemy traktować niektóre ze sformułowań, będących latami w powszechnym użyciu. Otóż w socjalistycznym nazewnictwie bezokolicznik *zaposliti se* został zastąpiony określeniem *udružiti rad*. Jednym z najbardziej zaskakujących stylistycznie dokumentów tamtego okresu pozostaje nadal *Zakon o udruženom radu (ZUP)*, uchwalony w 1974 r. Jest on przykładem całkowicie zbiurokratyzowanego stylu, w którym stereotyp i szablonowość sformułowań prawie całkowicie zatępiły sens normy prawnej, por. np. paragraf 1. wspomnianej ustawy: *Radnici u ostvarivanju svog vladajućeg položaja u udruženom radu i društvu, slobodno, neposredno i ravnopravno, u odnosima samoupravne demokratske povezanosti, uzajamne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti i u odnosima ravnopravnosti naroda i narodnosti, upravljaju svojim i ukupnim društvenim radom u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada, drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u društvu i u celini. Socijalističkim samoupravnim društveno – ekonomskim odnosima u udruženom radu obezbeđuje se da radnici, na osnovu prava rada društvenim sredstvima, jednakih prava, obaveza i odgovornosti u pogledu sredstava za proizvodnju i drugih sredstava društvene reprodukcije u društvenoj svojini, upravljaju u svom, zajedničkom i opštem društvenom interesu svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada. U uređivanju opštih uslova rada i usklađivanju, usmeravanju i društvenom planiranju u udruženom radu, učestvuju radnici i putem svojih delegacija i delegata u skupštinama društveno – političkih zajednica, u okviru njihovih ustavom i zakonom, odnosno statutom utvrđenih prava i dužnosti.*²⁴⁷

²⁴⁷ Za: M. Luković, *Specijalni stilovi*. [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*. Opole 1996, s. 155

System federacyjny zakładał także od roku 1963 rosnąca samodzielność członków skupionych w federacji. Od 1955 r. nastąpił rozwój systemu komunalnego, a tym samym zwiększenie samodzielności okręgów administracyjnych. W oficjalnym nazewnictwie *narodni odbori* zostały zastąpione przez *skupštine opština*. W poszczególnych republikach oficjalny organ władzy nosił nazwę *republičko izvršno veće*, zaś władza centralna – *Savezno izvršno veće*. Pierwotne *ministarstva* zostają zastąpione *sekretarijatom* (*saveznim, republičkim*). W związku z tym pojawiają się dwa urzędy i związane z nimi skróty: *Sekretarijat za inostrane poslove*, *SIP* oraz *Sekretarijat za unutrašnje poslove*, *SUP*, by ponownie w nowej rzeczywistości politycznej powrócić do *MUP* – *Ministarstvo unutrašnjih poslova*. Na straży systemu stała *milicija, milicioner(-ar)*, zwany familiarnie *milicajac*, a policja polityczna nosząca pierwotnie nazwę *Ozna* (*Odeljenje za zaštitu naroda*), zostaje zamieniona w organizację o nazwie *Udba* (*Uprava državne bezbednosti*), stąd jej członek *udbaš, udbovac*, przymiotnik *udbaški*. Pojawily się również organizacje dziecięce i młodzieżowe wzorowane na przykładach radzieckich. Są to *pioniri* oraz *izvidnici* lub *izidači*, a także *gorani*. Nowe nazewnictwo objęło również formy grzecznościowe i dotychczasowe formy *gospodin, gospoda, gospodica*, zostały zamienione wyrazami *drug, drugarica*, co objęło również określenia w stosunku do współmałżonków, sam zaś akt zawierania ślubu określano czasownikiem *registrovati se*. Obecnie nastąpił powrót do starych form, natomiast wyraz *gospodica* raczej wyszedł z użycie, najprawdopodobniej również pod wpływem języka angielskiego, w którym już dawno dąży się do nieujawniania w formie grzecznościowej stanu cywilnego kobiet (*Ms*) i stosuje się go raczej tylko z ironiczną, bądź żartobliwą konotacją.

Okres lat siedemdziesiątych i związane z nim przekształcenia konstytucyjne, zaowocowały rozrostem administracji państwowej.²⁴⁸ Konsekwencją tak zorganizowanego życia społecznego stało się zbiurokratyzowanie języka, w którym zaczęła pojawiać się coraz bardziej złożona terminologia. Zanikło rozróżnienie na *radnike* i *službenike*. Pozostała tylko pierwsza z nazw. Warto również zacytować jedno z funkcjonujących wówczas sformułowań języka partyjnego: *radni ljudi i građani i radnici, seljaci i poštena inteligencija*.²⁴⁹ Konkretnie słowa zostały zamienione kilkuwyrazowymi nazwami, np.: *rukovodilac* zamienia *radnik koji radi na poslovi* *ma odnošno radnim zadacima na kojima ima posebna ovlašćenja i odgovornosti, šegrt – učenik u privredi, sluškinja – kućna pomoćnica, direktor – inokosni poslovođni organ, učitelj – nastavnik razredne nastave, škola* przeobraziła się w *vaspitanje – obrazovni centar*: obok imnych instytucji oświatowych typu: *naučno – nastavni, tehničko školskih centara za obrazovanje kadrova*. Wyraz *centar* zyskał szczególną popularność także w stosunku do placówek medycznych, np.: *kliničko – bolnički centar*; ale również do innych instytucji: *sportski centar, tržni centar* itp. Wiele słów w zbiurokratyzowanym słowniku zyskuje nowe znaczenia, wiele innych jest nadużywanych. Należą do nich w dużej mierze wyrazy związane z działalnością polityczną, ale również ekonomiczną lub raczej polityczno – ekonomiczną, np. wymieniane przez I. Klajna²⁵⁰: *Centralni komitet, aktiv, (radni) kolektiv, radnički savet, upravni odbor, mesna*

²⁴⁸ Op. cit., s. 149.: „(...) naročito ustavne promene (1971 – 1974) i pretvaranje produkcionih odnosa u „udružen rad” (1971 – 1976) – dali su poleta širenju administracije, normativizaciji svih oblasti života i stvaranju novih vrsta pravnih normi („samoupravno pravo”), uz lančano prepisivanje propisa i akata različitih pravne snage (otuda upotreba izraza „radi Resavska škola”). Građanin, kome uz to bila utvrdjena i prava i dužnosti „radnog čoveka” i „samoupravljača”, bio je učesnik zasedanja raznih organa i formula. Vladajući jednopartyjski poredak nametao je idealizaciju raznih oblaka „društvenog koncenzusa”, praktično bezbrojnih sednica svih vrsta i isprazne demokratske, ritualne retorčnosti koja ih je pratila (otuda novoskovani izrazi: sastančenje, sedničenje, konferencijsašenje).”

²⁴⁹ Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 55.

²⁵⁰ Zob. I. Klajn, op. cit., s. 57.

zajednica, poslovnja jedinica, (omladinska) radna akcija. stąd: *akcijaš, akcijaški, komuna, društvena svojina, društveno – politički rad, društveno – političke organizacije, društveno – političke zajednice, podruštvi, podruštljavati, decentralizacija, deetatizacija, delegate* (zamiast poslanike), *delegatski sistem, grupa građana, minuli rad, nagrađivati prema radu, prema učinku, stabilizacija (stabilizacioni, stabilizacijski, prednacrt, nacrt* (dotyczy kwestii prawnych), *stavljati nešto na javnu raspravu, predlog zakona, podzakonski akt ili propis, interventni zakon, socijalno osiguranje, zdravstveno osiguranje, osiguranik, socijalni rad, socijalni radnik, socijalni slučaj, delinkvent, delinkventni*, (często nieprawidłowo używane *delikvent*). W zakresie słownictwa prawnego pojawiły się również wyrazy określające przestępstwo, ale w sposób eufemistyczny, co dotyczyło głównie kradzieży samochodów. Czyn ten określano jako *pozajmljivanje*, bądź *oduzimanje*, zaś sprawcę *pozajmljivač*. Najnowszy okres przyniósł całkowicie nowe określenia: *kriminalizacija, dekriminalizacija, reket, reketaš, reketirati* (tylko i wyłącznie w znaczeniu wymuszania pieniędzy, haraczu).

Zbiurokratyzowany język wprowadził cały szereg sformułowań, które wręcz możemy określić mianem żargonu. Podstawowa leksyka to: *diskusija, struktura, nivo, parametar, objekt, kapacitet, opredeljenje, nosilac, činilac, faktor, zacrtati, prestrukturirati, strukturisati, restrukturirati, subjektivne snage, složena situacija* oraz niezwykle często stosowany czasownik *ostvariti*, używany w szerzących się konstrukcjach nominalnych.

Do nowego stylu podkreślającego dynamikę współczesnego życia dostosowano słownictwo, które ją obrazowało, np.: *akcija, aktivnost, bitka, euforia* (wyraz stosowany w wielu kontekstach), *reklama, publicitet, imidž, marketing, šoping*, wszechstronnie używany przysłówek *konkretan* oraz przymiotnik *sofisticiran* i *indikativan*.

W związku z panującym w państwie systemem federacyjnym, oddzielna leksyka dotyczyła polityki narodowej i narodowościowej. Najczęściej spotykane sformułowania to: *bratstvo – jedinstvo, imitarizam, separatizam (-ista, -istički), međnacionalni, lokalpatriota, (-ski, -izam), nacionalna manijina*, która na mocy konstytucji z 1963 r. zastąpiła rzeczownik *narodnost*. Ciekawa leksyka wiąże się z narodowością albańską, a jej rozwój następował w miarę następujących wypadków politycznych w Kosowie. I tak w związku z wydarzeniami w 1981 r. weszły do zasobu leksykalnego języka serbskiego wyrazy *kontrarevolucija* i *iredenta*, jak również zmieniły się nazwy ludności zamieszkującej ten region. W okresie powojennym funkcjonowały: *Šiptarka, Šiptar: šiptarski*, natomiast później traktowano je jako nazwy o wydźwięku pejoratywnym i sugerowano: *Albanac, Albanika, albanski*, a po roku 1981 nastąpił zwrot do poprzedniego nazewnictwa. Pojawiają się również słowa: *Arbanac* i *Arnaut(in)*, ale i *Kosovar; -rka*, co zdaniem m. in. N. Rodicia jest formą albańską, podczas gdy w języku serbskim powiama ona brzmieć *Kosovac, Kosovka*.²⁵¹ Kolejną narodowością zmieniającą swoją nazwę są *Romi – Rom, Romkinja, romski*, pierwotnie *Cigarin, Ciganka, ciganski*. Najnowsze wydarzenia polityczne oraz rozwijający się nacjonalizm i separatyzm, który do nich doprowadził, znalazły również oddźwięk w niespotykanej dotąd, zaprzeczonej formie nazwy narodowości, stąd: *nesrbin, nehrvat, neslovenac, nealbanac* itp.

Cały szereg nowego słownictwa został utworzony od nazwy kraju – Jugosławii. W *Rečniku novih reči* I. Klajna odnajdujemy wyrazy, w których przedrostek *jugo-* stanowi początek złożenia, np.: *jugo-vaterpol, jugo-diskusije, jugo-žito, jugo-kriminalac, jugo-plan*, a także *jugović* (*Jugović, Jugos (familiarnie Jugosloven)*) i *JUS, jus – jugoslovenski standard, telmička norma za indistrijske proizvode*, stąd żartobliwe wyrażenie: *po Jusu (normalan, u granicama proseka)*.

²⁵¹ Zob. N. Rodić, *O etniku Kosovac i Kosovar*. [w:] *Naš jezik*, knj. XXI/4 -5, Beograd 1975, s. 254-261.

Sytuacja polityczna po rozpadzie państwa Tity radykalnie się zmieniła, a tym samym uległa znacznemu poszerzeniu leksyka jej dotycząca. Pojawiają się pierwsze słowa oceniające miniony okres: *titoizam*, *titoista*, *titoistički*, *brozovski*, *komunjara*, *komunijarski*, terminy z nim związane: *jednoulje*, *jednoman*, *neistomišljenik*, *raznomišljenik*, *višestramački*, *višepartijski*, *disident* (-ski, -stvo), *višestramačje* *višestramaštvo*, *višepartizam*, *čvrstorukaš*, *čvrstorukaški*, *prozivati*, *prozivka* (*javna kritika*) oraz interesujące neologizmy: *foteljaš* (*funkcioner kome je stalo samo do fotelje, do vlasti*), wyraz *fotelja* poszerzył swoje znaczenie i zaczął oznaczać: *rukovodeći položaj*, *funkcija u organima vlasti*, a także *čutolog* (*čovjek koji namerno čuti, koji se ne izjašnjava iz straha ili oportunizma*), *čutološki*.²⁵² Swoboda polityczna umożliwiła tworzenie nowych partii i stronnictw, stąd pojawiają się wyrazy pochodne tworzone najczęściej od ich skrótów, np.: *espeesovac*, -ovski, *hadezeovac*, -ovski, -ovština. Zostal utworzony także neologizm *sušivot*, o którym I. Klajn powiada, iż: (...) *verovatno hrvatskog porekla, pokazuje nadu u miroljubivo rešenje međimacionaih sukoba*(...).²⁵³ Jednakże większość tworzonego w tym czasie słownictwa wyraża wzajemną wrogość i nienawiść. R. Bugarski w swej pracy *Jezik u društvenoj krizi* dokonuje analizy języka, będącego głównym narzędziem walki politycznej. Jednym z najczęściej stosowanych zabiegów była semantyczna dyspersja, którą autor uzasadnia następująco: *Reč „ustaša” široko je upotrebljavana da označi Hrvate uopšte, ali i svakog protivnika ili nepoćudnog, pa su ustašama proglašavani i unproforci, a javili su se i termini „srpske ustaše” i „srboustaše”. U istom registru, „mučkahedini” su svi muslimani, a ovi su zapravo Srbi, ali istovremeno i Turci; baš zanimljivo! Na drugoj strani, dakako, „četnik” je svaki Srbin. Reč „genocid” toliko je zloupotrebljavana u pripremama za reviziju istorije da se njeno značenje sasvim istanijilo, pa se pogibija grupe vojnika može nazvati „lokalni genocid”, a plakat na jednom mitingu prevarenih štediša pozivao je: „Obustavite genocid nad našim džepovima”*.²⁵⁴ Kolejnym zabiegiem służącym nagięciu języka do celów propagandowych była inwersja semantyczna, w wyniku której np. czasownik *oslobađanje* stosowany był w znaczeniu *osvajanje*, zaś *odbrana* jako *napad*, czego konsekwencją była semantyczna konfuzja, np.: *A sa Pala se ovih dana, kako prenosi „Vreme” (20.2.1995), muslimanskim snagama energično preti „defanzivnom ofanzivom”(!). U ovu grupu spada i sledeći biser srpske novinarke iz Sarajeva na Dnevniku RTS 25.12.1992, kome takođe ne treba komentar: „Muslimanske vlasti drže pod opsadom Sarajevo iznutra”... dok „Srbi ostaju da brane svoja vjekovna brda oko Sarajeva”*.²⁵⁵ Do powszechnych należała semantyczna manipulacja, której przykładem było nierozróżnianie swog i tuđeg, np.: *Kada predsednik Srbije uoči izbora obilazi gradove držeći govore, to su „radne posete”, ali kada to isto čini njegov nepoželjni takmac, za iste medije to je „predizborna kampanija”. Ili prema Tanjugu se Srbi iz muslimanskog „zatvora” razmenjuju za muslimane iz srpskog „sabitnog centra”. Recept je već primenjivan kod „Vojske Republike Srpske” nasuprot „Alijinim bojovnicima”* (...).²⁵⁶ Podobnemu celowi służyła także ewazja i eufemizacja języka.

Ówczesny język obfitował w retorykę, którą wspomniany już R. Bugarski określał epitetami *kvażimirovna* i *ratoborna*, czego przykładem dźwięczne frazy typu: *srpski nacionalni interes*, *novi svetski poredak* oraz sformułowania pochodzące z jednego tylko wywiadu: (...) *„imbecilna piskaranja i tlapnje pripadnika i saradnika agitpropa beogradskih NATO-pacifista”*(...).

²⁵² Zob. I. Klajn, *Rečnik novih reči*, Novi Sad 1992.

²⁵³ Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 57.

²⁵⁴ Zob. R. Bugarski, *Jezik u društvenoj krizi*, Beograd 1997, s. 107-110.

²⁵⁵ Loco cit.

²⁵⁶ R. Bugarski, op. cit., s. 111.

Na drugom mestu se Klintonova administracija bez azora naziva „gangsterskom vlašću”. Neki funkcioneri zapadnih zemalja ili EZ, nepoćudni pastoralnim Srbima, nazivaju se „spodobama” i „lombroзовskim tipovima”, a za jednog od njih, umrlog od raka, kaže se da je „krepao”.²⁵⁷ W języku mediów *naši* byli przeważnie nazywani *hrabrim borcima*, *gorlukim braniocima*, *vekovnih ognjišta*, a strona przeciwna: *do zuba naoružani ustaški zločinci*, *Alijini fanatici*, *ustaški koljači*, *četničke bande*, *Alijine horde*. W oficjalnych sprawozdaniach mówiło się o *dr Radovanu Karadžiću*, *predsedniku Republike Srpske*, ale o *Aliji Izetbegoviću*, *lideru bosanskih muslimana*.

Leksyka obfituje w następujące terminy: *srbofob*, *srbofobija*, *srbofobičan*, *srbo mrzac*, *srbožder*, *srbožderski*, *Srboslavija*, *kroatocentričan*, *-izam*, *fašistoidan*, *ustašoidan*, *ustašoid*, *kosovizacija*, *kosoviziranje*, *etničko čišćenje*.

Pojawiają się także nowe ironiczne sformułowania: *šahovnica*, będąca symbolem chorwackiego nacjonalizmu „*lijepa naša*”, od pierwszych słów chorwackiego hymnu, jako termin określający Chorwację oraz *dežela* (*ironičan ili šaljiv izraz za Sloveniju*), pochodzący od hasła „*Slovenija moja dežela*”.

Leksyka dotycząca polityki zagranicznej jest równie bogata. Przeważają w niej terminy pochodzenia greckiego i łacińskiego, a w odróżnieniu od słownictwa polityki wewnętrznej, nie tworzy żargonu. I. Klajn przytacza cały szereg wyrazów, które w zależności od kształtowania się polityki zagranicznej państwa i wydarzeń międzynarodowych wzbogacały zasób leksyki języka serbsko – chorwackiego. Są nimi począwszy od okresu powojennego: *anti-fašizam* (*-ista*, *ički*), *denacifikacija* (*-ovati*), *genocid*, *holokaust*, *koegzistencija*, *koegzistirati*, *pacifizam* (*-ista*, *-istički*), *realni socijalizam*, (*realsocijalizam*, *-istički*), *getoizacija*, *getoizovati*, *nostalgičan*, *nostalgičar* (w odniesieniu do tęskniących za starym systemem), *multinacionalna kompanija*, *nominacija* (*-ovati*).²⁵⁸ Przedstawiciele partii politycznych w zależności od orientacji politycznej określa się: *ultralevi* (*-ica*, *-ičar*), *ultra desni* (*-ica*, *ičar*), *ultraš*, *demohrišćanin* (*-ski*), *provladin*, *antivladin*, *nevladin*. Z warstwami politycznymi związane są również słowa: *establišment* i *lobi* (*-istički*, *-irati*).

Omawiając zakres słownictwa związanego z polityką międzynarodową, należy odrębne miejsce poświęcić ruchowi politycznemu, który swe apogeum osiągnął w latach siedemdziesiątych, a Jugosławia odegrała w nim znaczącą rolę. Ruch ten dotyczył krajów nazywanych pierwotnie określeniami: *treći svet*, *zemlje u razvoju*, by później stosować wobec nich bardziej eufemistyczne nazwy: *neangažovane zemlje*, *pokret neangažovanih*, *nesvrstane zemlje*, *pokret nesvrstanih*, *nesvrstani*, a przedstawiciele państw – członków spotykali się regularnie na *sastancima na vrhu*, określanymi później angielskim słowem *sumit*. Jego powstanie było odpowiedzią na tworzenie się bloków politycznych, z którymi wiąże się słownictwo: *hladni rat*, *hladnoratovski*, *eskalacija* (*-irati*), *istočni/zapadni blok*, *vamblokovski*, *blokovski*, *supersila*, *velesila*, *novi svetski poredak*. Ze stylem prowadzonej polityki wiążą się określenia, które odnoszą się także do potencjału gospodarczego poszczególnych krajów. Pojawiają się słowa o metaforycznym znaczeniu: *golub*, *tigar*; będące symbolami pokojowej lub agresywnej polityki, jak również określenie sięgające chińskiego rodowodu – *tigar od hartije*.

Do języka weszło szereg nowych wyrazów, które wiązały się w pewnych okresach ze zjawiskami politycznymi zachodzącymi w różnych zakątkach naszego globu, wśród których możemy wymienić: nazwy systemów politycznych pochodzących od nazwisk ich przywódców –

²⁵⁷ Ibidem, s. 116.

²⁵⁸ Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 61.

staljimizam, maoizam, degolizam, kvisling (-rški); skandale polityczne – *Voltergejt*: nazwy ruchów politycznych – *crvene brigade, zeleni, zeleni pokret, zelena stranika* oraz *aparthejd, mudžahedin, kontraš, ajatolah, džihad, intifada, hezbollah* itp. Niektóre państwa zmieniły swą nazwę i tak zamiast *Cejlon* pojawiła się *Šri (Sri) Lanka*, *Libiju* zamieniła *Džamahirija*, zaś *Kambodžu - Kampučija* (-čija), a polski *Šljonsk* zamienił dotychczasową *Šlesku* lub *Šleziju*. Wraz z pojawiającymi się konfliktami politycznymi i zbrojnymi w poszczególnych rejonach świata powstały nowe konstrukcje złożone, których część stanowią nazwy geograficzne, np.: *istočnozapadnonemački, bliskoistočni, južnovijetnamski, severnokorejski* itd.

Z polityką wewnętrzną i zagraniczną państwa jest niezmiennie związane zagadnienie sił zbrojnych. Nazwa tzw. *armiji* w byłym państwie jugosłowiańskim ulegała kilkakrotnie zmianie: *Jugoslovenska armija, Jugoslovenska narodna armija, Vojska Jugoslavije*. Równocześnie w kraju obok regularnych sił zbrojnych zostały wprowadzone jednostki działające po 1974 r. jako *opštenarodna odbrana* i *društvena samozaštita*, a później *teritorijalna odbrana* i *civilna zaštita*. W szkołach nauczano przedmiotu zwanego *predvojnička obuka*. Wraz ze zmianami w siłach zbrojnych nastąpiły zmiany niektórych stopni podoficerskich. W miejsce dotychczasowych: *kaplar, narednik*, zostały wprowadzone: *vođnik, stariji vođnik, zastavnik*, zaś wcześniejsze *neregularne jedinice, naoružani dobrovoljački odredi* są wypierane na wzór zachodni przez *paravojsku (paravojni)*.

Klajn zwraca uwagę na ogromne bogactwo terminologii wojskowej, głównie na słownictwo związane z prefiksem *protiv-*, np.: *protivočuvstva, protivdesantni, protivvazdušni, protivoklopni, protivpešadijski* oraz na przymiotniki i połączenia przymiotnikowe: *nagažni, odskočni, tempirani, nekontaktni, nagažnopotezni, vazdušnodesantski, vojnopomorski, vojnomedicinski* itp. Można tu również odnaleźć pozostałości niegdyś obowiązujących wpływów i sojuszy w postaci ruscyzmów: *strojevi (strojevo pravilo, strojevi korak), bojevi (bojevi metak, bojeva glava)*, *sadejstvo*.²⁵⁹

Napięte przez długie lata stosunki międzynarodowe i wyścig zbrojeń wpłynęły na wprowadzenie do produkcji coraz nowszych rodzajów uzbrojenia, o którym opinia publiczna dowiadywała się w miarę wybuchających lokalnych konfliktów zbrojnych. Można tu wymienić m. in. neologizmy: *atomska bomba, hidrogenska bomba, neutronska bomba, atomske glave, konvencionalno oružje, interkontinentalne rakete, teledirigirane rakete, krstareće rakete, inteligentne rakete, grafitne bombe, nevidljivi avioni* (w czasie konfliktu serbskiego swane familiarnie *batmanami*), *kalašnjikov, uzi, hekler, kašikara, zolja, škorpijon*. Podczas ostatnich działań zbrojnych pojawiło się rozróżnienie czasowników *bombardovati, raketirati* – na oznaczenie ostrzału raketowego i *granatirati* – ostrzału artyleryjskiego.

7.6.2.2. Technika

Okres powojenny to lata wyjątkowego bumu technicznego, a zarazem technologicznego. Państwo socjalistyczne starało się przybliżyć nowe osiągnięcia techniczne narodowi, stąd powstała w tym czasie popularna organizacja *Narodna tehnika*, zaś dwie dziedziny, tzn. *modelarstvo(-ri)* i *radio-amaterizam (-rski, -ri)* cieszyły się bardzo dużą popularnością, zwłaszcza wśród młodzieży. Nowości techniczne pojawiają się w miarę upływających lat w każdej dziedzinie życia, począwszy od gospodarstwa domowego, w którym króluje tzw. *bela tehnika*, obejmująca swą nazwą podstawowe urządzenia domowe typu: *frižider, usisivač, bojler, toster, zamrzivač, ekspres-lonac, sokovnik, erkondišn, klimatizacija, klima-uredaj, termoakumulaciona peć*,

²⁵⁹ Klajn, *Leksika*, op.cit., s. 79.

mikrotalasna rerna pećnica. veš-mašina. Rewolucyje okazało się wprowadzenie przede wszystkim materiałów syntetycznych, np.: *sinetika, polusinetika, najlona, polivinila i plastičnih masa* itp. Klajn przytacza cały szereg wyrazów, które nazywały nowinki techniczne i technologiczne, stopniowo zmieniające nasze codzienne życie, np.: w zakresie opakowań – *tetrapak, stiropor*; wyścielający naczynia *teflon*; w dziedzinie budownictwa, organizacji życia miejskiego i wystroju wnętrza: *soliter, montažna zgrada, vikendica, bungalov, brisoleji, toplane, toplovode, toploводna mreža, kućna podstanica, daljinsko grejanje; butan-gas, lož-ulje, peći na naftu, naftne peći, kontejner, reni-bunar, buldožer, lesomit, vinac(-pločice), toplotni pod, tapison, itison, lamperi-ja*, a także wykorzystywany w ogrodnictwie *staklenik i plastenik*.²⁶⁰ Kolejnym przedsięwzięciem ówczesnych rządów była *elektrifikacija*, a w związku z nią pojawiają się całkowicie nowe pojęcia, wzbogacające zasób leksykalny języka serbskiego: *elektrana, elektrika, hidrocentrala (-elektrana), termocentrala (-elektrana), elektroprivreda, elektrodistribucija, dispečer, dvotarifno brojilo* itp. Wprowadzenie elektryfikacji umożliwiło upowszechnienie *radio-aparata*, a nieco później *televizije*. Do codziennego słownictwa wkraczają wyrazy: *radio-stanica, radio i televizijski program*, zaś wraz z rozwojem *elektronike*, również w tej dziedzinie pojawiają się coraz nowe wynalazki, a wraz z nimi leksyka: *monitor, senzor, fotoćelija, radar, digitalan*. I. Klajn podaje w porządku chronologicznym kolejność wchodzenia poszczególnych słów do zasobu języka serbskiego. I tak wymienia: *razglasna stanica, longplej ploča (familiarnie longplejka), dugosvirajuća ploča* i związany z nią *album, diskoteka, dikograf (-ija, -ski), magnetofon (-ski), kaset, kasetofon, stereofonija, stereofonski uređaji (stereo), haj-faj, vokmen, vokitoki, kompakt-disk, pejdžer, pejdžing, magnetoskop, video-rekorder, video-igra, video-kamera, video-spot; ozvučenje, muzički stub; teleprinter (-ski), teleks, telefaks, faks*.²⁶¹

Rewolucyjnym wydarzeniem w dziedzinie techniki okazało się skonstruowanie komputera, który najpierw zyskał powszechną nazwę *elektronski mozak*, później jednak upowszechniła się angielska nazwa *kompjuter* (chorw. *kompjutor, računar, računalo*). Praktycznie całość leksyki związana z tym wynalazkiem pochodzi z języka angielskiego i zaledwie kilka słów zostało przetłumaczonych na język serbski. Należą do nich: *štampač (printer)* i *miš* (ang. *mouse*). Powszechnymi stały się: *kompjuterizovati (-izovati, -izacija), računarsvo, informatika (-ičar, -ički), programirati, procesor, mikroprocesor, tekst-procesor, personalni kompjuter/računar, kompjuterski virus, softver, hardver, input, interfejs, disketa, flopi-disk, hard-disk, fajl, fajlirati, džojstik, kursor, modem*. Większość z wymienionych wyrazów możemy zaliczyć do czysto specjalistycznego, technicznego żargonu.

W dziedzinie techniki na uwagę zasługuje branża samochodowa, ze względu na znaczące miejsce zajmowane w niej przez przemysł bylej Jugosławii. Na rynkach europejskich, również na polskim rynku samochodowym znane były produkty fabryki *Crvena zastava* w Kragujevcu, a poszczególne modele samochodów, jak *fića* (Fiat) i *stojadin* (od numer 101) zyskały szczególną popularność wśród użytkowników. Tu również można wymienić inne modele, które znane były pod familiarnymi nazwami: *peglica* (Fiat 126), *mečka* (Mercedes), *spaček* (Citroen 2 CV), *jugo* itp.

W zakresie słownictwa samochodowego możemy wyróżnić bardzo wiele zapożyczeń i to z różnych języków. Przeważają germanizmy: *sanh, amilaser, rikverc, ratkapna, felna, anspuh, hanba* oraz pseudogermanizm *šoferšajbna*, sporo jest także internacjonalizmów i galicyzmów, wśród których możemy wymienić następujące: *karoserija, akumulator, ventilator, karburator*,

²⁶⁰ Klajn, *Leksika*, op.cit., s. 67.

²⁶¹ Zob. Ibidem, s. 67-68.

far: *rezervoar*: *volan*, *guma* itp. Niektóre z nich znalazły rodzime, tłumaczone nazwy: *ler* – *prazan hod*, *gepek* – *prtljačnik*, *kuplung* – *kvačilo*. Liczne wyrazy dotyczące części samochodowych są pochodzenia rodzimego: *menjač*, *brisač*, *žmigavac*, *razvodnik paljenja*, *hladnjak*, *bržnomer*, *obrtomer*, *blatobran*, *branic*, *leptir staklo*, *sigurnosni pojas* itp. Z pojęciem motoryzacji wiąże się nierozdzielnie zagadnienie paliw i tu spotykamy znane powszechnie wyrazy: *običani* (*normal*), *super* (*premijum*), *nisko visokooktanski* i *bezolovni benzin*. Dodać tu można jeszcze kolokwialne nazwy samochodów w zależności od rodzaju wykorzystywanego paliwa, np.: *benzinac*, *dizelaš*, *dizel-lokomotiva* (*dizelka*), a także w zależności od modelu pojazdu: *terenac* (*terensko vozilo*), *kombi*, *minibus*, *karavan* (*kamp-prikolica*), *cisterne* (*auto-cisterna*), *kamion-hladnjača* itp.

Z zagadnieniem motoryzacji nierozdzielnie wiąże się problem ruchu drogowego. Tu również powstało szereg nowych wyrażeń, które pojawiły się w języku w okresie powojennym. Szczególnie produktywnym okazał się prefiks *auto-* stosowany we wszelkiego rodzaju złożeniach dotyczących słownictwa samochodowego, por np.: *auto-deo*, *auto-lakirer* (*-ski*), *auto-limar*, *auto-električar*, *auto-moto* (*savez*, *udruženje*), *auto-pijaca*, *auto-prikolica*, *auto-servis* (*-ni*), *auto-trkač*, *auto-garaža*, *auto-škola*, *auto-taksi* (również *radio-taksi*), *auto-stoper* (*-ka*), *autoput* (pierwotnie *autostrada*) itp. Wraz z natłokiem pojazdów w ruchu miejskim pojawiło się pojęcie *zelenog talasa* umożliwiającego szybkie i ekonomiczne poruszanie się w ruchu miejskim, jak również *semafori* (*zeleno*, *crveno svetlo*), *zebre*, *podzemni prolazi*, *pešački prelazi*, *parking-sat*, *parkometar*, *pank*, *lisice* itp. – te dwa ostatnie jako środki restrykcyjne dla nieprawidłowo parkujących, zaś miasto okalają zwykle *kružni putevi*, *zaobilaznice* *obilaznice*. W okresie kilkudziesięciu lat pojawiły się nowe środki transportu, co dotyczy zarówno komunikacji lądowej, jak i wodnej i powietrznej. Nowym pojęciem stał się *trolejbus*, *šinobus*, w komunikacji kolejowej *poslovni voz*, w ruchu miejskim *moped*, *skuter* (najczęściej nazywany włoskimi nazwami *vespa*, *lambreta*), *(hidro)gliser*, *taniker*, *mlačni avion* (*mlačnjak*), *supersonični avion* (*načvručni*), *zvučni zid*, *zvučna barijera*, *probijanje zvučnog zida*, a na lotniskach wyrazami codziennego użytku stały się: *čekiranje* pochodzące od angielskiego *check-in* (*desk*) jako miejsce zgłaszania się pasażerów gotowych do lotu, *poletno-sletna staza*, *pista*, *kontrolni toranj*, *kontrolor leta*, *čarter-let*.

Rozwój komunikacji nieuchronnie spowodował zwiększenie ilości wypadków oraz powstanie towarzystw ubezpieczeniowych, obejmujących swym zakresem działania zarówno środki transportu jak i pasażerów. Nowego znaczenia nabiera słowo *udes* i *saobraćajka* (*familiarnie*) jako katastrofa samochodowa, *crna tačka* – jako miejsce najczęstszych wypadków drogowych, *radarska kontrola*. Pojawia się *kasko osiguranje*, *havarija*, *havarisano vozilo* oraz *ljudski faktor*.

W zakresie leksyki związanej z nowinkami technicznymi możemy wyodrębnić ogromną grupę słownictwa, tzw. *hrematonimy*, czyli nazwy fabryczne produktów. Posiadają one jedną cechę charakterystyczną, którą jest ich wyjątkowa tymczasowość – na ogół znikają z języka wraz z zaprzestaniem produkcji, a tym samym wyjściem z użycia danego wyrobu. Przykładami mogą być: *flomaster* (amerykańska nazwa fabryczna Flow-Master), *selotejp* (brytyjska Sellotape), *kseroks* (Xerox), *uhu-lepak* (niemiecka firma Uhu), *polikolor* oraz inne produkty – *itison*, *polikolor*, *jogi dušek*, *vegeta*, *enrokrem* itp.

7.6.2.3. Gospodarka państwa i finanse

Leksyka w tym zakresie zmieniała się stosownie do systemu społeczno – politycznego państwa. Okres powojenny przyniósł organizację państwa na wzór radziecki, zatem pojawiło się znane pojęcie gospodarki planowej i planów wieloletnich: *petogodišnji plan*, *srednjoročni plan*, *srednjoročje*). To okres intensywnych zmian zarówno w rolnictwie jak i w przemyśle. I tu

spotykamy następujące sformułowania: *agrarna reforma*, *poljoprivredna borba*, *kombinati*, *seljačke radne zadruge*, *uskladištiti*, *svinjogojstvo* itp. W tym czasie powstał cały szereg słów charakterystycznych dla tego specyficznego okresu zbliżenia politycznego ze Związkiem Radzieckim: *infrastruktura*, *agrar*, *agroindustrijski kompleks*, *repromaterijal* (*reprolamiac*), *indeksacija*, *tehnološki višak* (eufemistyczna nazwa dla pracowników przewidzianych do zwolnienia), *nerobni promet*, *vanprivredni*, *vanprivreda*, *grupnosvojski*, *visokoakumulativan*, *niskoakumulativan*, *licencni*, *pogon*, *inovacija*, *novator* (-stvo) itp.²⁶² Pojawiły się pierwsze sklepy typu *komisiona prodavnica*, a później nowatorskie *samoposluže*/*samousluže* i *samoposluživanje*, współcześnie *markete* itp. Sytuacja w zakresie leksyki uległa diametralnej zmianie z chwilą zmiany opcji politycznej, a szczególnie w momencie przejścia na gospodarkę rynkową – *tržišna privreda*. Z tą chwilą obserwujemy ekspansję języka angielskiego, którego słowa w zakresie gospodarki i ekonomii najlepiej oddają rzeczywistość w tej dziedzinie. Zaczyna się proces *reprywatizacije*, pracownicy zatrudnieni we własnych przedsiębiorstwach, niezależnie od ich typu, to tzw. *mala privreda*. Pojawiają się pojęcia np. *preduzetništvo* (*inicijativa u privredi*) i znane również doskonale na polskim rynku, jak: *makroekonomija*, *marketing*, *konsalting*, *lizing*, *gubitaš*, *neposlovnost* (*privatni*) *kliring*, *logotip*, poszerzone znaczenie słowa *odmnuti* (*ukinuti zamrzavanje*, *zakonsko ograničenje cena ili plata*) itp., *japi*, również w rozszerzonym znaczeniu *jastreba* (dotyczy polityki i ekonomii), *liderstvo*, *menadžment*, *menadžer*, *trgovacka društva*, *društvo z ograničenom odgovornošću*, *prodaja robe na veliko i malo*, *temeljni kapital*, *temeljni ulog*, *poslovni ideo*, *likvidator*, *interventni zakon* itp. W starym systemie społeczno – politycznym pracownicy otrzymywali *platu*, która po roku 1974 została zamieniona na *lični dohodak*. Do dzisiejszego dnia część zarobku stanowią różnorodne dodatki, w tym m. in. *dežji dodatak*, z urlopem związany był *regres*, jako wypłacone z wyprzedzeniem koszty urlopu, *minimalac* jako dochód gwarantowany, *tezga* (*težgariti*, *težgaroš*, *-ški*) – popularna nazwa dodatkowych dochodów, tudzież dodatkowego sposobu zarobkowania, *varijabila* – zmienna część dochodu. W przeszłości ograniczony był dostęp do dewiz, w związku z czym ich nielegalny obrót nosił nazwę *šticimig*, *šticovanje*. Wraz ze zmianami ekonomicznymi kraju nastąpiły również zmiany w sposobie otrzymywania zapłaty oraz zmieniły się nawyki społeczeństwa w zakresie przechowywania pieniędzy. Popularność zdobył *žiro račim*, z czasem *plastični novac* w postaci *kreditne kartice*, zaś banki oferują *listing* jako wyciąg rachunku bankowego. W miarę kondycji gospodarki krajowej pojawiają się terminy: *inflacija*, *hiperinflacija*, *inflatoran*, *antiinflacioni*, *denominacija*, *debalans*, *pozitivna nula* (*odsustvo zarade koje se smatra za uspeh, jer su izbegnuti gubici*), *minus* (*manjak*, *deficit* – „*otići u minus – skiniti s tekućeg računa više nego što je na njega uplaćeno*”) itp. W miarę pojawiających się trudności finansowych, modne staje się pojęcie *sponzorstvo*, *sponzorirati*, *sponzorski*, *aukcija*, a codzienność wypełniają wyrazy: *konkurentnost*, *konkurencija*, znacznie poszerzone znaczenie słowa *promocija*, rozumiane przede wszystkim jako *reklama kampanja*, *sticanje publiciteta*.

7.6.2.4. Nauka, oświata i kultura

Miniony wiek był wiekiem rozwoju nie tylko myśli technicznej, lecz także gwałtownego rozwoju badań medycznych i nowych odkryć w tej dziedzinie oraz całkowicie nowatorskich metod leczenia poszczególnych schorzeń. Karierę robią *antibiotici* oraz rewolucji w obyczajowości dokonują *kontraceptivna sredstva*. Pojawiają się nowe terminy medyczne, np.: *transplantacija*,

²⁶² Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 62.

banka organa, kontracepcija, reanimacija, skener, pejsmejker, bajpas, kancer, kancerogeni, metastaza, ultrazvuk, kontaktna sočiva itp. W minionym stuleciu w związku z przedłużeniem średniej długości życia ogromnego znaczenia nabrała walka o zapewnienie jego komfortu w starszym wieku, czym zajmuje się nowa dziedzina medycyny *gerijatrija*. W kraju następuje rozwój podstawowej opieki medycznej, a wraz z nim pojawiają się następujące pojęcia: *zdravstvo, dom zdravlja, bolovanje, zdravstveno osiguranje, zdravstvena knjižica, zdravstveni karton, bolničko (vanbolničko) lečenje*. Wraz z rozwojem opieki lekarskiej pojawia się także termin *patronažna služba, patronažna sestra*. W poszukiwaniu zdrowia coraz częściej sięgano do niekonwencjonalnych metod leczenia, tzw. *alternativna medicina*, a w jej ramach należy wyróżnić kilka popularnych pojęć: *bioenergija (-etičar), akupunktura, akupresura, aromaterapija, homeopatija, makrobiotika, bioritam* itp.

Wiek XX to także nowe choroby. Najpoważniejszą z nich okazuje się *ejds* (anglicyzm), znana bardziej jako *sida* (galicyzm), a jej nosiciel jako *sidaš*. Mówiąc o tej dolegliwości, nierozzerwalnie wiążemy ją z grupą największego ryzyka, w której się pojawia, a mianowicie wśród narkomanów – *narkoman (-ka), uživatelj droge ili opojnih sredstava*. W związku z tym zagadnieniem powstało szereg nowych nazw, które są nazwami oficjalnymi, a część z nich należy do żargonu narkomanów. Są to np.: *marihuana, LSD, opijum, kreč, spid, opijatski, đivati, navući se, krizirati, džoint, džank, trip, fiks, fiksati se, predozirati, dezintoksikacija, dezintoksirati/-ikovati, apstinencija*. Powstają także liczne wyrazy pochodne z prefiksem *narko-*, np.: *narko-baron, narko dolare, narko-ekonomija, narko-kartel, narkomafija* itp.

Drugą grupą ryzyka, atakowaną najczęściej przez wspomnianą chorobę, są tzw. *seksualne manijine*, ściśle *homoseksualci*. Początek dany w medycynie i w związanej z nią psychologii przez badania Z. Freuda, zaowocował całkowicie nowymi pojęciami, które zadomowily się również w leksyce serbskiej. Równocześnie rozluźnienie norm obyczajowych sprawiło, iż o sprawach seksu zaczęto mówić w sposób otwarty, por. np.: *libido, nad-ja, super-ego, fiksacija, podsvest, podsvestan, podsvesno, kompleks (imati komplekse, Edipov kompleks, kompleks niže vrednosti, kompleks inferiornosti), iskompleksiran, -ost, devijantan, devijantnost, frustrirati, anksiozan, anksioznost, motivisati, demotivisati, psihofizički, psihosomatski, (psih)test*, jak również: *polni organ, polni život* zastąpiony przez *seksualni život*, a *polni čin/odnos* przez *seks* i tworzone od tego słowa najprzeróżniejsze wyrazy pochodne typu: *seksualnost, aseksualan, biseksualan (-ac), transseksualan (-ac), seksualno vaspitanje, seksuolog, seksualna revolucija, seksi, peting, gej, voajer, transvestit, sadomasohizam* i najnowsze pojęcia: *parapsihologija, prekognicija, telekiniza, ekstrasens*.²⁶³

Pośród innych gałęzi wiedzy, które rozwinęły się z niebywałym rozmachem w minionym stuleciu, należy wymienić *genetiku* i związane z nią pojęcia: *gen, genetski, klonirati, klon, biogenetika* i najnowsza gałąź nauki *bioinženjering*.

Wiek XX bywa czasem nazywany wiekiem atomu i związanym z nim rozwojem *miklearne fizike*. Obok pojęcia *atomske bombe*, pojawiły się: *zračenje, ozačiti, radijacija, kontaminacija* itp. Dalsze badania w tym zakresie doprowadziły do wynalezienia nowych rodzajów broni typu: *vodonična/hidrogenska bomba*, jak również do wykorzystania energii atomowej w celach pokojowych. I tu pojawia się następująca leksyka: *reaktor, brider (vrsta reaktora), teška voda, ciklotron, izotop, nuklearna energija, nuklearna centrala (nuklearka), jonizujuće zračenje, rem, radionukleoid* itp. W dziedzinie fizyki rewolucyjnym okazało się również wynalezienie *lasera* i *namiztora*, co dało początek całkowicie nowemu etapowi *tehnološkog razvitka*.

²⁶³ Zob. I. Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 65.

Od wielu lat popularność w krajach zachodnich, a później także w byłej Jugosławii używała *ekologija* i związane z nią zagadnienia. Stąd słowami codziennego użytku stały się: *čovekova sredina*, *životna okolina*, *kisela kiša*, *efekat staklene bašte*, *aerozagadenje*. W związku z innymi gałęziami nauki powstają: (...) *nove nanke uglavnom ne daju druge leksičke doprinose osim svog imena*: „*turizmologija*” i „*turizmolog*”(…), „*kulturologija* (-log, -loški), *politikologija*” ili „*politologija* (-log, -loški), *etologija* (-log, -loški)” itd. *Ovde treba pomenuti i sasvim proizvoljne reforme koje su matematičari i fizičari imeli među neke od osnovnih termina svojih nauka*, npr. „*površ*” umesto „*površina*”, „*jednakokrat*” um. „*ravnokrak*”, „*nejednakostraničan*” um. „*raznostran*”, „*masa*” um. „*težina*”, „*kilopond*” um. „*kilogram*”, itd., čime je *školska terminologija nepotrebno udaljena od običnog govora*.²⁶⁴

System oświatowy w powojennej Jugosławii, podobnie jak gospodarka i polityka, przechodził liczne zmiany i był kilkakrotnie reformowany, co znalazło odzwierciedlenie w leksyce dotyczącej tego zagadnienia. Po wojnie podstawowym elementem oświaty była *četvororazredna osnovna škola*, zamieniona w latach 50 –tych na *osmogodišnj (osmoletku)*. W szkolnictwie średnim kolejny etap edukacji stanowiły *gimnazije*, które później zostały zlikwidowane, by pojawić się na powrót w latach 90 –tych. Reforma objęła również studia wyższe, co miało miejsce w latach 60-tych, gdzie został wprowadzony system dwustopniowy, wprowadzający *studije trećeg stepena* zwane także *postdiplomske* lub *poslediplomske*, kończące się napisaniem przez studenta *postpidlomca* *magistarskog rada*. Po roku 1974 nastąpiła kolejna reforma, której autorem był dr S. Šuvar, wprowadzająca tzw. *usmereno obrazovanje* w szkolnictwie średnim, a uczniów tych szkół nazywa się *usmerenjaci* i żartobliwie *šugaricima*. Nauczanie objęło także dzieci młodsze, stąd terminy: *predškolske ustanove*, *predškolsstvo*, *predškolać*. Wyższe uczelnie przekształciły swoje nazwy w *fakultet*: np. *Fakultet likovnih umetnosti*, *Fakultet muzičke umetnosti* itp., a pracownicy naukowcy zostali poddani periodycznej ocenie, skąd termin *reizbor*, *reizbornost*. W programie szkolnym pojawiły się nazwy nowych przedmiotów: *predvojnička obuka* oraz *osnovi društvenog uređenja*, zaś wszyscy zostali objęci programem *doškolovanja*. Wśród innych wyrazów związanych z oświatą można spotkać: *opšteobrazovni*, *pismeni zadatki*, który obecnie pojawia się w formie *pisanog zadatka*,²⁶⁵ *pismeni ispit*, *pismena vežba* itp.²⁶⁶

W zakresie kultury najbardziej znaczący rozwój osiągnęła leksyka dotycząca sztuki filmowej, co miało związek z niebywale bujnym rozwojem tej dziedziny sztuki, połączonym z wprowadzaniem coraz to nowych innowacji technicznych. I tak niemy film zostaje zastąpiony terminem *zvučni film*, a słowa: *cinemaskop*, *vistaviš*, czy *široko plato* dosyć szybko wyszły z użycia. Najbardziej obszerną wydaje się leksyka związana z poszczególnymi gatunkami filmowymi, jak również samym sposobem realizacji filmu i z nazwami zawodów ludzi pracujących nad jego tworzeniem. Przykładami są: *crtani film* (*crtać*, *crtić*): *lutka – film*; *horor*, *film strave i užasa*; *western*, *kaubojski film*, zwany też *kaubojac*; *filmske novosti*; *koprodukcija* (*koprodukcioni*, *koproducent*), *sinopsis*, *kujiga snimanja*; *dubler*, *kaskader*, *montažer*, *filmski radnik* (*sineast*, *filmađija*), *filmaš* itp. W kinematografii serbskiej, podobnie jak w kinie europejskim, znalazły oddźwięk ówczesne trendy artystyczne, zwane: *neorealizam* (*-ista*, *-ički*), *novi talas* oraz końcem lat 60 – tych *crni talas*, ten ostatni nie cieszący się sympatią władz, stąd wiele

²⁶⁴ Ibidem, s. 66.

²⁶⁵ Zob. R. Marojević, *Razvoj srpskohrvatske političke leksike (Sociolingvistički aspekt)*. [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd, s. 85.

²⁶⁶ Zob. Op. cit., s. 75.

filmów powstałych w tym okresie znalazło miejsce „na półce”, któremu to pojęciu odpowiadało serbskie *u bunkeru* (*završiti u bunkeru, skloniti u bunker*). Wyraz film stał się również popularny w zwrotach frazeologicznych. Jednym z najbardziej popularnych jest zapewne powiedzonko: *pukao mi je film* (*prekipelo mi je, izgubio sam živce*), *taj film nećeš gledati* (*to se ne može dogoditi*). Należy tu także dorzucić tytuły pewnych znanych filmów, jak np. *sladak život* (według filmu F. Felliniego).

Polityka okresu powojennego w zakresie kultury była także odpowiednio ukierunkowana i odnajdujemy te same trendy, co w innych krajach bloku socjalistycznego. I tu spotykamy się z pojęciem *socijalističkog realizma, socrealizma* (*-ista, -istički*). Państwo poświęcało wiele uwagi podniesieniu świadomości kulturowej społeczeństwa, stąd sformułowania: *kulturno uzdižanje, kulturno-umetničko društvo, kulturno-zabavne aktivnosti, kulturni radnik*. W życiu kulturalnym Jugosławii pojawiały się różne okresy, a wraz z nimi towarzyszące im słownictwo, np.: „*ždanovština*” lub „*ždanovizam*”, „*crni talas*”, „*kritika svega postojećeg*”, nazwa grupy „*praksisovci*” (od zagrzebskiego czasopisma filozoficznego „*Praksis*”), specyficznego znaczenia nabiera rzeczownik „*deklaracija*” (w Chorwacji w 1967 r.) i „*memorandum*” (w Serbii w 1986 r.). W kulturze wiele się mówi o „*klanovima*”. stąd przymiotnik „*klanovski*”. Ponadto w okresie powojennym pojawiają się nowe pojęcia, które zrodziły się na gruncie zachodnim i szybko zrobiły karierę również w kulturze jugosłowiańskiej, należą do nich m.in.: bardzo rozpowszechniony także w późniejszym okresie „*egzistencjalizam*” (*-ista, -istički*), „*novogovor*” pochodzący z dosłownego tłumaczenia „*newspeak*” Orwella, który został przyjęty w latach siedemdziesiątych z dużym dystansem, podobnie jak inne idee głoszone przez tego pisarza, „*globalno selo*” (tłumaczenie wyrażenia „*global village*”), „*grafit*” (anglicyzm włoskiego pochodzenia, rozpowszechniony w świecie po projekcji filmu „*American Graffiti*” w 1973 r.), „*harizma*” (*-atski' -atičan*), rzadziej „*kariźma*” (termin Maksa Vebera przyjęty w latach osiemdziesiątych i stosowany głównie w odniesieniu do polityki, zwłaszcza w syntagmie „*harizmatiski vođa*”).²⁶⁷

Obok filmu należy wymienić telewizję, która przede wszystkim stała się najpopularniejszym środkiem masowego przekazu – *sredstvo javnog masovnog informisanja / obaveštavanja, sredstvo masovne komunikacije*. Z telewizją związany jest cały szereg nowych wyrazów dotyczących rodzajów programów, prezenterów, jak również wyrażen czysto technicznych, np.: *TV dnevnik, TV drama, kontakt-emisija, serija, epizoda, kviz, sapunska opera (sapunica), reklama, ekonomsko-propagandni program, emisija uživo, plejbek, spot, video-spot, reklamni spot, insert, voditelj, voditeljka, konferansje, gledaost, letnja šema, kolor, boja, najavna'od-javna špica, sneg, cingl, daljinski upravljač* itp. Obok nich są takie, które można będzie odnieść do innych środków masowego przekazu, np.: *radio-drama, radio-dnevnik, mediji, medijski dogadaj, medijska zvezda* itp., zaś głównie z prasą wiąże się termin *javna glasila, periodik, dvonedeljnik, petnaestodnevnik, tromesečnik, njusmagazin, tabloid, žuta štampa, tiražan, malo' visikotiražan* itp.

W omawianym okresie sporo nowej leksyki pojawia się w dziedzinie literatury. Są to głównie tłumaczenia terminów angielskich, ale również niemieckich, a także próby tworzenia rodzimej terminologii dla nowych zjawisk literackich, np.: *bestseler, šumč, šumč-literatura, naučna fantastika* (i związany z nią cały szereg popularnych sformułowań: *naučnofantastični, Zemaljac, Zemljanin, vanzemaljac, vremeplov*), *krimić, ljubavni roman* (zwany też *ljubić, herc-roman*). Spotykamy również: *žanr, parodija, humor* i utworzone od tych rzeczowników przymiotniki: *žanrovski, parodičan, humoran, humoristički, crnohumoran, crni humor*, zaś w dziedzinie sztuki

²⁶⁷ Zob. I. Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 72.

teatralnej: *spektakl, teatar, mjuzikl, monodrama, hepening* i całkowicie nowe pojęcie – *pozorište apsurda*. Sporo nowości leksykalnych odnajdujemy w dziedzinie sztuki. Tu spotykamy przede wszystkim nazwy popularnych swego czasu kierunków w sztuce: *pop-art, op-art, enformel, hiperrealizam, nova figurativnost*. Dużą popularnością cieszyło się *naivno slikarstvo (naivci)*. Z wystawami związane są pojęcia: *salon, retrospektivna izložba, retrospektiva, bijenale, trijenale*, jak również nowe wyrażenie *omaž (scensko ili umetničko delo kojim se izražava počast nekoj ličnosti, por.: Film predstavlja omaž nedavno preminulom holivudskom buntovniku – Semu Pekinpou.*²⁶⁸ (używane zawsze z dat.) oraz hiszpański *mural*. Obok dzieł poszczególnych galezi sztuki rozwijała się także krytyka, a wraz z nią pewne pojęcia. Obserwujemy poszerzenie znaczeń niektórych wyrazów, m. in.: *zamena teze, recepcija, pobrkati lončiče* itp.

Odrębne miejsce należy w zakresie sztuki poświęcić muzyce. Jakkolwiek I. Klajn twierdzi, iż: *Savremena umetnička muzika nema nikakvog kontakta z masama, pa samim tim ni šireg uticaja na jezik,*²⁶⁹ jednak narody byłej Jugosławii wykazywały i wykazują nadal bardzo duże przywiązanie do folkloru, który zajmuje znaczącą pozycję w ich życiu kulturalnym. Stąd powszechnie spotykane wyrazy: *folklor, folklorni ansambl, folklorna sekcija*, jak również słowo *estrada*, którym objęte są zarówno pieśni będące prezentacją oryginalnego folkloru, jak i muzyka rozrywkowa. Właśnie tej ostatniej należy poświęcić nieco uwagi. Mimo iż utwory ją reprezentujące znajdują się na bardzo różnym poziomie artystycznym, to wiele z nich powstawało i jest komponowanych nadal w oparciu o muzykę ludową. Co więcej, ten rodzaj twórczości cieszy się niezwykłą popularnością. Zyskał on nazwę *novokomponovane muzike*, a najczęściej funkcjonuje pod kolokwialną nazwą *narodnjake*. Ciekawostką jest to, że przymiotnik *novokomponovani* bardzo szybko poszerzył swe znaczenie i przeniósł się przede wszystkim do świata polityki i biznesu, uzyskując znaczenia: *diletantski, novopečen, samozvan* itp.

Narodnjaci stanowią ciekawy materiał do badań językoznawczych. M. Ivić komentuje ten fakt następująco: *Autori „narodnjaka”, želeći da tekstove namenjene pevanju sačine po meri i ukusu publike kojoj se obraćaju, a potpuno svesni šta je danas najmasovniji, prstonarodni srpski jezik, ugrađuju bez dvoumljenja u svoje stihove najbanalniji gradsku leksiku i frazeologiju, ne libeći se ponekad ni one izrazito prostačke (karakteristično je, recimo, da naslov jednog „narodnjaka” glasi: „Hajde da se zezamo”).*²⁷⁰ Wiele w nich słów typu: *mnici, kafić*, np.: w wersji *Ej ti mala u miniću, ja te čekam u kafiću*, czy pozbawionych sensu sformułowań np.: *zaljubljen od glave do pete*, jak również wszechobecne nie tylko wśród młodzieży *ćao*.²⁷¹ A dalej, dokonując analizy poszczególnych przykładów omawianych tekstów, autorka komentuje: *Postojanje, naime, obavezne muzičke pratnje lišilo je autore savremenih stihovanih tekstova osećanja prave odgovornosti za jezičko ruho svojih tvorevina; melodija, smatraju, očevidno, mnogi od njih, zamaskirajuć malo eventualne nedostatke. (...) i u narodnoj pesmi Vukovog vremena dolazilo je do nekih otkoračenja od normalne govorne prakse, ali su ona ipak činjena s dovoljno mere i ukusa.*²⁷² Słowo *narodnjak* oznacza równocześnie wykonawcę omawianych utworów, zaś kobieta to *pevaljka*. Równocześnie język serbski przejął z języka angielskiego wyraz *folk* dla utworów nawiązujących do rodzimego folkloru, stąd: *folk-parada, folk-zvezda* itp.

Mówiąc o muzyce, należy ją bezwzględnie powiązać ze sposobami spędzania czasu i zabawy w jej rytm. Wszystkie nowe trendy w tej dziedzinie napłynęły z Zachodu i stamtąd

²⁶⁸ Por. I. Klajn, *Rečnik novih reči*, Beograd 1992, s. 214.

²⁶⁹ Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 72.

²⁷⁰ M. Ivić, *O Vukovu i vukovskom jeziku*, Beograd 1997, s. 188.

²⁷¹ Por. M. Ivić, op.cit., s. 189.

²⁷² Ibidem, s. 193-195.

również została przejęta stosowna leksyka, por. np.: *troking*, *bugi-vugi*, *mambo*, *ča-ča-ča*, *samba*, *bosa nova*, *twist*, *bi-bap*, *kula*, *rokenrol* (*rok*, *rokerski*, *roker*), *hipiji*, *hipici*, (*hipijevski*) (i towarzyszące im: *psihedeličan' -ički*, *deca cveća*), *pank*, (*panker*; *-erka*, *-erski*), *darkeri*, *hevi-metal*, *fanki*, *pop*, *soul*, *kantri* (*-muzika*), *disko*(*-muzika*), *rege*, *brejkdens*, *rep*, *repovati* oraz związane z muzyką rozrywkową pojęcia typu: *šlager*, *hit*(*modni*, *sezona*), *evergrin* dla starych przebojów, *džubok*, *disk-džokej*, *dancing*, *džem-sešn*, *džingl*, *diskoteka* (*diskać*), *šou*, *šoumen*, *-ka'-ica*, *šon-biznis* i *zabavljaci* - wykonawcy muzyki rozrywkowej.²⁷³

Z omawianym zagadnieniem - bez wątpienia - wiązał się zawsze problem mody, będącej również elementem kultury danego kraju. Chcąc mówić o modzie, stajemy wobec kolejnej trudności, gdyż nie dotyczy ona li tylko ubioru, ale wielu dziedzin życia, m. in. sposobu spędzania wolnego czasu, zabawy. I tu możemy odnaleźć leksykę związaną ze zmiennymi losami wynalazków uprzyjemniających życie, np.: *hula-hop*, *klik-klak*, *frizbi*, *skejt-bord* itp. Sama moda ulegała różnorodnym zmianom, ale kilka swego czasu modnych drobiazgów przetrwało w słownictwie dotyczącym tego zagadnienia. Furorę zrobiła *minisuknja*, zwana kolokwialnie *minić*, *minica*. a słowo *mini* stało się elementem wielu złożzeń, np.: *minival*, *mini-serija*, *minibus*, *mini-samit*, *miniroman* itd. Lata powojenne przyniosły rewolucyjne *bikini* (*bikiniac*), a znacznie później *toples* i *monokini*, *streč*, *montgomeri*, *bermuda*, *šorts* (*šorc*), *kratke pantalone* i podbijający świat *džins*, *leviske'-ice*, *farmerke*, *traperice*, *teksas* (*platno*), *zvoncare*, *džubretarac*, w zakresie obuwia: *teniske'-sice*, *japanke*, *baletanke*, pochodzące od nazw firm-producentów: *adidas(ke)*, *najke*, *puma*, *ribok*, zaś na nogach *hulahopke*. I inne terminy związane z modą, to: *strukiran*, *foto-model*, *duksERICA* (*duks-majica*), *rol-kragna*, *rolka* i podobna w fasonie *dolčevita*, a w dziedzinie fryzur: *minival*, *fen-kare*, *konjski rep*, *tifus* -*frizura*, *čupavac* oraz nieznane-go pochodzenia termin *tapirati*.²⁷⁴

Moda ogarnęła także dziedzinę kulinarną i wpływa nieprzerwanie na nasz sposób odżywiania się. Również tu można wymienić cały szereg pojęć, które stały się naszą codziennością, a ich nazwy przeszły do rodzimej leksyki, np.: francuski *baget* i *kroason*, amerykańskie: *hamburger*, *čizburger*, *kreker*, *kečap*, *čips*, *milk-šejk*, włoska *pica*, *picerija*, *grickalice* (*flips*, *smoki*), *kokta*, *koka-kola*, *pepsi* (*-kola*), *tonik*, *džin-tonik*, znane już wcześniej *konjak* i *vinjak*, ale jako *flaširana pića* oraz *rakije manastirke*, a także związane z alkoholami sposoby ich konfekcjonowania np. w buteleczki o zawartości 2 dl zwane *imnićci*. *dus*, a także nowe gatunki i sposoby zaparzania kawy: *espresso*, *ekspres kafa*, *kapučino*, *instant kafa*, *neskafé*, *nes-kafa* itp. Na rynku pojawiło się również szereg nowych owoców, np.: *nektarina*, *kivi* (*aktinidija*), *grejpfрут* (*grejp*) itp.

7.6.2.5. Sport i turystyka

Okres powojenny przyniósł w byłej Jugosławii ożywiony rozwój sportu. Obok znanych wcześniej dyscyplin typu: *rukomet*, *košarka*, *odbojka*, *nogomet* rozwinęły się nowe, np.: *mali fudbal*, *sportski ribolov*, *streličarstvo*, *ragbi*, *vaterpolo*. a przede wszystkim popularność zyskują tzw. *borilački sportovi* (*veštine*), do których zaliczmy: *džudo*, (*džudista*, *džudaš*, *džudistkinja*), *karate* (*karatista*, *karatistkinja*), *kung-fu*, *taekwondo*, *kik-boks* (*italijanski boks*) itp. W miarę rodzącej się mody na młodość i zgrabną sylwetkę, napływają z Zachodu także nowe formy aktywności fizycznej, służące ich utrzymaniu. Powszechnie znanymi, zwłaszcza wśród pań stają się: *aerobik*, *džoging* (*džoger*; *-ka*, *džogirati*), wśród panów *bodi-bilding* i związane

²⁷³ Por. I. Klajn, *Leksika*, op.cit., s. 75-76.

²⁷⁴ Ibidem. s. 76.

z nim pojęcia: *bildovati*, *nabildovan*, *bilder*. W szkołach obowiązkowy jest przedmiot zwany początkowo *fiskultura*, później zaś *fizičko vaspitanje/obrazovanje* lub *fizička kultura*. Wyraz *gimnastika* jest używany tylko dla określonej dyscypliny sportu. Powstaje bardzo bogata leksyka sportowa, np.: *ligaš*, *prvoligaš*, *drugoligaš*, *trećeligaš* (*sve s pridevima na -aški*), *preponaš*, *visaš*, *doljaš*, *sidraš* (*u vaterpolu*), *zonaš* (*klub iz zone, tj. nižeg stepena takmičenja*), *kratko-*, *srednjo-*, *dugoprugaš*, *hodač/hodalac*, *ragbista*, *vaterpolista*, itd., *polufinale* (*-lni, -lista, -listkinja*) i *četvrtfinale* (*-lni, -lista, -listkinja*), *teretana* (*dvorana za dizanje tereta*), *trenažer* (*sprava za treniranje*), *privoplasiran*, *drugoplasiran* itd. Spotkać też można wyrażenia będące instrukcjami podczas zajęć fizycznych typu: *podmetni sastok odhrivom*, *premah zgrčno i raznožno*, *naupor*, *predručiti*, *odručiti*, *zaručiti*, *sklek* itp.²⁷⁵ Bogata leksyka także wiąże się przede wszystkim z piłką nożną, gdzie spotykamy słowa: *transfer*, *transfer-lista*, *rejting*, *mundijal*, *karantin*, *majstorica* (*presudna utakmica između jednakoplasiranih protivnika*), *gol-račlika*, *doping*, *slobodno bacanje*, *lična greška*, *zakucavati*, *žuti karton*, *crveni karton* itp. *Rečnik novih reči* zamieszcza bardzo dużo terminów znanych przede wszystkim wśród kibiców: *zvezdaš*, *dinamovac*, *partizanovac* oraz w zależności od barw poszczególnych klubów określa się je: *modri*, *crno-beli*, *crveno-beli*, *bili* (*beli*). a także używane są tu przydomki: *delije* (*C. Zvezda*), *grobari* (*Partizan*), *romantičari* (*OFK Beograd*), *rođeni* (*Telež*) itp.²⁷⁶

Słownictwem niemal w całości przejętym z języka angielskiego jest terminologia dotycząca tenisa: *plej-aut*, *tajm-aut*, *plej-of* oraz rodzime terminy: *doigravanje*, *razigravanje* itp. Wyraźny wpływ leksyki sportowej widoczny jest zwłaszcza w języku dziennikarzy, którzy tego typu terminy nagminnie używają, por. np.: *žuti karton*, *crveni karton*, *pat-pozicija*, *odskočna daska*, *ići/krenuti donom na koga* (*grubo napasti*), *ići na prvi loptu*, *rešavati za zelenim stolom* (*rešavati administrativno, umesto u praksi*) itp. Równocześnie najnowsze słownictwo sportowe dotyczy tzw. biznesu okosportowego, por.: *sportska kladionica*, *sportska prognoza*, *dvoznak*, *troznak*, *fiks*, *sistem*, *sistemaš*, *tiket*, *kolone*, *tipovati* itd.²⁷⁷

Serbia w ramach Jugosławii należała do krajów kojarzących się niezmiennie z turystyką, stanowiącą bardzo poważne miejsce w jej gospodarce narodowej. Rozwój turystyki zaowocował także wzbogaceniem leksyki jej dotyczącej. Osoba zajmująca się tą działalnością to najpierw *hoteljer*, *gostioničar*, później zaś w poszerzonym znaczeniu tego słowa *ugostitelj* (*ugostiteljsvo*, *ugostiteljski*). Pobyt turystów określa się terminami: *noćenje*, *broj ležaja*, *boravak u hotelu*, *u privatnom smeštaju*, *pansion*, *polupansion*, *vampansionski*, *vampansionska potrošnja*, *sezona*, *posezona*, *predsezona*, *vansezonski*, a także termin *bukirati*, *prebukirati* (*pretrpati*, *preopteretiti*). Obok hoteli rozwija się także sieć *kampova* (*kampovati*, *kamper*), *motela*, *snekbara*, *ekspres-restorana*. Pojawiają się pojęcia: *tnristički aranžmani*, zwane także *paket aranžmanima*, a turyści przemieszczają się głównie *čarter letovima*, podczas których są obsługiwani przez *stjuardese*, *stjuarde*, zaś na ziemi nad ich wygodą czuwają *hostese*.

7.6.2.6. Żargon

Żargon (franc. argot, jargon; ang. slang), zwany też określeniem *šatrovački jezik*, jest językiem, w którym słowa rodzime i zapożyczone otrzymują nowe znaczenia, ale zjawisko to występuje w obrębie określonej grupy socjalnej, bądź profesjonalnej.²⁷⁸ O. Jespersen uzupełnia

²⁷⁵ Zob. I. Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 77-78.

²⁷⁶ Loco cit.

²⁷⁷ Zob. I. Klajn, *Rečnik novih reči*, Novi Sad 1992.

²⁷⁸ E. Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd 1974, s. 32.

powyższą definicję stwierdzeniem, iż slang jest formą wypowiedzi, będącej „językową rozrzutnością, sportem i jak każdy sport, należy w istocie do młodzieży.”²⁷⁹ Ten typ języka honoruje normę gramatyczną, co różni go od dialektu, a jego główną cechą jest ciągła zmienność. Każda generacja ma w nim swój udział, tworząc nowe słowa, bądź nadając starym nowe znaczenie. Leksyka pozostaje w kręgu określonych tematów, spośród których najczęstsze to: szkoła i nauczane w niej przedmioty, części ciała, kobieta, mężczyzna, miłość, środowisko przestępcze itd. D. Andrić, autor *Rečnika žargona* uważa, iż: *Efemernost upravo i jeste glavna – a i najšarmantnija odlika žargona.*²⁸⁰ Niezależnie od stosunku poszczególnych badaczy języka do zagadnienia żargonu, pozostaje się nam zgodzić z opinią R. Bugarskiego, zgodnie z którą należy respektować tę właśnie warstwę języka, stanowiącą ważną część składową współczesnego języka miasta.²⁸¹

Przykładami żargonizmów są: *leđa Ivana Groznog* (školska tabla), *dekać* (dekan), *Juga, Jugovina* (SFRJ), *Dojč* (SR Nemačka), *Amer* (Amerikanac), *Jugos* (Jugosloven), a do powszechnie używanych należą: *alamunja* (pędziwiatr), *balvan* (tulów), *badža* (silacz), *dasa* (dobry kolega), *dečko* (chłopiec, z którym się chodzi), *žica* (osoba będąca pod wpływem narkotyków), *zglajzati* (przepaść), *zvrčka* (oszustwo, zdrada), *zeczanie* (żartowanie), *zmija* (zła kobieta), *kese-riti se* (śmiać się), *kljun* (usta, policjant), *koka* (głupia kobieta, prostytutka), *kocoš* (gracz, hazardzista), *lucprda* (głupia kobieta), *mandov* (głupiec), *muntanje* (oszukiwanie), *peško* (homoseksualista), *prikolica* (dziewczyna, z którą się chodzi; osoba narzucająca się), *tapkarenje* (sprzedawanie informacji; odsprzedawanie biletów, np. do kina) *truba* (głupiec), *čorisati* (kraść), *ukebati* (chwycić, zabić), *fol* (klamstwo), *folirant* (symulant) *fora* (podstęp, kłamstwo) itp.

Żargon możemy wykorzystywać w bardzo wielu różnorodnych okolicznościach. M. Mladenov podaje przykłady żargonizmów o znaczeniu raczej neutralnym, powszechnie przyjętych w środkach masowego przekazu. Są to m. in.: *šarac* (*mitraljez*), *kačuša* (*sovjetski višecevni bacač*), *pauk* (*vozilo za uklanjanje nedozvoljeno parkiranih kola*), *rolka* (*majica sa kružnim okovratnikom*), *šuškavac* (*kišni ogrtač od plastike*), *šimike* (*cipele sa oštrim vrhovima*), *dvoja* (*tramvaj broj dva*), *plavi šlemovi* (*vojne jedinice OUN*), *zeleni šlemovi* (*mirovne jedinice arapskih zemalja*), *guska* (*posuda za mokrenje u bolnici*), *zebra* (*prelaz za pešake*), *minimalac* (*minimalni lični dohodak*) itp. Przyjęły się również familiarne nazwy wielu przedmiotów codziennego użytku, np.: *radijalke*, *najlonke*, *hula-hopke*, *japanke*, *baletanke*, *minike* itp. Pojawiła się także próba nazwania bomby neutronowej *neutronkom*, co jednak zdecydowanie zostało uznane za brak wyczucia językowego (*Politika*, 22.4 78).²⁸²

Żargonizmy posiadają jednak tę specyficzną cechę, iż z chwilą użycia ich w stosownym kontekście, gubią swój nieoficjalny charakter, co więcej, trudno się bez nich obejść przy omawianiu poszczególnych tematów, np. słowa żargonu politycznego typu: *levica*, *desnica*, *crveni telefon*, *gvozdena zavesa*, *kadrovska vrteška*, *mali ustav* itp. zmieniają swój wydźwięk, jeśli zostaną użyte np. w komentarzu, sprawozdaniu, czy polemice. Szczególnie często ten rodzaj leksyki znajduje zastosowanie w omawianiu tematyki związanej z polityką wewnętrzną, rzadziej zagraniczną, por.: *zeleni plam*, *rotacija*, *borba za fotelje*, *onirisati se*, *zglajzati*, *bodovanje*, *mala velika vrata*, *plavi koverat*, *glasačka mašina*, *jednobojna vlada*, *politička garnitura*, *čvrstorkaši*, *galebovi*, *jastrebovi*, *liberali*, *tehnokrati*, *dogmatici*, *hladni rat*, 48. *paralela*, *lov na veštice*,

²⁷⁹ Por. O. Jespersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinac...*, Sarajevo 1970, s. 129-130.

²⁸⁰ D. Andrić, *Rečnik žargona*, Beograd 1976, s. XII.

²⁸¹ Zob. R. Bugarski, *Lingvistika o čoveku*, Beograd 1975, s. 202-215.

²⁸² Zob. M. Mladenov, op.cit., s. 117-117.

politički barometar: drugi Helsinški (KEBS – Beograd), staljinisti, trockisti, maoisti, trka u naružanju itd. Žargon daje także wiele możliwości pozwalających na zaznaczenie osobistego stosunku do omawianych zagadnień, m. in. do scharakteryzowania człowieka, stąd np.: *klikeras (pametni), tikva, tikvos, šmokljani, šiber, dileja, duduk, majmun, balvan (glup), flit (efikasni), baja (istaknut čovek), dupljak, radkapna (dvoličani), tip (nemoralni), tipčina (veoma nemoralni), levator, levi friger, šmoklja, trubač, ciketan, klinur, sitna riba, bezveznjak (beznačajan čovek), satelit, podrepaš, vazelin, dupelizac (ulizica, poltron); džabalebariti, hvatati zjala pa im čupati krilca (ništa ne raditi); osmogodišnjak (osoba na važnom položaju sa osmogodišnjom školom); žvakati, dročkati, šilaviti, kenjati, sрати, tupiti molku (francuzi); budžobus (automobil marke mercedes); gozba zveri (nastavničko veće), dišomor (direktor škole), mučionica (učionica) itd.²⁸³ Žargon to równocześnie zabawa słowami, wśród których możemy znaleźć niesłychanie dowcipne i oryginalne sformułowania: *barutama (zrela žena), pustiti suzu za Hitlera (mokriti), penzionersko odmaralište (grobje), lokacija (kafana), vremeplov (časovnik), balsamovati se (prečiti se)* itp., a niewątpliwym znakiem czasu w stosowaniu żargonu jest używanie stosownych do obowiązującej w danej chwili mody nazw typu: *Kod Spomenika, Kod Konja, Kod Kljusine, Kališ (Kalemegdan), Taš (Tašmajdan), Kurjak (Vukov spomenik), Zelenjak (Zeleni venac), Skadža (Skadarlija), Kukuriku Siti (Petlovo brdo), Juga (hotel Jugoslavija), Maža (hotel Mažestik), jak również: stojadin, škodilak, tristać; čale, keva, klopa; crvenđać, som, lova, teža* itp. Znaczna część najnowszego słownictwa żargonowego została spopularyzowana głównie przez środki masowego przekazu oraz niezbyt wybredną literaturę, por.: „fol” „obmana, zavaravanje” (takode i prilog [ko] „fol” „tobože”) odakle „folirati, folirant i folirancija”, zatim „firka” „gužva, uzbuna, uzbudenje”, „skalamerija” „majstorija, naprava, mehanizam”, takode i „nešto sklepano, na silu naćinjeno”, „tapkaroš i tapka(ri)ti, grebati se” (o koga – iskorišćavati ga, odakle „grebator, rka”), „oladiti” (smiriti se, ne uzbudivati se, najčešće u imperativu: „oladi”, „furati” (s više značenja, u prvom redu „ići, zabavljati se” (o mladiću i devojci) i „gurati”, odakle „ufurati” – „ugurati, ubaciti”).²⁸⁴*

7.6.2.7. Słowa obsceniczne, wulgaryzmy

Kultura europejska, której elementem składowym jest kultura serbska, określa pewne normy zachowań, a równocześnie narzuca zakazy ich dotyczące. Norma dotyczy również języka, który wytworzył specyficzny rodzaj leksyki uznawany za tabu, a M. Mladenov dorzuca kolejne ich określenia: (...) *bezobrazne, bezočne, bestidne, sramotne, skaredne, pogrdne, prljave, neslane, paprene, raskalašene, poročne, škakljive, delikatne, bludne i bogohulne. Ove se reči obično izgovaraju u jarosti ili u intimnom društvu. To su, dalje, reči iz masnih viceva i sočnih psovki.*²⁸⁵, a D. Šipka następująco definiuje ten rodzaj słownictwa: *Da bi leksema bila opscena neophodno je da postoji njena sadržinska ili formalna povezanost sa seksualnim i/ili ekskrecionim probavnim aktivnostima i organima koji u njima učestvuju, a da se ne radi o eufemizmima.*²⁸⁶

Ze względu na wysoką frekwencję, bardzo dużą ilość wyrazów pochodnych oraz synonimów, a także etymologię sięgającą okresu indoeuropejskiego oraz prasłowiańskiego, podstawowy zasób wyrazów obscenicznych w języku serbskim tworzą następujące leksemy: *govno, guz,*

²⁸³ M. Mladenov, op. cit., s. 119.

²⁸⁴ Klajn, *Leksika*, op. cit., s. 81.

²⁸⁵ M. Mladenov, *Novinarska stilistika*, Beograd 1980, s. 120.

²⁸⁶ D. Šipka, *Opscene reči u srpskom jeziku*, Beograd 1999, s. 15.

drkati, jebati, kurac, mudo, pižda, pišati, sisa, srati, šupak. Pojawiają się w języku w określonych kontekstach, spośród których należy wymienić: *psovke; uzrečice, poštapalice, frazeologizmi; izreke i poslovice; igre rečima; doskočice; brojalice*.²⁸⁷

Począwszy od słowników wydanych przez Vuka Karadžicia, kolejne ich wydania w latach 1818, 1852 i 1898 zdecydowanie różniły się od siebie pod względem zamieszczonego w nich obscenicznego słownictwa. *U izdanjima iz 1852. i 1898. nisu umesene lekseme koje upućuju na snošaj i samozadovoljavanje, te muške i ženske polne organe. Zanimljivo je da su priređivači trećeg izdanja unosili reči koje su zabeležene u prvom, a nema ih u drugom izdanju, ali pri tom nisu dirali u, kako sami kažu, vox obscena. Tako ćemo lekseme „gužica, mudo, pišati, srati” i „šupak” naći u sva tri izdanja, dok su lekseme „drkati, jebati, pica” i „kurac” zabeležene samo u prvom.*²⁸⁸ Kolejnym słownikiem ujmującym ten rodzaj słownictwa jest *Rečnik JAZU* (JAZU 1880–1976), w którym leksyka obsceniczna została wprowadzona w oparciu o pierwsze wydanie słownika Vuka, co za tym idzie – bez ograniczeń, a ponadto w poszerzonym znacznie zakresie, czego konsekwencją było uznanie tego właśnie słownika za najbogatsze źródło obscenicznych wyrazów do połowy XIX wieku. Bogatym źródłem jest również słownik etymologiczny (Skok 1971–1974), który zawiera bardzo obszerny materiał źródłowy, dotyczący pochodzenia omawianych leksemów. Pozostałe słowniki nie oferują kompetentnego opracowania tego zakresu słownictwa. Trudno wprawdzie wyrokować na temat *Rečnika SANU*, nad którym ciągle trwają prace. Lektura dokonanej przez autora analizy prowadzi do oceny samych wyrazów obscenicznych: *Prvo, sve lekseme koje posmatramo poseduju određeni stepen vulgarnosti – društvena zajednica oseća odbojnost prema njima. Ovo se vidi iz činjenice da jedan deo rečnika ne beleži ni jednu od njih. Odbojnost proizlazi pre svega iz onoga na šta lekseme upućuju, ali iz njihove forme. Postoje naime lekseme ili sintagme koje upućuju na isto, ali se ne osećaju opscenim (na primer „penis, falos” i slično). Drugo, stav prema pojedinim grupama leksema bitno se razlikuje. Postoje dve strogo odeljene grupe. Prva, u koju spadaju gnezda leksema „kurac, pička, drkati” i „jebati” poseduju znatno veći stepen lascivnosti u odnosu na ostale. Radi se, naime, o leksemama koje se direktno vezuju za akt polnog opštenja ili samozadovoljavanja. Druga grupa, gde spadaju lekseme koje se vezuju na probavu (na primer „srati”), te lekseme koje upućuju na sekundarne polne karakteristike (kao što je leksema „mudo”), u znatno su manjoj meri opscene.*²⁸⁹

Odbiegając od materiały leksykograficznego, należy dodać, iż pewne wyrazy o całkowicie neutralnym znaczeniu uzyskaly z biegiem czasu, a zwłaszcza w dialektach znaczenie obsceniczne. I tak : (...) staroslovenska reč „kur” (slov. kurnik, rus. kurjatuik, sh. kokošinjac) prestala biti „pristojna” kada je postala oznaka i za muški ud, pa je stvorena nova reč – p e t a o, p e v a c. (...) kujiževna reč p a t k a (...) u južnijim krajevima Srbije deluje „nepristojno” i tamo se pomenuta ptica označava kao p l o v k a i š o t k a jer se oznaka „patka” tiče i muškog uda. Dakle, oprečno s ovim rečima i u odnosu na naše regione, pokrajine, dijalekte!²⁹⁰

Sytuacja w tym zakresie uległa radykalnej zmianie w latach szśćdziesiątych, kiedy obscena zaczęły pojawiać się przede wszystkim w telewizji i w filmie. I. Klajn wskazuje konkretną datę, kiedy po raz pierwszy nastąpiło przelamanie tabu, co miało miejsce w filmie Ž. Mitrovicia „Marš na Drinu”, w którym raumy oficer tuż przed śmiercią wypowiada niedokończone

²⁸⁷ Zob. D. Šipka, op. cit., s. 38.

²⁸⁸ Ibidem s. 63-64.

²⁸⁹ Op. cit., s. 68.

²⁹⁰ M. Mladenov, op. cit., s. 122.

przekleństwo: „*Drmo. jebem ti ...*”.²⁹¹ Od tamtej chwili ten rodzaj słownictwa coraz częściej jest stosowany, zwłaszcza w niektórych sytuacjach, kiedy autorowi zależy na zaszokowaniu czytelnika, bądź słuchacza. Należy jednak zauważyć pewną tendencję, która zaznacza się w ten sposób, iż raczej rzadko używa się tak bardzo popularnego w języku serbskim czsownika *jebati* oraz samych nazw organów płciowych, natomiast zdecydowanie często stosowane są różnorodne wyrazy pochodne właśnie od niego utworzone, por. np.: *zajebati* (-avati, -ant, -ancija), *knčiti*, *pižditi*, (*popižditi*), *piždarija*, *dipetar(a)*, jak również bardzo popularne wyrazy typu: *tucati*, *ševiti*, *ševa*, *doka* itp.²⁹² Równocześnie w ostatnim czasie wyraźnie zaznaczył się w tej dziedzinie wpływ języka angielskiego, a zwłaszcza języka filmów, w których niektóre zwroty zostają dosłownie przetłumaczone na język serbski, np.: *odjebi* (*fuck off*) w znaczeniu *gubi se, sranje* (*shit*), *svakog jebenog dana* (*every fucking day*) itp.

7.6.3. Tendencje słowotwórcze we współczesnym języku serbskim

Dokonując analizy leksyki zawartej w *Rečniku novih reči* I. Klajna, w pierwszym rzędzie obserwujemy cały szereg wyrazów znajdujących się do tej pory w zasobie leksykalnym języka serbskiego, które jednak w ostatnich latach poszerzyły, bądź nawet zmieniły swe znaczenie, por.: *alibi* (*izgovor, opravdanje*), *alternativa* (*snage koje se suprotstavljaju vladajućoj politici, opozicija*), *alternativan*, -vna, -vno (*alternativna medicina*), *banana* (*u košarci, blokada lopte ispruženom rukom*), *lepeza* (*raspon, niz srodnih pojava ili mogućnosti, skala, dijapazon*), *letnji*, -a, -e (*iz: letnja šema – poseban raspored televizijskih emisija u leto, u mrtvoj sezoni*), *lopta* (*iz: igrači (ići) na pravu loptu (ciljati na ono što je najočiglednije, služiti se najprostijim, najdirektnijim sredstvima)*), *makrobiotika* (*sistem prirodne ishrane u cilju očuvanja zdravlja, zasnovan pretežno na sirovim namirnicama biljnog porekla, matični*, -a, -o (*iz: matični broj – osobeni broj svakog građanina zabeležen u ličnim ispravama, namenjen kompjuterskoj evidenciji*), *navući se* (*u žargonu narkomana: steći naviku, postati zavisnik*), *narodnjak* (*narodna pesma, obično novokomponovana*), *obustava* (*iz: obustava rada – blaži izraz za štrajk, odmrznuti* (*ukinuti zamrzavanje, zakonsko ograničenje cena ili plata*), *paket* (*skup propisa, mera, predloga itd. usmerenih ka istom cilju, plišan*, -a, -o (*iz: plišana revolucija*) – *spontani pokret studenata za demokratiju, započet u martu 1991. u Beogradu, pozitivan*, -vna, -vno (*iz: pozitivna nula – odsustvo zarade koje se smatra za uspeh, jer su izbegnuli gubici*), *prozvati* (*izložiti javnoj osudi, kritikovati – obično po imenu*), *promocija* (*prvo predstavljanje javnosti*), *promovirati* (*se*) (*pribeležiti publicitet, predstavljati* (*se*) *javnosti*), *struktura* (*ustanova, telo, društveni organ, organizacija*), *talasati* (*izazivati uzburu, uznemirenje u javnosti, privlačeći pažnju na sebe*), *hendikepiran*, -a, -o (*nesposoban, zaostao, koji ima trajni telesni ili duševni nedostatak*), *šovinizam* (*iz: muški šovinizam – pristrasnost muškaraca prema sopstvenom polu, nepriznajanje ravnopravnosti žena*) itd.²⁹³

Kolejnym zaobserwowanym zjawiskiem jest liczne występowanie tzw. prefiksoidów, które to pojęcie zostało wprowadzone do lingwistyki przez Włocha B. Miglioriniego. Są to elementy słowotwórcze wchodzące jako pierwszy człon w skład modnych złożeń o charakterze naukowym i technicznym. Są one głównie pochodzenia greckiego i łacińskiego i tworzy się je w taki

²⁹¹ Zob. I. Klajn, *Leksika*, op.cit., s. 82.

²⁹² Zob. Ibidem, s. 82.

²⁹³ Klajn, *Rečnik novih reči*, Matica srpska, Novi Sad 1992.

sposób, iż od klasycznego słowa, np. gr. *psyché* z pomocą samogłoski łączącej *o* (czasami *i*) powstają nowe złożenia, np.: *psihodrama*, *psihotest*, *psihosocijalan* itd. Dzięki swej zdolności słowotwórczej zostały nazwane prefiksoidami (czyli podobnymi do prefiksów). Ich cechą charakterystyczną jest również zachowywanie znaczenia całych wyrazów. Ponadto powyższego terminu używamy zarówno dla samodzielnych jak i niesamodzielnych morfemów. Wszystkie pojawiają się w złożeniach, ale niektóre funkcjonują jako samodzielne wyrazy, np.: *auto*, *kino*, *radio*, inne zaś jako elementy złożeni, np.: *psiho-*, *bio-*, *elektro-*.²⁹⁴ Powyższą definicję należy poszerzyć o stwierdzenie, iż prefiksoidy służą nie tylko tworzeniu nowego słownictwa z zakresu nauki i techniki, ale także wielu innych dziedzin życia, jak np. kultury, polityki, geografii itp. I tak obok już wymienionych typu: *auto-*, *kino-*, *moto-*, odnajdujemy: *turbo-* (*turbogenerator*, *turboreaktor*), *termo-* (*termofor*, *termostat*), *tele-* (*telefon*, *teleskop*, *teleobjektiv*, *telegledalac*, *telespot*) oraz nowszej generacji: *socio-*, *disko-*, *porno-* (*sociolingvistika*, *sociokultura*, *disko – klub*, *disko – zvuk*, *pornofilm*, *pornoliteratura*), *tehno-* (*tehnolog*, *tehnokrata*, *Tehnometal*). Składiną nazwy najróżnorodniejszych instytucji są obfitym źródłem prefiksoidów, mimo iż utworzone dzięki nim słowa trudno określić mianem zasobu leksykalnego języka. por.: *Agro-* (*Agroeksport*, *Agrokomerc*, *Agroindustrija*). *Energ-* (*Energoprojekt*, *Energometal*, *Energoinvest*) oraz *Centro-*, *Hemo-*, *Auto-*, *Elektro-*, jak również *Tehno-* i *metalo-* '*metal-* (*Metalotehna*, *Metaleksport*, *Metal – Impeks*) itp.²⁹⁵

Równocześnie jednak musimy zwrócić uwagę na pewną grupę wyrazów, które nie przystają do podanej wcześniej definicji prefiksoidu, gdyż trudno w ich przypadku mówić o etymologii greckiej bądź łacińskiej, co dotyczy sporej grupy wyrazów o charakterze międzynarodowym. Wspomniany już autor zalicza tu następujące prefiksoidy, które zostały za nie uznane w związku z ich masowością: *kontra-* (*kontracepcija*), *mini-* (*minisuknja*, *minibus*, *minifon*, *miniskop*, *minifindija*, *minipark*, *minidržava*, *minizvezda*), *maksi-*, *mikro-*, *evro-* '*eu-* (*evrocentrizam*, *evrodolar*), *jugo-*, *porno-* (*pornoproducent*, *pornoprizor*, *pornolokal*, *pornoroman*), *narko-* (*narkolider*, *narkomafija*), *ino-* (*inopartner*, *inokredit*, *inokorespondent*), a także dopiero rozpoczynające swą karierę: *repro-* (*repromaterijal*), *parko-* (*parkometar*), *alko-* (*alkotest*), *eko-* (*ekosistem*, *ekotip*) itp.

Do grupy wyjątkowo produktywnych prefiksów należy także zaliczyć: *pod-* (*pododbor*, *podkomitet*, *podsystem*, *potkultura*) oraz *pred-* (*pretpremijera*, *predtakmičenje*, *prefaza*, *predškola*, *predoperativni*). a przede wszystkim *samo-*, dzięki któremu powstało cały szereg nowych rzeczowników, np.: *samokontrola*, *samozadovoljavanje*, *samoizolacija*, *samolepljiv*, *samolečenje*, *samoreklamerstvo*, *samospaljivanje*, *samosnalaženje*, *samodoprinos* itp.

We współczesnym języku serbskim można zaobserwować zjawisko powszechnej nominalizacji, a mówi się wręcz o umieraniu czasownika, o czym pisał w swym artykule pt. „*Glagol umire*” M. Radovanović.²⁹⁶ Jest on coraz częściej zastępowany rzeczownikiem, por. np.: *vršiti procenu*, *biti od velikog uticaja*, *vršiti pripreme*, *podneti predlog*, *vršiti prenos koncerta*. Sytuacja ta jest niewątpliwie skutkiem biurokratyzacji języka.²⁹⁷

Szczególnie dużo rzeczowników powstaje z użyciem sufiksu *-ost*, np.: *posesivnost*, *na-bildovanost*, *eksponiranost*, *devijantnost*, *upitanost*, *predoziranost*, *prebukiranost*, a także często pochodzące od nomina agentis rzeczowniki zakończone sufiksem *-stvo*, np.: *partnerstvo*,

²⁹⁴ Por. I. Klajn, *O prefiksoidima u srpskom jeziku*. [w:] *Lingvističke studije*, Beograd 2000, s. 121-122.

²⁹⁵ Zob. Ibidem, s. 120-136.

²⁹⁶ Zob. I. Grickat, *Naš standardni jezik kao pratilac opštih oblika kulture*. [w:] *Zbornik za filologiju i lingwistiku*. XXVII 2, Novi Sad 1983, s. 92.

²⁹⁷ Ibidem, s. 92.

davalaštvo, *donatorstvo*, jak również *sponzorsvo*, *dobrosusedstvo* i *zajedništvo*. Nazwy dotyczące ludzi tworzy się w języku serbskim z pomocą kilku sufiksów, do których należą: *-ac* (*biseksualac*, *antinuklearac*, *udbovac*, *predškolic*, *fizikalac*), *-jak* (*narodnjak*, *perverznejak*, *mirovnjak*), *-ivač' -avač* (*zamrzivač*, *usisivač*, *prekidač*, *poništavač* – najczęściej dla tworzenia nazw urządzeń technicznych, jak również *izbacivač*, *zagađivač* – dla nazwania rzeczowników osobowych). Bardzo rozpowszechnionym sufiksem jest *-aš*, dzięki któremu tworzymy rzeczowniki o odcieniu emocjonalnym i familiarnym: *kontraš*, *ultraš*, *sidaš*, *foteljaš*, *dičelaš*. Wraz z postępem emancypacji coraz więcej wyrazów dla określenia kobiet pełniących różnorodne funkcje i zawody: *kustosica*, *misica*, *nobelovka*, *pankerka*, *repcionerka*, *manekenka*, *tvigica*, *đogerka*, *đudistkinja*, *hostesa*, *dizaјnerka*, *vođiteljica*, *flautistica*, *karatistkinja* itp. Jednakże istnieje pewna grupa wyrazów, która nie tworzy form żeńskich, a zaliczamy do niej rzeczowniki będące nazwami naukowców, zakończonych sufiksem *-log*: *filolog*, *astrolog* oraz inne, dotyczące profesji, typu: *poslanik*, *rikovodilac*, *vršilac dužnosti*, *doktor nauka*, *stručnjak*, *akademik*, *magistar* itp.

Sporo w języku również rzeczowników odczasownikowych, powstałych po odrzuceniu końcówki, np.: *dokup*, *pomak*, *iskorak* itp.

We współczesnym standardzie języka serbskiego można odnotować kolejną, bardzo wyraźną tendencję w zakresie słownictwa, która zaznacza się prawdziwą ekspansją imiesłowów, tworzonych bardzo często od participów czasowników zapożyczonych z innych języków, czego przykładem przejęty przez serbski wyraz angielski *sophisticated*, który na rodzimym podłożu uzyskał postać *sifisticiran*²⁹⁸. Stąd spotykamy zwłaszcza w prasie, takie formy gramatyczne, których nie przewiduje gramatyka normatywana, por. np.: *tračeni pisac*, *izlizama fraza*, *krstareće rakete*, *određujući komponenta*, *nadilazeća kriza*. Równocześnie spotykamy się w języku z licznymi imiesłowami w formie zaprzeczonej, zakończonymi sufiksem *-iv' -lјiv*: *neprevodiv*, *nepremostiv*, *neizvodljiv*.²⁹⁹

Przymiotniki tworzone są w języku serbskim również z pomocą kilku produktywnych prefiksów, wśród których I. Klajn³⁰⁰ wymienia: *više-* (*višenamenski*, *višeznačani*, *višekomponent-ski*), *post-* (*postkomunizam*, *postmoderan*, *postdiplomski*), *bes-* (*beskonfliktni*, *bezrezervni*, *beskompromisani*), *van-* (*vanzemaljski*, *vannastavni*, *vanserijski*), *među-* (*među nacionalani*, *međunarodni*, *međuljudski*) oraz negacje z prefiksem *ne-* (*nekonveciona lan*, *nekomunikativan*) oraz przymiotniki złożone, np.: *narodnooslobodilački*, *crnohumoran*, *dvotarifni*, *visokotiražani* itp.

Odrębne miejsce w zasobie laksykalnym języka stanowią skróty, których pojawiło się wyjątkowo dużo w okresie powojennym, sprawiające wiele kłopotów, zwłaszcza w zakresie pisowni. Wśród nich należy w pierwszym rzędzie wyodrębnić akronimy typu: *NOB'* *en-o-be*, *HDZ*, jak również te o charakterze apelatywów oraz przymiotników, np.: *IKV' 'kv* (*visokokvalifikovan*), *v.d.* (*vršilac dužnosti*), *LD' l.d.* (*lični dohodak*), które wymawia się zgodnie z nazwami liter w alfabecie. Kolejną grupę stanowią akronimy, np.: *SFRJ*, *GSB*, w których obowiązuje wymowa fonetyczna. Najwięcej jednak skrótów, zarówno rodzimych, jak i zaczerpniętych z innych języków, które stały się skrótami zwerbalizowanymi: *AI NOJ*, *SKOJ*, *SUP*, *JAT*, *NATO*, *UNRA*, *UNESKO*, *FIFA*, *CLA* itp. Wraz z ekspansją języka angielskiego rozprzestrzeniła się wymowa angielska skrótów obcych. I tak np. w przypadku *BBC* (*Bi-Bi- Si*), (*gen. Bi-Bi- Sija*),

²⁹⁸ Grickat, op.cit., s. 93.

²⁹⁹ Zob. M. Pešikan, *Leksičko blago našeg jezika I normativni odnos prema njemu*, [w:] *Naš jezik*, XVIII/1-2, Beograd 1970, s. 80-92.

³⁰⁰ Klajn, *Leksika*, op.cit., s. 49-50.

możliwa jest wymowa BBC (*BBS-ja*) i w postaci zwerbalizowanej (*Bibisija*). Podobnie CNN 'Ci-En-En, IBM 'Aj-Bi-Em. Występują również skróty powstałe z połączenia formantów (*formantne skraćnice*). W ten sposób są projektowane przede wszystkim nazwy przedsiębiorstw, jak również artykułów przemysłowych, np.: *Impeks* (*import + eksport*), *Tanjug* (*Telegrafska agencija nove Jugoslavije*), *Gramag* (*Gradski magazin*), *Nopok* (*Novo pokoljenje*). Tu jednak, zwłaszcza w nazwach przedsiębiorstw, zaznacza się tendencja, by umieszczać w nich całe wyrazy, jak w przypadku: *Dalmacijavino*, *Slovenijales*, *Beogradput*.

Opisana tendencja w zakresie leksyki w języku serbskim utrzymała się także po roku 1990. Nie zauważa się ukierunkowania zmian pogłębiających różnicowanie językowe, jak to ma miejsce w językach chorwackim, bośniackim czy czarnogórskim.

Uwagi końcowe

U progu nowego stulecia, kiedy już kilkanaście lat dzieli nas od burzliwych wydarzeń końcowej dekady XX wieku na terenach byłej Jugosławii, możemy z dystansem popatrzeć na przyczyny zaistniałych przemian politycznych i językowych.

Czy istotnie rozpad języka serbsko-chorwackiego nastąpił wraz z kryzysem federacyjnego państwa jugosłowiańskiego, czy też wbrew podpisywanym umowom, deklarującym wspólnotę językową, nigdy jej w rzeczywistości nie było? Próbę odpowiedzi na to pytanie stanowi m. in. niniejsze opracowanie. Faktem pozostaje, iż zdania na ten temat są nadal podzielone, zatem problem pozostaje otwarty.

O tym, jak odmienne były poglądy Serbów i Chorwatów na temat kwestii narodowości i języka, możemy ostatecznie przekonać się, śledząc losy najbardziej znamienitych instytucji kulturowych obu narodów.

W I poł. XIX w. W 1826 r. powstaje na ziemiach serbskich pierwsza znacząca instytucja naukowa - *Matica srpska*. Mimo naukowych ambicji, pozostała ona w istocie tylko towarzystwem kulturalnym. Kilkanaście lat później, bo w 1842 r. zostaje założone w Belgradzie *Društvo srpske slovesnosti*, którego powstanie zostało zainicjowane przez Jovana Steriję Popovicia. Jego celem było zajmowanie się wszystkimi kwestiami filologicznymi, dotyczącymi narodu serbskiego, a jego członków łączyło wspólne stanowisko w kwestii języka serbskiego, który różnił się w ich przekonaniu od bliskich mu języków słowiańskich, tj.: chorwackiego, słoweńskiego i bułgarskiego. Łączył ich także pogląd dotyczący spraw wiary, polegający na przekonaniu, iż Serbowie to nie tylko wyznawcy prawosławia, ale również religii rzymskokatolickiej i muzułmańskiej.

Towarzystwo działało nieprzerwanie do 27 stycznia 1864 r., kiedy na skutek zamieszania się w kwestie polityczne, przyjmując jako swoich członków Garibaldiego i Hercena, zostało na krótko zawieszone, bo tylko do 29 lipca tegoż roku. Reaktywowało swą działalność pod zmienioną nazwą – jako *Srpsko učeno društvo*. Działało ono do 9 czerwca 1886 r., kiedy również ze względów politycznych nastąpiła jego likwidacja, spełniając podczas ponad dwudziestolecia istnienia funkcję akademii nauki i sztuki.

Dwa lata później – 1 listopada 1886 r. powstała *Srpska kraljevska akademija*. Kilka kolejnych lat *Srpsko učeno društvo* działało pod niezmienioną nazwą paralelnie z *Akademiją*, by po zawartym 22 grudnia 1892 r. porozumieniu obu towarzystw, funkcjonować pod wyłącznie jedną nazwą jako *Srpska kraljevska akademija*.

Mimo iż z czasem zmieniały się nazwy kolejnych instytucji kulturowych, przekonania gromadzących je osób, dotyczących kwestii językowych i wyznaniowych Serbów, pozostawały niezmiennie i zgodne z początkowymi założeniami.

Pod koniec XIX w., w roku 1892 powstaje jeszcze jedna znacząca serbska placówka kulturowa, którą jest *Srpska književna zadruga*. Obok niej pojawiają się ważne czasopisma, m. in.: *Srpski pregled*, *Srpski književni glasnik*, *Srpski etnološki zbornik*.

Zanim jednak w Serbii powstała *Srpska kraljevska akademija*, podobna instytucja została powołana w Chorwacji. Zgodnie z panującymi wówczas przekonaniem, iż nawet w trudnej sytuacji politycznej należy pracować nad szerzeniem oświaty i kultury w myśl hasła: „przez

oświatę do wolności”, powstało kilka znaczących placówek kulturowych. a jedną z najważniejszych była utworzona w 1867 r. pod protektoratem biskupa Josipa Juraja Strossmayera *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. Założyciel i w znacznej mierze fundator JAZU, będąc zwolennikiem idei iliryzmu, pragnął zrealizować dzięki niej wyznawaną przez siebie ideę jugoslawizmu. Zakładał, iż instytucja ta zjednoczy narody jugosłowiańskie w ramach jednego języka i jednej literatury. Przymiotnik „jugosłowiańskie” należało rozumieć zgodnie z unitarną polityką ruchu iliryjskiego, biorącą pod uwagę wyłącznie narody słowiańskie żyjące w ramach monarchii austro-węgierskiej, tzn. Serbów, Chorwatów i Słoweńców, z pominięciem Bułgarów, zakładającą ich finalne zjednoczenie i ujednolicenie. Serbowie, Chorwaci i Słoweńcy to przecież jeden naród – Jugosłowianie.

JAZU skupiała przedstawicieli różnych dziedzin nauki, jednak największą rolę odegrała w dziedzinie leksykologii, w której dwoma najbardziej zasłużonymi osobami byli Chorwat – Vatroslav Jagić oraz Serb – Đuro Daničić. To właśnie pierwszy z nich dowodził, iż Chorwato-Serbowie stanowią jeden naród, mówiący jednym językiem, a jedyną różnicę stanowi pomiędzy nimi wyznanie.

W przeciwieństwie do głoszonych przez Chorwatów poglądów, Vuk St. Karadžić, a później współpracujący z nim Đuro Daničić, nigdy nie byli zwolennikami tożsamości narodowej Serbów i Chorwatów, a tym samym języków, którymi się oba narody posługiwały. Z czasem jednak stanowisko Daničića ewoluowało. Początkowo nie zgadzał się z poglądem Jagicia dowodzącym, iż wspólny język stanowią trzy dialekty: sztokawski, czakawski i kajkawski. Po rozpoczęciu współpracy z JAZU zmodyfikował swe zdanie twierdząc, iż istnieją Chorwaci posługujący się dialektem sztokawskim, by następnie uzupełnić je stwierdzeniem, iż wspólny język Serbów i Chorwatów jest oparty na dialekcie sztokawskim i czakawskim, zaś dialekt kajkawski jest dialektem Słoweńców.

Poglądy głoszone przez Daničića znalazły odzwierciedlenie w opracowywanym przez niego *Rječniku*. Odstąpiono od nich dopiero po zakończeniu II wojny światowej, kiedy powrócono do trójdialektalnej bazy języka serbsko-chorwackiego, wyznawanej przez V. Jagicia.

Serbowie nigdy nie zaakceptowali głoszonych przez przedstawicieli JAZU poglądów, czego dowodem było powołanie w cztery lata po śmierci Daničića *Srpske kraljevske akademije*, czym dobitnie pokreślono brak identyfikacji z tą placówką. Nigdy nie traktowali jej jako Akademii Jugosłowiańskiej, a jedynie jako chorwacką, funkcjonującą pod tą właśnie nazwą. Powołanie zaś własnej instytucji oznaczało kontynuację serbskiej tradycji filologicznej. Zgodnie z jej duchem interpretowano najbardziej ważne zagadnienia dotyczące języka i tożsamości narodowej. Niepodważalny był pogląd, iż Serbowie posługują się językiem serbskim, dla którego podstawę dialektalną stanowi dialekt sztokawski, różniącym się od języków sąsiadujących narodów – chorwackiego i bułgarskiego.

Po zakończeniu II wojny światowej Serbowie znaleźli się w państwie jugosłowiańskim, które zostało utworzone w oparciu o idee zbliżone do głoszonych przed laty przez Strossmayera. Połączenie różnych kulturowo narodów słowiańskich, obarczonych zadawnionymi pretensjami, nie mogło sprzyjać dobremu ułożeniu wzajemnych stosunków. Ponadto naród serbski został włączony w obręb federacyjnego państwa z całkowicie przemilczanym stosunkiem do swej wojennej przeszłości i prowadzonej wówczas polityki proniemieckiej. Wszystko to, jak i narastające z czasem trudności polityczno-gospodarcze i wzajemne animozje, musiało doprowadzić do rozpadu w istocie bardzo kruchej jedności, jak również wspólnego języka.

Obecnie niezależnie od nostalgii, z którą językoznawcy zwłaszcza spoza kręgu południowo-słowiańskiego, wspominają język serbsko-chorwacki, jego rozpad został zaakceptowany,

mimo iż względy praktyczne nakazały ponowne połączenie wyodrębnionych standardów językowych w jeden, funkcjonujący pod wspólną nazwą, bądź nazwami.

Dopiero od kilkunastu lat Republika Serbii i Czarnogóry cieszy się całkowitą niezależnością. Swą państwowość buduje na wiekowych tradycjach, które są pieczołowicie przywoływane i odbudowywane. Wiele uwagi poświęca również zagadnieniom języka, który przez lata uległ znacznej ewolucji, co było koniecznością, jeśli miał sprostać współczesnym wymogom zintelektualizowanej rzeczywistości. Zostało to osiągnięte drogą nieuchronnego osłabienia pewnych reguł gramatycznych, jak i semantycznych. Nastąpiło zauważalne zredukowanie wariantowości oraz cech redundantnych.

Współczesny język serbski konfrontuje się od długiego już czasu z dwoma wyraźnie zaznaczonymi, równoległymi procesami, określanymi mianem europeizacji oraz balkanizacji. Pierwszy z nich jest związany głównie z tradycyjną serbską otwartością na obce wpływy językowe i kulturowe. Charakterystyczne jest w nim również zjawisko obserwowane w innych językach europejskich, polegające na wzmożonej nominalizacji, skutkującej wysokim stopniem kondensacji zdania.

W wielu jednak sytuacjach oba wspomniane procesy splatają się ze sobą, czego skutkiem na gruncie języka serbskiego są nieznane dotychczas zjawiska językowe, jak np. zanik deklinacji niektórych zapożyczonych rzeczowników i przymiotników.

Zwłaszcza proces europeizacji języka serbskiego jest zjawiskiem nierozzerwalnie związanym z postępującą globalizacją, która ogarnęła wiele krajów. W obecnej rzeczywistości wydaje się ona zjawiskiem nieuniknionym, także w aspekcie językowym. Dotknęła głównie mniej rozpowszechnione języki, do których należy również język serbski.

Biorąc pod uwagę przemiany, które nastąpiły w serbskim standardzie językowym w porównaniu w wzorcowym modelem opracowanym przez Vuka Kradžicia, a zwłaszcza te, zaobserwowane w ostatnich dekadach minionego wieku, skłaniają do zastanowienia się nad jego dalszymi drogami rozwoju. Trudno przewidzieć ich kierunek. Niewątpliwie jednak serbscy językoznawcy będą musieli wzmocnić swą wrażliwość, by zachować tożsamość językową w nowych realiach politycznych zjednoczonej, a tym samym wielonarodowej Europy, w której przedstawiciele mniej popularnych języków są zmuszeni walczyć również o zachowanie jej wielojęzyczności, co jest równoznaczne z walką o zachowanie bazy kulturowej i intelektualnej skupionych we wspólnocie narodów społeczeństw.

Bibliografija

- Andrić, D., *Rečnik žargona*, Beograd 1976.
- Anić, V., Silić J., *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1986.
- Arsenić, R., *Protiv zloupotreba u jeziku*, [w:] *Politika*, 1985/4 XII, Beograd 1985, s.6.
- Babić, S., *Hrvatski jezik u političkom vrtlogu*, Zagreb 1990.
- Barac, A., *Literatura narodów Jugosławii*, Wrocław 1969.
- Barić, E., i dr., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1979.
- Bečki književni dogovor. [w:] Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978, s. 275-281.
- Barac, A., *Literatura narodów Jugosławii*, Wrocław 1969.
- Belić, A., *Pravopis srpskohrvatskog jezika*, Beograd 1950 [1923].
- Božić, I., Ćirković, S., Ekmečić, M., Dedijer, V., *Istorija Jugoslavije. Drugo izdanje*, Beograd 1973 [1970].
- Boranić, D., *Pravopis hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1951 [1921].
- Bošković, R., *O leksičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika*, [w:] *Naš jezik*, III/9-10, Beograd 1935, s. 277-282.
- Brabec I., Hraste M., Živković S., *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb 1970.
- Brborić, B., *Standardnost, supstandardnost, nestandardnost*, [w:] *Normiranje srpskog jezika*. Naučni sastanak slavista u Vukove dane. 24 (1), Beograd 1995, s. 351-361.
- Brborić, B., *Predistorija i sociolingvistički aspekti*, [w:] *Srpski jezik*, red. M. Radovanović, Opole 1996, s.17-37.
- Brborić, B., *Naziv „bosanski” izvan norme*, [w:] *Politika*, 30525/XCV, 15. oktobar, Beograd 1998, s. 23.
- Brborić, B., *O jeziku obazrivo i odgovorno*, [w:] *Naš jezik*, XXXIII/1-2, Beograd 1999, s.155-172.
- Brborić, B., *O jezičkim raskolu*, Beograd, Novi Sad 2000.
- Brodnjak, V., *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika*, Zagreb 1992.
- Brozović, D., *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*, Zagreb 1970.
- Brozović, D., *Sociolingvistička i usporedna razina pri istraživanju jugoslavenskih (standardnih) jezika u (južno)slavenskim, evropskim i općim okvirima*, [w:] *Jezik*, 27/2-3, 1979-1980, s. 47-54.
- Brozović, D., *Prilozi raspravi na naučnom skupu „Jezik i nacionalni odnosi”*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, III/9, Sarajevo 1985, s.134-138, 164-166, 182-184.
- Brozović, D., Ivić, P., *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, [w:] *Enciklopedija Jugoslavije. Knj. VI Jap-Kat*, Zagreb 1990 [1988].
- Brozović, D., *Etničnost i jezik: uvodno razmatranje*, [w:] *Etničnost, nacija, identitet*, Zagreb 1998.
- Brozović, D., *Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području*, [w:] *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)*, Sarajevo 2001.
- Brozović, D., *Povijesna podloga i jezičnopolitičke i sociolingvističke okolnosti*, [w:] *Hrvatski jezik*, red. M. Lončarić, Opole 1998, s. 3-34.
- Budmani, P., *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, Vienna 1867.

- Bugarski, R., *Sociolingvistički status srpskohrvatskog jezika*. [w:] *Naše teme*, XXVI/5, Zagreb 1982.
- Bugarski, R., *Jezik u društvu*, Beograd 1986.
- Bugarski, R., *Jezik od mira do rata*, Beograd 1995.
- Bugarski, R., *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd 1996 [1989].
- Cichońska, M., *Język serbsko-chorwacki wobec procesów dezintegracyjnych w Jugosławii*, [w:] *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Opole 1993.
- Cichońska, M., *Języki Słowian Południowych wobec rozpadu SFRJ (czy Słowiańszczyźnie przybływa języków?)*, [w:] *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich*, Katowice 1994.
- Cigoja, B., *Najstariji srpski ćirilski natpisi*, Beograd 1998.
- Ćirilov, J., *Hrvatsko-srpski rječnik inačica – Srpsko-hrvatski rečnik varijanti*, Beograd 1989.
- Čorić, B., *Srpski za strance. Peto izm. izd.*, Beograd 1995 [1985].
- Čosić, D., *Promene*, Novi Sad 1992.
- Čupić, D., Fekete, E., Terzić, B., *Slovo o srpskom jeziku. Jezički poučnik*, Beograd 1996.
- Čupić, D., *Srpski jezik u međunarodnim standardima*, [w:] *Politika*, 30064/XCIV, 5. jul, Beograd 1997, s. 22.
- Čubelić, T., *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb 1988.
- Dakić, M., *Srpska Krajina, istorijski temelj i nastanak*, Knin 1994.
- Daničić, D., *Rat za srpski jezik i pravopis*, [w:] *Knjiga Đure Daničića*, Beograd 1976 [1847], s. 5-67.
- Danojčić, M., *Odbrana jezika (Pismo beogradskom prijatelju)*, [w:] *Politika*, 29422/XCII, 16. septembar, Beograd 1995, s.19.
- Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, [w:] *Telegram*, 359/VIII, 17. ožujka, Zagreb 1967, s.1.
- Delić, J., *Tradicija i lik Stef. Karadžić*, Beograd 1990.
- Deretić, J., *Kratka istorija srpske književnosti*, Novi Sad 2001.
- Dešić, M., *Pravopis srpskog jezika. Priručnik za škole*, Zemun - Nikšić 1994,1995.
- Dokument Ministarstva prosvjete P. Br. 15.142 od 15. lipnja 1930. u *Prosvetnom glasniku*, s. 747-771.
- Durdev, G., *Srpski, hrvatski i bošnjački jezik*, [w:] *Sociolingvistika 16*, Wyd. PAN, Kraków 2000, s.19-25.
- Durić, M., *Iskustvo razlike (Suočavanje s vremenom)*, Beograd 1994.
- Ekmečić, M., *O jedinstvu srpskog naroda danas*, [w:] *Srpsko pitanje danas*. Beograd 1995 [1994], s. 21-39.
- Fekete, E., *Strana leksika u srpskohrvatskom standardnom jeziku*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, Beograd 1982, s.162-173.
- Frančić, V., *Gramatyka opisowa języka serbo- chorwackiego*, Warszawa 1963.

- Garašanin, I., *Načertanije. Program spoljne politike Srbije na koncu 1844 godine*. [w:] Vaso Vojvodić, *U duhu Garašaninovih ideja. Srbija i neoslobodeno Srpstvo 1868-1876*, Beograd 1884.
- Glasnik Društva srpske slovesnosti*, Beograd 1847.
- Grickat, I., *Naš standardni jezik kao pratilac opštih oblika kulture*, [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, XXVI/2, Novi Sad 1983, s. 81-99.
- Halilović, S., *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo 1996.
- Hofman - Pianka, A., *Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bośniackiego*, Kraków 2000, s. 41.
- Hrvatski jezik – poseban slavenski jezik*, [w:] Jezik, 43/5, HAZU 1996, s.162-164.
- Ivić^a, M., *Problematika srpskohrvatskog infinitiva*. [w:] Zbornik za filologiju i lingvistiku, XV/2, Novi Sad 1972, s.115-138.
- Ivić, M., *Pravci u lingvistici, I-II. Šesto, dopunjeno izdanje*, Beograd 1990 [1963].
- Ivić, M., *O zelenom konju. Novi lingvistički ogledi*, Beograd 1995.
- Ivić, M., *Jedno poglavlje iz gramatike našeg modernog jezika – sistem mesnih padeža*, [w:] Godišnjak Filozofskog fakulteta, knj. II, Novi Sad 1957, s. 146-147.
- Ivić, M., *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom*, [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997 [1957], s.11-34.
- Ivić^a, M., *Vukova uloga u normiranju ekavske varijante književnog jezika*, [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997 [1965], s.73-79.
- Ivić^b, M., *Problem norme u književnom jeziku*, [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997 [1965], s.145-157.
- Ivić^b, M., *Pogledi Stojana Novakovića na srpski književni jezik*, [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997 [1965], s.110-117.
- Ivić, M., *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd [Novi Sad] 1997 [1987].
- Ivić, M., *Jezička individualnost grada*, [w:] *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Beograd 1997, s.158- 169.
- Ivić, P., *Srpski dijalekti i njihova klasifikacija*, [w:] Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, XLI/2, Novi Sad 1998, s.113-132.
- Ivić, P., *O Vukovom Rječniku iz 1818. godine*, [w:] *Sabrana dela Vuka Karadžića. Knjiga druga. Srpski rječnik (1818)*, Beograd 1966.
- P. Ivić, *Lokalske grupe u srpskohrvatskom književnom jeziku*. [w:] *Slavia orientalis*, t. XVII. z. 3, Warszawa 1968, s. 315-319.
- Ivić, P., *Srpski narod i njegov jezik*, Beograd 1986 [1971].
- Ivić, P., *O jeziku nekadašnjem i sadašnjem*, Beograd 1990.
- Ivić, P., *Celokupna dela. II. O Vuku Karadžiću*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1991.
- Ivić, P., *Celokupna dela. III. Srpskohrvatski dijalekti. Njihova struktura i razvoj. Prva knjiga. Opšta razmatranja i štokavsko narečje*. S nem. prev. Pavica Mrazović, Sremski Karlovci - Novi Sad 1994.
- Ivić, P., *Aktuelna pitanja srpskog književnog jezika*, [w:] *Srpsko pitanje danas (Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd, 22-23. april 1994)*, Beograd 1995, s. 50-54.
- Ivić, P., Klajn, I., Pešikan, M., Brborić, B., *Jezički priručnik*, Beograd 1991.
- Janković, S., *Distinktivni pokazatelji standardnojezičke varijantnosti*, [w:] *Naše teme*, XXVI/5, Zagreb 1982.

- Jaroszewicz, H., *Literacki język serbsko-chorwacki i bośniacki. Cele powstania, spełniane funkcje społeczne, sposoby istnienia*, [w:] Socjolingwistyka 16., PAN Instytut Języka Polskiego, Kraków 2000, s. 27-40.
- Jaroszewicz, H., *Nowe tendencje normatywne w standardowych językach chorwackim i serbskim*, Opole 2004.
- Jaroszewicz, H., *Główne tendencje rozwojowe bośniackiej, chorwackiej i serbskiej normy leksykalnej po rozpadzie języka serbsko-chorwackiego. Próba komparacji*, [w:] Wyraz i zdanie w językach słowiańskich. Opis, konfrontacja, przekład, red. M. Sarnowski, W. Wysoczański, Wrocław 2005.
- Jespersen, O., *Čovječanstvo, narod i poedinac...*, Sarajevo 1970.
- Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga jezika*, Podgorica 1997.
- Jezik i nacionalni odnosi* (zbornik referata i saopštenja s istonazivnog skupa u Sarajevu, 26-27. april 1984, kao i zbornik priloga raspravi), *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, Sarajevo 1984-1985, II/s. 5-6, III/s. 9.
- Jonke, Lj., *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb 1965, s. 27-57.
- Jonke, Lj., *Nemojmo zamjenjivati značenja reči (Gdje, kamo, kuda)*, [w:] *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, s.131-132.
- Jonke, Lj., *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Zagreb 1971.
- Jovanović-Gorup, R., *Lingvistički i antititudinalni faktori u održavanju srpskohrvatskog jezičkog standarda*, [w:] Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 16/1, Beograd 1987.
- Jovičić^a, M., *Regionalna država (Ustavnopravna studija)*, Beograd 1996.
- Jovičić^b, M., *Ustav regionalne države ujedinjenih srpskih zemalja (Organizacija vlasti – sa objašnjenjima i komentarima)*, Beograd 1996.
- Jović, D., *Književni jezik i urbani idiom*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982.
- Kačić, M., *Hrvatski i srpski. Zablude i krivotvorine*, Zagreb 1995.
- Kapor, M., *Članovi Predsedništva BiH preuzeli dužnost*, *Politika*, 30524/XCV, 14. oktobar 1998, s. 23.
- Karadžić, V. Stef., Tekelija, S., *Vuka Stefanovića Karadžića i Save Tekelije pisma visokopreosveštenome gospodinu Platonu Atanackoviću, vladici budimskome, o srpskome pravopisu sa osobitijem dodacima o srpskom jeziku*, Wiedeń 1845.
- Karadžić, V. Stef., *Srpski rječnik (1818)*, [w:] *Sabrana dela Vuka Karadžića. Knjiga deveta*, Beograd 1986.
- Karadžić, V. Stef., *Srpski rječnik (1852)*, [w:] *Sabrana dela vuka Karadžića. Knjiga jedanaesta 1-2*, Beograd 1986.
- Karadžić, V. Stef., *Srbi svi i svuda*, [w:] *Sabrana dela Vuka Karadžića. Knjiga sedamnaesta. Etnografski spisi. Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Beograd 1972 [1849], s. 31-48, [Wiedeń, s.1-27].
- Katičić, R., *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb 1986.
- Katičić, R., *Identitet jezika*, [w:] *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb 1986, s. 41-64.
- Katičić, R., *Nešto napomena o postanku složenoga suvremenoga jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskog*, [w:] *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb 1986 [1974], s. 90-127.
- Katičić, R., *O početku novoštokavskoga hrvatskog jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i cjeline standardne novoštokavštine*, [w:] *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb 1986 [1978], s.138-157.
- Katičić, R., *Načela standardnosti hrvatskoga jezika*, [w:] *Jezik*, 43, Zagreb 1996.
- Klajn, L., *Jezik oko nas*, Beograd 1980.
- Klajn, L., *Pisci i pismenjaci*, Novi Sad 1994.

- Klajn, I., *Leksika*, [w:] Radovanović + 7, *Srpski jezik [na kraju veka]*, Opole [Beograd] 1996, s. 37-86.
- Klajn, I., *Rečnik jezičkih nedoumica. Četvrto, prerađeno i dopunjeno izdanje*, Beograd 1997.
- Klajn, I., *Normativna lingvistika u Srbiji danas*, [w:] Bosanski – Hrvatski – Srpski, *Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s. 123-134.
- Klaić, A., *Nekadašnje i današnje jezične novotvorine*, [w:] Hrvatski narod, god. I, br. 253, 25. listopada 1941, s. 8, br. 256, 28. listopada 1941, s.10.
- Koriensko pisanje*. Priredio i izdao Hrvatski državni ured za jezik, Zagreb 1942, s.17.
- Kovačević, M., *Aktuelne stranputice srpske jezičke politike*, *Aktuelnosti*, 1/1, januar - mart, Banja Luka 1997, s. 85-88.
- Kovačević, M., *Novi početak ili raskršanje srbistike*, [w:] *Srbistika. Serbica.*, I, Priština 1998, s. 77-87.
- Kojić, N., *Raskolnici predlažu ujedinjenje*, *Politika*, 29419/XCII, 13. septembar 1995, s. 4.
- Kovačević, M., *Jedan ili tri jezika? Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području*, [w:] *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)*, Sarajevo 2001, s. 33-44.
- Krestić, V., *O integraciji i dezintegraciji srpskog naroda*, [w:] *Srpsko pitanje danas. Drugi kongres srpskih intelektualaca (Beograd, 22-23. april 1994)*, Beograd 1995 [1994], s. 40-49.
- Krstić, K., *Čistoća i preporod jezika*, [w:] Hrvatski narod, god. III, br. 99, 22. svibnja 1941, s. 5.
- Krstić, K., *Pitanje srbizama*, [w:] *Alma mater croatica*, god. V, br. 8-9, travanj – svibanj 1942, s. 296-299.
- Lehfeldt, W., *O stanju kodifikacije bosanskoga jezika*, [w:] Bosanski – Hrvatski – Srpski, *Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s.147-151.
- Luković, M., *Specijalni stilovi*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*, Opole 1996, s.143-157.
- Magnuszewski, J., *Historia literatury czeskiej*, Wrocław 1973.
- Maretić, T., *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1899.
- Maretić, T., *Gramatika i stilistika*, II izd., Zagreb 1931.
- Marojević, R., *Ćirilica na raskršću vekova. Ogledi o srpskoj etničkoj i kulturnoj samosvesti*, Gornji Milanovac 1991.
- Marojević^a, R., *Na Drini ekavica*, *Argument*, 6/1, 6. maj, Beograd 1994.
- Marojević^b, R., *Srbi prva linija odbrane*, *Dnevnik*, 17045/LIII, 10. jul, Novi Sad 1994, s.5.
- Marojević, R., *Nema dubokih potresa*, [w:] *Srpsko pitanje danas. Drugi kongres srpskih intelektualaca (Beograd, 22 –23. april 1994)*, Beograd 1995, s. 257-261.
- Marojević, R., *Diskusije. O razvoju i promeni norme srpskohrvatskog književnog jezika*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s. 244-245.
- Marojević, R., *Razvoj srpskohrvatske političke leksike (Sociolingvistički aspekt)*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s. 83-87.
- Marojević, R., *Srpski jezik u porodici slovenskih jezika*, [w:] *Srpski jezik*, 1/2, Beograd 1996, s. 334-342.
- Mihailović, V., *Grada za rečnik stranih reči u predvukovskom periodu*, I tom (A – LJ.) Novi Sad 1974, izd. Instituta za lingvistiku.
- Miletić, B., *Osnovi fonetike srpskog jezika*, Beograd 1960.
- Milosavljević, P., *Srbi i njihov jezik. Hrestomatija*, Priština 1997.
- Mladenov, M., *Novinarska stilistika*, Beograd 1980.

- Mladenović, A., *Sava Mrkalj i njegovi prethodnici u reformi srpske ćirilice*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 10, Novi Sad 1967, s.192-193.
- Mladenović, A., *Filološko delo Save Mrkalja*, Kovčević, knj. 20-21, Beograd 1983-1984, s. 3-25.
- Mladenović, A., *Slavenosrpski jezik. Studije i članci*. Novi Sad 1989.
- Moskovljević, M., *Nekoliko reči o beogradskom govoru*, [w:] *Zbornik filoloških i lingvističkih studija*, Beograd 1921, s.132-140.
- Moskovljević, M., *Rečnik savremenog srpskohrvatskog jezika s jezičkim savetnikom*, Beograd 1990.
- Muradbegović, M., *Kontroverze oko velikog i malog „m”*, *Politika*, 29025/XCI, 7. avgust, Beograd 1994, s.14.
- Nacionalni sastav stanovništva. Prvi rezultati popisa 1991*. Beograd 1992.
- Nejlor, K.E., *Uvod* [i] *Jezik kao zastava: Upotreba jezika kao simbola nacionalnog identiteta kod Slovena*. [w:] *Sociolingvistički problemi među Južnim Slovenima*, Beograd 1996 [1989 –1991], s. 1-10, 11-37.
- Neweklowsky, G., *Tradicija i promjene u južnoslavenskim jezicima*, [w:] *Bosanski – Hrvatski – Srpski, Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s.161-178.
- Nikčević V., *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnog jezika*, Podgorica 1993
- Nikčević, V., *Pravopis crnogorskog jezika. Prvo izdanje*, Cetinje [Crnogorski PEN centar] 1997.
- Novaković, S., *Srpska kraljevska akademija i njegovanje jezika srpskog. Akademija nauka filozofskih, Glas Srpske kraljevske akademije*, X, Beograd 1888, s.1-87.
- Nikčević, V., *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. T. II (od 1360 do 1995 godine)*, Matica crnogorska, Cetinje 1997.
- Novković, M., *Kamen za pod glavu*, Novi Sad 1978.
- Novi zavjet gospoda našega Isusa Hrista*, preveo Vuk Stef. Karadžić, u Beču 1847.
- Odluka br.1 Odbora za standardizaciju srpskog jezika*, [w:] *K novoj pismenosti. Prired. Radojko Gačević*, Beograd 1998.
- O leksičkim pozajmljenicama* (Zbornik radova sa naučnog skupa „Strane reči i izrazi u srpskom jeziku sa osvrtom na isti problem u jezicima nacionalnih manjina” [Gradska biblioteka, Subotica, 18-20. oktobar 1995]). Gl. Ured. Judita Plankoš, Subotica – Beograd 1996.
- Ostojić, B., *Crnogorski književnojezički izraz u procesu standardizacije i ukova modela književnog jezika i danas*, [w:] *Bosanski – Hrvatski – Srpski, Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s.179-192.
- Ostojić, B., *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*, Titograd [Podgorica] 1985.
- Palić, I. I., *Jezik u kliještima politike*, [w:] *Muslimanski glas* (Simpozij o jezičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini), 2, 1991, s. 21.
- Papić, M., *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1982.
- Pekić, B., *Odmor od istorije*, Beograd 1993.
- Petrović^a, D., *Fonetika*, [w:] *Radovanović + 7* 1996, *Srpski jezik [na kraju veka]*, Opole [Beograd], s. 87-110.
- Petrović^b, D., *Škola nemuštog jezika*, Novi Sad 1996.
- Peco, A., Pešikan, M., *Informator o savremenom književnom jeziku sa rečnikom*, Beograd 1967.
- Peco, A., *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd 1989.
- Peco, A., *Pravopisni problemi suglasnika „H” i „F” u srpsko-hrvatskom jeziku*, [w:] *Most*, XVIII, 87-88, 1991, s. 91-94.

- Pešikan, M., *Pitanje odvajanja crnogorskog jezičkog izraza i jezičke kulture*. [w:] *Naš književni jezik na sto godina poslije Vuka*. Beograd 1970, s. 75-89.
- Pešikan, M., *O uticaju radija, televizije i drugih novinarskih službi na jezičku kulturu*. [w:] *Naš jezik*, knj. XXII, sv.1-2, Beograd 1976, s. 69-76.
- Pešikan, M., *Naša azbuka i njene norme*, Beograd 1993.
- Pešikan, M., *Poređenje ponuđenih pravopisnih pravila*, [w:] *Naš jezik*, XXIX/5, Beograd 1994, s. 259-278.
- Pešikan, M., *Pravopisna norma*, [w:] Radovanović + 7 1996, *Srpski jezik [na kraju veka]*, Opole [Beograd] 1996, s.171-179.
- Pešikan, M., *Leksičko blago našeg jezika i normativni odnos prema njemu*, [w:] *Naš jezik*, XVIII/1-2, Beograd 1970, s. 80-92.
- Pešikan, M., *Pravopisna norma*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*, Opole 1996, s.173-174.
- Peti, M., *Nerazlikovnost razlika (Načelna razmatranja uz „Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika Vladimira Brodnjaka”)*, [w:] *Rasprave ZHJ*, sv. 20, Zagreb 1994.
- Petrović, D., *Opet o posrtanju srpskog jezika i nekim njegovim „oslobodiocima”*, [w:] *Letopis Matice Srpske*, II, Novi Sad 1995.
- Petrović, D., *Fonetika*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*. Opole 1996, s.106 –107.
- Petrović, D., *Fonetika*, [w:] *Srpski jezik na kraju veka*, Beograd 1996, s. 87-110.
- Pianka, W., *Słowiańskie języki literackie – utopie pozytywne i negatywne w skutkach*, [w:] *Utopia w językach, literaturach i kulturach Słowian, t. I, Tokarz. E.. red.: Ze świadomości utopijnej w refleksji językowej*, Katowice 1997, s. 79-90.
- Popis stanovništva, domaćinstava i poljoprivrednih gazdinstava u 1991. godini (Stanovništvo – nacionalna pripadnost po naseljima i opštinama)*, Beograd 1993 [1991].
- Popov, Č., Popov, J., *Autonomija Vojvodine – srpsko pitanje*, Sremski Karlovci 1993.
- Popović, M., *Vukov književni jezik*, [w:] *Zbornik radova o govoru i jeziku [posvećen Đorđu Kostiću povodom sedamdeset godina života i pedeset godina rada]*, Beograd 1979, s. 7-16.
- Popović, M., *Vuk Stef. Karadžić 1787-1864*, Beograd 1987 [1964].
- Pranjković, I., *Chorwacki język standardowy i serbski język standardowy*, [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*. Wyd. UŚ. Katowice 1998. s. 252-263.
- Pravopis srpskoga jezika* [brošura, s. 1-19 + 1s., s tekstem *Uz Pravopis srpskoga jezika* M. Pešikana, J. Jerkovića i M. Pižurice i recenzijama P. Ivića i D. Čupića], Novi Sad 1993.
- Pravopis srpskoga jezika. I. Pravila i njihovi osnovi. II. Rečnik uz Pravopis. Prired. Mitar Pešikan, Jovan Jerković, Mato Pižurica*, Novi Sad 1993 [1994].
- Pravopis srpskoga jezika. Školsko izdanje. I. Pravila. II. Rečnik. Prired. Mitar Pešikan, Jovan Jerković, Mato Pižurica*, Novi Sad 1995.
- Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika / Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika. Izradila pravopisna komisija*, Novi Sad – Zagreb, 1960.
- Prvi koraci Odbora za standardizaciju srpskog jezika*, [w:] *Jezik danas*, II/5, Novi Sad 1998, s. 1-8.
- Prilozi Pravopisu. Prired. Mitar Pešikan. Mevlida Karadža-Garić i Mato Pižurica*. Novi Sad 1989.
- Promemorija o hrvatskome jeziku*, *Matica hrvatska*, [w:] *Jezik*, 43, br. 5, s. 164-166

- Radovanović, M., *Sociolingvistika*. Novi Sad 1986 [1979].
- Radovanović, M., *Nešto napomena o današnjem jezičkom standardu srpskohrvatskom (Vukovo delo i savremena teorija o planiranju jezika)*, [w:] Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 17/1, Beograd 1988, s. 91-97.
- Radovanović, M., *Faze (de)integracije srpske standardnojezičke norme. Ili: kako je „srpski” (p)ostao „srpski”*, [w:] *Języki słowiańskie*, red. S.Gajda, Opole 1995, s.15-19.
- Radovanović, M., + 7 - Brborić, B., Klajn, I., Petrović, D., Stanojčić, Ž., Luković, M., Čupić, D., Pešikan, M., *Srpski jezik [na kraju veka]*. Redakt. Milorad Radovanović, Beograd, Opole [bez sintagme na kraju veka] 1996.
- Radovanović, M., *Predgovor*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich, Srpski jezik*, Opole 1996, s.1-16.
- Pešikan, M., *Pravopisna norma*, [w:] *Srpski jezik [na kraju veka]*. Redakt. Milorad Radovanović, Beograd, Opole [bez sintagme na kraju veka] 1996, s.171-179.
- Rapacka, J., *O ideji jugosłowiańskiej jako ideji narodowej*, [w:] *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów*. Bobrownicka, M., Suchanek, L., Ziejka, F., red., Kraków 1997, s. 47-60.
- Remetić, S., *O fonemi i grafemi jat ( )*, Ured. Miodrag Maticki, Nada Milošević - Dordević, Mile Nedeljković, [w:] *Danica, Srpski narodni ilustrovani kalendar za godinu 1994*, Beograd 1994.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika. Knj. 1-6*, Novi Sad 1967-1976. [Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, Knj.1-2, Zagreb 1967-1976].
- Ridanović, M., *O jezičkom normiranju (kod nas) u svjetlu moderne lingvistike*, [w:] *Književni jezik*, I/1-2, Sarajevo 1972, s.7-21.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knj. 1-23*, Zagreb 1880-1976.
- Rodić, N., *O etniku Kosovac i Kosovar*, [w:] *Naš jezik*, knj. XXI/4-5, Beograd 1975, s. 254-261.
- Samardžija, M., *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 1993.
- Samardžija, M., Selak, A., *Leksikon Hrvatskoga jezika i književnosti*, Pergamena – Zagreb 2001, s. 648-649.
- Sapir, E., *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd 1974.
- Silić, J., *Lingvističke i sociolingvističke zakonitosti*. [w:] *Kolo*, 2, Zagreb 1996, s. 243-248.
- J. Silić, *Odgovor referenta*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s. 251.
- Simić, R., *Srpskohrvatski pravopis*, Beograd 1991.
- Simić, R., *Srpski pravopis*, Beograd 2003.
- Simić R., + 4 – Stanojčić, Ž., Ostojić, B., Čorić, B., Kovačević, M., *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*, Beograd - Nikšić 1993 [1994].
- Skerlić, J., *Srpska književnost u XI III veku*, Beograd 1923.
- Slovo o srpskom jeziku* [simultano izdanje na srpskom, ćirilicom i latinicom, engleskom, ruskom, francuskom, poljskom i nemačkom jeziku], Beograd 1998.
- Slovo o srpskom jeziku*, [w:] *Slovo*, Foundation for truth / Fond istine o Srbima, Beograd, na Spasovdan 1998.
- Skowronek, J., Tanty, M., Wasilewski, T., *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1977.
- Ślawski, F., *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Wyd. PWN, Warszawa 1962.
- Spagińska – Pruszek, A., *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997.

- Srpski jezik (Najnowsze dzieje języków słowiańskich)*. Redaktor naukowy Milorad Radovanović, Opole, [sa sintagmom na kraju veka] Beograd 1996.
- Stančić, Lj., *Oživljavanje mita o tzv. bosanskom jeziku*, [w:] Napredak, hrvatski narodni kalendar, 1994, s. 299-311.
- Stanojčić, Ž., *Gramatika i jezik*, Titograd [Podgorica] 1987.
- Stanojčić, Ž., Popović, Lj., *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Beograd 1995.
- Stanojčić, Ž., Popović, Lj., *Gramatika srpskoga jezika*, Beograd 1995, 2000.
- Stanojčić, Ž., *Morfologija, sintaksa i frazeologija*, [w:] Najnowsze dzieje języków słowiańskich, *Srpski jezik*, Opole 1996, s.111-141.
- Status (i)jekavice u standardnom jeziku* [tematski broj], [w:] Vaspitanje i obrazovanje, Časopis za pedagošku teoriju i praksu, 3, Podgorica 1994, s. 5-129.
- Stevanović, M., *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma)*. I. Uvod, fonetika, morfologija. II. Sintaksa, Beograd 1964, 1969.
- Stevanović, M., *Svaranje jedinstva književnog jezika Srba i Hrvata i današnje stanje tog jedinstva*, [w:] Naš jezik, 1-2, Beograd 1970.
- Stefanović, D., Stanisavljević, V., *Pregled jugoslovenske književnosti*, Beograd 1965.
- Stevanović, M., *Savremeni srpskohrvatski jezik, II*, Beograd 1979.
- Stevanović, M., *Savremeni srpskohrvatski jezik, I*, Beograd 1981.
- Stevanović, M., *Iako neophodna, revizija norme književnog jezika treba da se vrši oprezno*, [w:] Naš jezik, n. s., knj. XXII/ 1-2, Beograd, s.12.
- Stevanović, M., *O problemu norme književnog jezika*, [w:] *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Beograd 1982, s.146-154.
- Stevović, I., *Akcent u izgovoru nekih spikera Beogradskog radija*, [w:] Naš jezik, n. s., knj.V, sv. 9-10, Beograd 1954, s. 249-353.
- Stijović, S., *Slavenizmi u Njegoševim pesničkim delima*, Sremski Karlovci – Novi Sad 1992.
- Stojanović, Lj., *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, Beograd 1987 [1924].
- Stojčević, D., Romac, A., *Dicta et regulae iuris (Latinska pravna pravila, izreke i definicije sa prevodom i objašnjenjima)*. 4. dop. izd., Beograd 1984.
- 100 najznamenitijih Srba*, Beograd – Novi Sad 1993.
- Šamija, I., Lukačić, D., *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika*, Zagreb 1991.
- Šipka, M., *Srpskohrvatsko govorno područje kao komunikacijski prostor*, [w:] Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1989, s. 26-27.
- Šipka, M., *Varijante u srpskohrvatskom standardnom jeziku*, [w:] Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku, Novi Sad 1993.
- Šipka, M., *Jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, [w:] *Bosanski - Hrvatski - Srpski, Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s. 255-282.
- Šipka, M., *Opscene reči u srpskom jeziku*, Beograd 1999.
- Škiljan, D., *Jezična politika*, Zagreb 1988.
- Telebak, M., *Govorimo srpski. S lakocom do jezičke kulture*, Banja Luka – [Priština] 1998 [1996].
- Tokarz, E., *Mikrojęzyki słowiańskie – problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*, [w:] *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, Katowice 1998, s. 242-251.

- Tokarz, E., *Mit wspólnoty Słowian południowych i jego konsekwencje (na przykładzie narodów dawnej Jugosławii)*, [w:] *Rozpad mitu i języka?*, Katowice 1992, s. 82-87.
- Tokarz, E., *Utopijne teorie językowe Słowian południowych*, [w:] *Utopia w językach, literaturach i kulturach Słowian, t. 1*, Tokarz, E., red.: *Ze świadomości utopijnej w refleksji językowej*, Katowice 1997, s. 97-104.
- Tokarz, E., *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*, [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, Katowice 2000, s. 25-26.

Univerzalna decimalna klasifikacija. I. Sistematske tablice. II. Abeceđni predmetni registar, Beograd [Hag] 1991-1992 [1876].

Ustav Savezne Republike Jugoslavije, 1992, Službeni list Savezne Republike Jugoslavije, nr 1 (27 września), Beograd.

Vajzović, H., Zvrka, H., *Gramatika bosanskoga jezika*, Sarajevo 1994.

Valjevac, N., *Bosanski standardni jezik i njegova prozodijska norma*, [w:] *Bosanski – Hrvatski – Srpski, Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57, Wien 2003, s. 303-323.

Vasić, S., *Jezik u emisijama Radio Leskovca, „Izveštaji i studije (RTB, Centar za istraživanje programa i auditorijuma)”*, br. 1 (januar), s.1-12.

Vasić, R., *Povratak ijekavice nacionalni interes*, [w:] *Glas srpski*, LV/8624, 21 jul 1998, s. 3.

Vasećera, L., *Štokarski literaturni movi: problemi stanorlennja. rozritku. sućasnij stan*, L'viv 2002.

Vujaklija, M., *Leksikon stranih reći i izraza. Četvrtο dopunjeno i redigovano izdanje*, Beograd 1986 [1937].

Wasilewski, T., Felczak, W., *Historia Jugosławii*, Wrocław 1985.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Službeni glasnik Republike Srbije, 45/91, Beograd 1991.

Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Službeni glasnik Republike Srpske, 15/96, Srpsko Sarajevo 1996.